D. Kaplan

FANTOMELE BALCANILOR

O călătorie în istorie

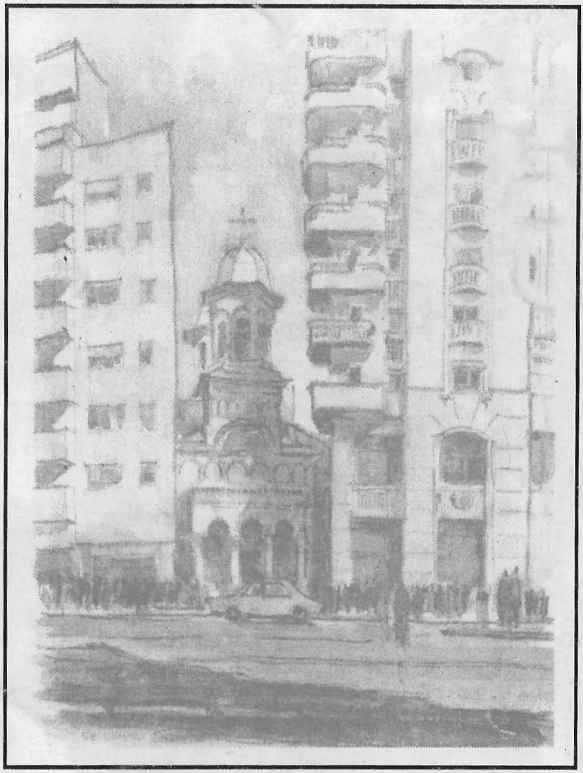

Nu sunt pedant. Valahia, Bucovina și Moldova aparțin Estului: lumea creștinismului ortodox a superstițiilor țărănești și a extazului mistic. Însă Transilvania este, în esență, o parte a acelei lumi care nu are decât dispreț pentru Est: Vestul.

© 1993 by Robert D. Kaplan
© ANTET XX PRESS pentru prezenta versiune în limba română

Redactor: Nicolae Năstase
Tehnoredactare și copertă: Diana Grad

ISBN: 973-8203-09-0

Tiparul a fost executat de tipografia
ANTET XX PRESS
Filipeștii de Târg, Prahova
Str. Max Heberlin, nr. 677

CUPRINS

Prefață 5
Mulțumiri 7
Harta Balcanilor 9
Prolog: Sfinți, teroriști, sânge și apă sfințită 11

PARTEA I. **IUGOSLAVIA:** AVANSURI ISTORICE

1. Croația: „Doar ca să poată ajunge în Rai" 23
2. Vechea Serbie și Albania: „Țărmul vestic" din Balcani 47
3. Macedonia: „O mână care tinde spre tărâmul stelelor" 65
4. Orașul alb și profetul lui 85

PARTEA A II-A. **ROMÂNIA:** JOCUL PASIUNII LATINE

5. Athenee Palace, București 91
6. Sfârșitul amar al Dunării 109
7. Moldova: „Obligată să urască" 123
8. Țara de după Castelul lui Dracula: Mănăstirile pictate din Bucovina 137
9. Voci transilvane 149
10. Poveste din Transilvania: Copiii fluierașului fermecat se întorc la Hameln 167
11. Ultimele aspecte: Timișoara și București 177

PARTEA A III-A. **BULGARIA:** POVEȘTI DIN BIZANȚUL COMUNIST

12. „Căldura trupurilor celorlalți" 185
13. Prețul prieteniei 203
14. Binele și Răul 208

PARTEA A IV-A. **GRECIA:**
AMANTĂ VESTICĂ, MIREASĂ ESTICĂ

15. Adio, Salonic 219
16. „Învață-mă, Zorba. Învață-mă să dansez" 233
17. Istoria secretă 242

Epilog: Drumul spre Adrianopol 262
Bibliografie selectivă 266

PREFAȚĂ

Într-o lume care se omogenizează rapid prin înmulțirea hotelurilor de lux, a turismului de masă și a comunicațiilor prin satelit, rămân din ce în ce mai puține aventuri adevărate. Dar abundența de informații înseamnă că evenimentele sunt uitate acum din ce în ce mai repede. Aventura vă poate îndemna, prin urmare, să folosiți peisajul ca vehicul de descoperire a trecutului și a procesului istoric.

În lucrarea *Străinătatea: Călătoria literară britanică între războaie*, savantul american Paul Fussel scrie că „secretul cărții de călătorie" este „să faci aspectele eseistice să pară că apar empiric din date materiale experimentate personal". Cu alte cuvinte, scrierile de călătorie ar trebui să fie, în cel mai bun caz, o tehnică de explorare a artei, istoriei și politicii în cel mai viu mod posibil. Cartea *Pietrele Florenței*, a lui Mary McCarthy și cea a artistei Rebecca West, *Mielul negru și șoimul cenușiu* sunt cele mai bune exemple de asemenea scrieri la care mă pot referi. Am încercat, destul de neîndemânatic, să mă îndrept și eu în aceeași direcție.

Fantomele Balcanilor nu este o carte tipică de cercetare. Progresează pe verticală, în mod idiosincrazic, de la particular la general: de la un eseu despre vinovăția (sau inocența) în război a unui cleric croat până la o speculație despre căderea imperiilor. Experiența mea a fost diferită în fiecare țară. În România am călătorit mult, am cunoscut tot felul de oameni, în timp ce în Bulgaria am experimentat țara printr-o prietenie personală cu un individ. În Grecia nu am călătorit foarte mult, mai mult am trăit la țară, în zona Atenei, timp de șapte ani. Sper că stilurile variate ale cărții reflectă varietatea experiențelor mele în Balcani.

Regiuni ca Muntenegru în Iugoslavia și Maramureș în România nu sunt analizate, iar Bosnia și Albania sunt tratate mai puțin decât merită, fără îndoială. În pofida atrocităților comise împotriva populației musulmane, conflictul etnic din Bosnia este explicat cel mai bine ca o extensie a disputei sârbo-croate. Prin urmare, am vorbit despre Bosnia în capitolul despre Croația. Analiza mea referitoare la Albania este inclusă în capitolul „Vechea Serbie", pentru că am încercat să explic firea sârbilor mai ales prin conflictul lor istoric cu albanezii musulmani. Deși atenția lumii este probabil îndreptată acum spre Iugoslavia, odiseea mea

balcanică s-a concentrat în special asupra României și Greciei, iar cartea reflectă acest lucru. Balcanii sunt o peninsulă din care Bosnia nu este decât o parte. Și dacă astăzi ziarele vorbesc despre Bosnia, mâine ar putea vorbi despre alte zone din Balcani, căci întreaga peninsulă a intrat într-o perioadă catastrofală care va dura mulți ani. Totuși, nimic din ceea ce am scris nu trebuie considerat o justificare, oricât de subtilă, a crimelor de război comise de trupele sârbești în Bosnia, pe care le condamn sincer.

În anii '80, am încercat – de obicei în zadar – să stârnesc interesul editorilor și al marelui public față de Balcani și față de problemele arzătoare de acolo. În mod ironic și trist, cele mai negre presupuneri ale mele s-au adeverit. Una dintre victimele războiului a fost un jurnalist care avea același nume ca și mine, David Kaplan, și lucra pentru ABC News (inițiala „D" din numele meu vine de la „David"). Sper ca această carte să explice cât de cât o regiune în care un alt Kaplan, pe care nu l-am cunoscut niciodată, și-a pierdut viața.

MULȚUMIRI

Cullen Murphy și William Whitworth de la *The Atlantic* m-au încurajat atunci când am scris cărțile despre Etiopia și Afghanistan, și s-au arătat dornici să publice o mare parte din manuscris în revistă. Un extras a apărut de asemenea în *The New York Times Sophisticated Traveller*, prin intervenția lui Nancy Newhouse. Alți editori care m-au ajutat au fost Nancy Sharkey, Janet Piorko și Agnes Greenhall de la *The New York Times*; Dorothy Wickenden de la *The New Republic*; Owen Harries de la *The National Interest*; și Seth Lipsky, Amity Shlaes și Peter Keresztes de la *The Wall Street Journal* din Brussels. Agentul meu, Carl D. Brandt, a avut încredere în mine chiar și în cele mai grele perioade. Editorul meu, David Sobel, m-a ajutat să transform o materie brută într-un produs prezentabil, fără a compromite conținutul.

Fondurile primite de la Madison Center for Educational Affairs mi-au asigurat toate cele necesare pentru a transforma o idee în realitate. Pentru aceasta, trebuie să le mulțumesc lui Peter Frumkin, Charles Horner, Les Lenkowsky, Patty Pyott și Tom Skladony.

Interesul meu pentru Balcani a crescut în urma unor reportaje pe care le-am făcut în zonă la începutul anilor '80. Le mulțumesc lui Joe Geshwiler și Randal Ashly de la *The Atlanta Journal-Constitution*, lui Mark Richards de la „ABC Radio News" și lui Marilyn Dawson de la *The Toronto Globe and Mail* pentru indulgența de care au dat dovadă în fața pasiunii mele pentru Balcani.

Ernest Latham, Kiki Munshi și Phillip E. Wright sunt funcționari ai Serviciilor Externe de care Statele Unite ar trebui să fie mândre. Entuziasmul lor a fost extraordinar: un dar prețios, pentru care le sunt recunoscător pe veci.

Nicholas X. Rizopoulos, de la Consiliul Relațiilor Externe, a fost un critic sever. Richard Carpenter deține arhive inestimabile despre presa grecească și evenimentele publice din Grecia. Alan Luxenberg și Daniel Pipes de la Institutul de Cercetări pentru Politica Externă din Philadelphia au aranjat diverse conferințe la care am participat și m-au ajutat să-mi clarific ideile. Elinor Appel și Amy Meeker de la *The Atlantic* și Suzanne MacNeille de la *The New York Times* au verificat anumite părți din manuscris, contribuind la îmbunătățirea lui.

Alte sfaturi folositoare și înțelepte au venit de la Paul Anastasi, Renzo Cianfanelli, Bill Edwards, Elizabeth Herring, Mattyas Jevnisek, George Konrad, Barry Levin, Samuel și Kay Longmire, Mircea Milcu, Fritz Molden, P. D. Montzouranis, Alberto Nar, Corneliu Nicolescu, John D. Panitza, Carol Reed, Norman Rosendahl, Tony Smith, Sergiu Stanciu, Nicholas Stavroulakis, Ivan Stefanovic, Gabor Tarnai, Mircea Tănase, Ruxandra Todiraș, Admantios Vassilakis, Agayn Ventzislav și Teddie Weyr.

Vă mulțumesc tuturor.

Harta Balcanilor*

* Reproducem harta originală, din lucrarea în lb. engleză, pentru a păstra zone cum ar fi Valahia, Muntenia, Transilvania etc. așa cum le-a delimitat autorul – *n. red.*

Balcanii, care în limba turcă înseamnă „munți", se întind nemilos de la Dunăre la Dardanele, de la Istria la Istanbul, și acest termen se referă la măruntele țări Ungaria, România, Iugoslavia, Albania, Bulgaria, Grecia și o parte din Turcia, deși nici ungurii, nici grecii nu sunt foarte încântați de această includere în zonă. Este, sau era, o peninsulă veselă, plină de oameni vioi, care mănâncă piperat, beau tărie, poartă haine țipătoare, iubesc și omoară ușor și au un talent superb de a stârni războaie. Vesticii lipsiți de imaginație îi privesc cu o invidie ascunsă, ironizându-le monarhiile, zeflemisindu-le pretențiile și temându-se de teroriștii lor sălbatici. Karl Marx i-a numit „gunoi etnic". Eu, ca tânăr rebel de douăzeci de ani, îi adoram.

– C. L. SULZBERGER, Un șir lung de lumânări –

Urăsc cadavrele imperiilor, put îngrozitor.

– REBECCA WEST, Mielul negru și șoimul cenușiu –

PROLOG
Sfinți, teroriști, sânge și apă sfințită

Tremuram și obercăiam în întuneric. Alesesem intenționat această oră îngrozitoare, mai devreme decât zorii, pentru a vizita mânăstirea din Peč din „Vechea Serbie". În Biserica Ortodoxă estică, instrucția spirituală pretinde trudă fizică și o răsplătește cu o revelație a iadului și a izbăvirii la fel de fizică. Dacă intrusul vestic nu este dornic să simtă cu întreaga lui ființă, nu poate spera să înțeleagă.

În interiorul Bisericii Apostolilor, pictată în anul 1250 d.Ch., ochii mei aveau nevoie de timp. Minutele erau lungi și, ca secolele neschimbate, pline de înfrângeri. Nu aveam nici lanternă, nici lumânare. Nimic nu concentrează voința mai bine ca orbirea.

„Orbul nu este stânjenit de ochi; el rămâne... liniștit pe același drum, ca un bețiv care se ține de gard", a scris Petar Petrovic Njegos în *Ghirlanda de munți*, cel mai mare poem al limbii sârbe. Acolo, omorârea în masă a celor convertiți la religia musulmană este justificată ca un mijloc de a susține o bătălie locală împotriva turcilor musulmani[1]. În trecere, pe măsură ce întunericul începea să se destrame, am înțeles ce înseamnă adevărata luptă, disperarea și ura.

Munca ochilor mei m-a învățat prima regulă a supraviețuirii naționale: o întreagă lume poate fi creată din foarte puțină lumină. A durat doar un minut pentru ca fețele să se ivească din întuneric – chipuri bântuite și răvășite de foame dintr-un trecut sârb preconștient, dezvăluind o spiritualitate și un primitivism pe care Vestul le cunoaște cel mai bine prin personajele lui Dostoievski. Mă simțeam ca în interiorul unui craniu în care fuseseră arse amintirile colective ale unui popor.

Visele au căpătat formă, halucinații: Sfântul Nicolae, cu roba sa purpurie și cu ochii negri, evocativi, în spatele meu; Sfântul Sava, patronul spiritual al Serbiei și fondatorul acestei biserici, care a coborât prin golul apos pentru a profera darul milosteniei și al inspirației divine; înălțarea lui Iisus, un țăran-zeu dezumanizat dincolo de ultimul stadiu al suferinței fizice, mai temut decât orice cuceritor sau orice ideologie pământească.

1. Njegos a fost un episcop din secolul nouăsprezece din Muntenegru, o zonă montană adiacentă Serbiei. Omorârea în masă despre care a scris a avut loc spre sfârșitul secolului șaptesprezece.

Apostoli și sfinți amestecați cu regi sârbi medievali și cu arhiepiscopi. Toți erau văzuți printr-o oglindă deformată a credinței: cu corpuri alungite și mâini și capete monstruoase. Ochii sfinților fuseseră scoși în multe locuri. Conform unei credințe țărănești, tencuiala și vopseaua folosite pentru a picta ochii sfinților pot vindeca orbirea.

Superstiție, idolatrie? Așa ar putea spune mintea unui vestic. O minte care, în cuvintele lui Joseph Conrad, „nu are cunoștințe ereditare și personale despre metodele prin care o autocrație istorică reprimă ideea, își păzește puterea și își apără existența." Un cetățean din Vest nu-și va pune niciodată problema, scrie Conrad în *Prin ochii vesticului*, „că ar putea fi biciuit ca măsură practică fie de investigare, fie de pedepsire".

Această biserică transmite o avertizare: cu cât întunericul devine mai gros, cu atât mai puțin rațională și mai înspăimântătoare devine împotrivirea.

„În Bulgaria și în Grecia, în Iugoslavia, în toate țările din Europa care au trăit sub stăpânire turcească este la fel", se lamenta doamna Deltchev, victima unei epurări staliniste, în lucrarea lui Eric Ambler *Judecată despre Deltchev*. „Apoi, popoarele noastre au continuat să trăiască între patru pereți, în lumi mărunte de iluzii... Au pictat pereții cu scene din viața națională... Acum că suntem din nou între pereții noștri, obiceiurile părinților noștri și ale copilăriei noastre revin."

Distanța pe care au trebuit să călătorească aceste forme monumentale pe măsură ce ochii mei se obișnuiau cu întunericul era infinită: peste secolele otomane, peste războaiele cele mai crâncene și peste conducerea comunistă. Viața națională a trăit aici, în acest sanctuar al dogmei, al misticismului și al frumuseții sălbatice. Doar de aici ar fi putut să apară.

„Nu știi ce înseamnă să omori cu ciocanul, cu cuie, cu bâte, nu-i așa?"

Glasul lui Ismail acoperea muzica, iar fața lui căpătase o culoare purpurie de la cât clipise – luminile erau Day-Glo. Eram încă în Peč, în Vechea Serbie, într-o discotecă frecventată de albanezi musulmani, nu departe de mânăstirea sârbească.

„Știi de ce nu-mi place să beau țuică, de ce beau mereu bere? Pentru că cetnicii (partizanii sârbi din cel de-al doilea război mondial) obișnuiau să omoare după ce beau țuică. Știi cum este să arunci un copil în aer și să-l prinzi în cuțit în fața mamei lui? Să fii legat de un buștean în flăcări? Să ai curul despicat cu un topor și să-i implori pe sârbi, îi implori, să te omoare cu un glonț în cap și ei nu vor?"

„Și pe urmă se duc la biserica lor. Merg la biserica lor blestemată. Nu am cuvinte..."

Ismail se înfioră. „Există lucruri mai presus decât răul, despre care pur și simplu nu poți vorbi."

A continuat să strige. Ismail avea doar douăzeci și șase de ani; nu aflase personal despre lucrurile pe care mi le descria. Casa lui e plină de șobolani, mi-a spus. Tot sârbii erau de vină.

Era ora 10:30 a.m., 30 noiembrie 1940. În București începuse să ningă. În biserica lui Ilie Gorgani, construită în secolul șaptesprezece în onoarea unui general român care luptase împotriva turcilor, sute de lumânări îl luminau pe Iisus, îmbrăcat într-o robă roșie, în dom. Sicriele, acoperite de steaguri verzi cu broderie aurită, se aliniau de o parte și de alta a naosului. Băieții de la altar aduceau tăvi cu *colivă* (pâine îndulcită colorată) pentru morți. Paisprezece membri ai Legiunii Arhanghelului Mihail – „Garda de Fier" fascistă –, inclusiv liderul organizației, Corneliu Zelea Codreanu, urmau să fie îngropați și canonizați ca „sfinți naționali" de către preoții Bisericii Ortodoxe, care cântaseră și cădelniță seră toată noaptea.

Doi ani mai devreme, în 1938, poliția regelui Carol al II-lea îi sugrumase pe cei paisprezece oameni, despuiase cadavrele și le stropise cu acid sulfuric într-o groapă comună pentru a grăbi descompunerea. Dar la sfârșitul anului 1940, Carol a fugit, iar în România s-a instaurat regimul Gărzii de Fier. Rămășițele victimelor, niște grămăjoare de pământ, au fost dezgropate și așezate în paisprezece sicrie pentru înmormântare. La sfârșitul slujbei funerare, credincioșii au auzit o înregistrare cu vocea liderului legionar mort, Codreanu. „Trebuie să așteptați ziua când vă veți răzbuna martirii", a strigat el.

Câteva săptămâni mai târziu, a avut loc răzbunarea. În noaptea de 22 ianuarie 1941, legionarii Arhanghelului Mihail – după ce au cântat imnuri ortodoxe, și-au pus pământ românesc pe umeri, și-au băut unii altora sângele și s-au uns unii pe alții cu apă sfințită – au răpit 200 de bărbați, femei și copii din casele lor. Legionarii au adunat victimele în camioane și le-au dus la abatorul municipal, un grup de clădiri din cărămidă din sudul Bucureștiului, lângă râul Dâmbovița. Au obligat victimele, toți evrei, să se dezbrace în întunericul înghețat și să se așeze în patru labe pe banda transportoare. Scâncind de groază, evreii au fost trecuți prin toate etapele de producție ale abatorului. Legionarii au agățat fiecare trup decapitat și fără membre, din care țâșnea sângele, în cârligele abatorului, agățându-le o etichetă: „bun pentru consum uman". Trunchiul unei fetițe de cinci ani pe care l-au agățat cu capul în jos „era însângerat... ca o pulpă de vițel", spunea în dimineața următoare un martor ocular.

Era ora 10 p.m., 17 decembrie 1989. La mânăstirea Moldovița din Moldova[2], era prea întuneric pentru a vedea frescele, dar maica Tatulici Georgeta Benedicta și-a imaginat scena Apocalipsei: animale sălbatice vomând oamenii pe care îi mâncaseră; câteva fapte bune cântărind mai mult decât toate faptele rele în balanța dreptății; îngeri pictați cu vopsea sulfuroasă strălucitoare, acoperind semnele zodiacului pentru a anunța că însuși timpul a ajuns la sfârșit.

Maica Benedicta s-a rugat timp de opt ore, ca în fiecare zi. Spre deosebire de București, aici nu erau informatori, nu existau microfoane în locul de spovedanie. În pădurile de fag din nordul îndepărtat al României, regimul – la fel ca vechile stăpâniri otomane – „are mai puțini ochi". Vremea fusese neobișnuit de caldă. Maica Benedicta văzuse un curcubeu zilele trecute, deși nu plouase deloc. În ziua aceasta, a auzit zvonuri despre masacrarea unor copii. Pentru prima dată în viața ei, a rămas toată noaptea în biserică și s-a rugat.

Împreună cu alte măicuțe, a petrecut următoarele trei nopți în biserică, rugându-se.

„*Apoi Domnul face minunea Sa. Pune o idee în capul* Dracului *(Diavolului) să facă o adunare televizată la care oamenii, fără să mai fie speriați, umilesc* Dracul. *Și așa cel ce a fost ca Irod, care a omorât copiii din Timișoara așa cum a omorât Irod copiii din Palestina, este executat în ziua nașterii Domnului.*"

„În România, Biblia trăiește", mi-a spus maica Benedicta. „Povestea Crăciunului a fost retrăită. Acum, oamenii au datoria să se roage și să se gândească la toate păcatele lor de-a lungul istoriei."

La sfârșitul secolului optsprezece, la ora cea mai întunecată a ocupației turcești, un călugăr bulgar numit Rafail a petrecut doisprezece ani în mânăstirea Rila cioplind un crucifix de lemn. Reprezenta 600 de figuri umane, fiecare de mărimea unui bob de orez.

„Cât costă o asemenea cruce?" a strigat părintele Bonifacius, un cocoșat mititel cu părul răvășit și grizonat, bărbos și cu pielea moale ca a unui copil, care trăia între zidurile mânăstirii de douăzeci și șapte de

2. La începutul anilor '90, după ruperea de Uniunea Sovietică, regiunea de pe ambele părți ale granitei româno-sovietice a revenit la numele său românesc, Moldova. Din cauză că scriitorii pe care îi citez, precum și oamenii pe care i-am intervievat în cursul vizitei mele vorbesc întotdeauna despre „Moldova", am păstrat vechiul termen de dragul continuității narative.

ani. Răspunzându-și singur la întrebare, a strigat iarăși: „Ce preț are viața unui om? Rafail a orbit cioplind acest crucifix!"

Periodic, Rila era asediată și distrusă de turci. De fiecare dată, era reconstruită: arcadele vărgate, balcoanele sculptate în lemn, clopotnița, complexul de biserici ce adăposteau fresce ale căror culori supraviețuiau zăpezilor de pe munte. În timpul ocupației turcești, la Rila locuiau 300 de călugări. În timpul conducerii comuniste bulgare, numărul acestora a scăzut la doisprezece. Douăsprezece suflete în aceste culoare masive, pline de șoareci, ca să păstreze moștenirea unei întregi națiuni! Există încăperi în care nu a intrat nimeni de secole întregi.

Acum erau descuiate.

Am revenit la mânăstirea Rila în 1990, la nouă ani după vizita precedentă. Părintele Bonifacius murise. Biserica, pe vremuri întunecată și sinistră, era plină de credincioși și de lumânări aprinse. Într-un colț se afla o fotografie a regelui Boris al III-lea, îngropat în mânăstire în 1943, și al cărui mormânt fusese mutat în 1946, când au venit comuniștii la putere. Imaginea lui Boris era înconjurată de lumânări, flori de câmp și pâine de împărtășanie. Oamenii se aplecau să o sărute. „Iisus Hristos s-a întors în Bulgaria", mi-a spus ghidul meu. „Trebuie să-i facem pe comuniști să ne spună unde este îngropat Boris. Acum sunt multe secrete de descoperit în Bulgaria."

„Va curge sânge în Epirul de Nord", anunța un graffitti pe marginea drumului din apropiere de frontiera de nord-vest a Greciei cu Albania. „Epirul de Nord" – adică Albania de Sud – este o parte istorică a Greciei: locul de naștere al mamei lui Alexandru cel Mare, Olimpias, și al regelui Pirrus, ale cărui dificile reușite militare sunt comemorate prin termenul „victoria pirrică".

Dar, printr-un acord „rușinos" din 1913, care includea „Epirul de Nord" în „aproape inexistenta țărișoară a Albaniei", Grecia de astăzi este o națiune „dezmembrată", explica Sevastianos, mitropolitul regiunii de graniță[3]. Pe harta lui, Epirul de Nord, casa a aproape jumătate de milion de greci, acoperă 50% din teritoriul Albaniei. Se zvonea că Sevastianos, numit „Khomeini al Greciei" de anumite persoane, infiltra trupe de gherilă în Albania de Sud pentru a pregăti unirea Epirului cu Grecia în epoca postcomunistă.

3. În timpul primului război mondial și apoi în cel de-al doilea război mondial, armata grecească a ocupat Epirul de Nord, retrăgându-se ultima dată în 1944. Până în 1988 a rămas valabilă o „stare oficială de război" împotriva Albaniei.

Autobuzul meu a coborât într-un complex labirintic de canioane calcaroase, osoase și despădurite, în timp ce traversam granița internațională spre Albania. Care trase de boi, conduse de soldați rași în cap, se poticneau pe drumurile pline de gropi. Grupuri de femei, purtând salopete și basmale albe, cu coase și lopeți pe umeri, trudeau în liniște în câmpurile de cereale și de tutun. Locuințe construite din metal ruginit și din cărămizi prost zidite erau așezate în locuri goale, înconjurate de sârmă ghimpată și buncăre de beton. Fiecare obiect confecționat manual – calupurile grosolane de săpun, robinetele de apă, clanțele de la uși – vădea o calitate primitivă, improvizată. Fumul plumburiu de lignit înnora peisajul, dându-i aspectul granulat și îngălbenit al unei fotografii vechi. La lumina lămpilor cu sodiu, am examinat chipurile acestor etnici greco-albanezi. Expresia ochilor lor părea undeva departe. Erau aproape niște umbre. Într-o casă, în orașul Seranda („Aghios Saranda" în greacă), cei cinci membri ai unei familii se înghesuiau în jurul unui televizor rusesc alb-negru pentru a vedea „Dinastia" și CNN pe o frecvență grecească. „Cum e viața aici?" am întrebat. „E bine. Avem tot ce ne trebuie", mi-a spus tatăl. Copiii au rămas tăcuți.

Fiul cel mare m-a însoțit înapoi la hotel. „Am fost botezat în secret", mi-a mărturisit în întuneric. „Sunt grec. Ce altceva aș putea fi? Cred în Dumnezeu... Noi cei de aici suntem cu toții *foukarades* (sărmani, bastarzi mizerabili)." Patru zile mai târziu, într-un sat din apropiere, doi greci au fost împușcați pentru că încercaseră să treacă granița în Grecia. Cadavrele lor au fost spânzurate cu capul jos în piața publică.

Lumea aceasta semăna cu o capsulă a timpului: o scenă începătoșată pe care oamenii se înfuriau, vărsau sânge, aveau viziuni și trăiau stări de extaz. Și totuși expresia de pe chipurile lor rămânea fixă și distantă, ca cea a unor statui prăfuite. „Aici suntem complet supuși de propriile istorii", mi-a spus Luben Goțev, fostul ministru de Externe al Bulgariei.

Astfel, mi-am format o obsesie pentru bisericile și mănăstirile medievale, pentru cărți și fotografii vechi. Pe drum, atunci când mă întâlnesc cu oameni, îi întreb întotdeauna despre trecut. Doar așa poate fi înțeles prezentul.

Aceste tărâmuri necesită dragoste pentru obscur. Timp de luni de zile, am căutat magazine și vânzători de cărți vechi. Știam că lucrările care explicau cel mai bine violența revoluției române din decembrie 1989 nu mai fuseseră tipărite de zeci de ani, în anumite cazuri de jumătate de secol sau mai mult.

Din aprilie până în octombrie 1915, ziaristul și extremistul american John Reed, împreună cu artistul grafician Boardman Robinson, a călătorit prin Serbia, Macedonia, România, Bulgaria, Grecia și Turcia. Reed a publicat o relatare a călătoriei lor, *Războiul din Europa de Est*, în 1916, cu un an înainte de a călători în Rusia, când a scris *Zece zile care au șocat lumea*. *Războiul din Europa de Est* este cartea cel mai puțin cunoscută a lui Reed. Am fost nevoit să plătesc 389,11 dolari pentru o ediție princeps semnată de autor. Anumite schițe în creion erau protejate de foițe ceruite. Reed scrie:

„În nebunia invaziei bruște, a rezistenței disperate, a capturării și a distrugerii orașelor, oamenii par să-și piardă aroma personală sau rasială și devin asemănători în democrația nebună a luptei." Reed a preferat să-i observe „după ce se obișnuiseră cu războiul ca afacere, de-abia începuseră să se adapteze la acest nou mod de viață și să vorbească și să se gândească la alte lucruri".

Am vrut să fac același lucru: să văd ușa din dos a Europei nu prin ceața revoluțiilor sau a alegerilor epocale, ci prin consecințele lor imediate, atunci când diferiții oameni *începeau să se adapteze la acest nou mod de viață*.

Printre vechile fotografii la care m-am uitat era una a arhiducelui de Habsburg, Franz Ferdinand, asistând la niște manevre militare lângă Sarajevo, la 27 iunie 1914, cu o zi înainte să fie asasinat – crima care a declanșat primul război mondial. Copitele cailor stârneau praful. Franz Ferdinand călărea drept, cu piciorul adânc înfipt în scară, cu sabia la șold. Chipul lui bărbos exprima o siguranță proprie unei vârste mai inocente și mai impresionabile, o lume încă vag asemănătoare cu revenirea la Metternich, o lume care nu știa încă (deși urma să afle în câteva zile sau săptămâni) despre relele tehnologice ale războiului și totalitarismului modern.

O altă fotografie îl înfățișa pe asasinul lui Franz Ferdinand, Gavrilo Princip, un sârb bosniac din apropiere de Sarajevo. Princip era încă adolescent și părea dezamăgitor de fragil: un lăstar de tendoane și mușchi. Ochii lui reflectau o activitate animalică, diferiți de ochii inexpresivi ai teroriștilor moderni care omoară de la distanță, cu puști automate și bombe activate de giroscoape aeriene.

Cei mai intenși șaptezeci și cinci de ani din istoria lumii s-au scurs, toți cu aceeași intensitate, de pe vremea când fuseseră făcute aceste poze. Dar atunci când le-am arătat oamenilor pe care i-am întâlnit și le-am confruntat cu vocile pe care le-am auzit pe drum, aceste fotografii nu păreau atât de vechi.

Belgrad, București, Sofia, Atena, Adrianopol. Acestea erau, pe vremuri, destinațiile visate de reporterii ambițioși – Saigonul, Beirutul și Managua lumii recente. Ernest Hemingway și-a trimis vestita telegramă din Adrianopol (acum Edirne, în Tracia turcească) în 1922, descriind refugiații greci „mergând orbește prin ploaie", cu toate lucrurile îngrămădite în care trase de boi în spatele lor.

Balcanii au fost adevărata lume a treia cu mult înainte ca mass-media occidentală să lanseze termenul. În această peninsulă muntoasă care delimitează Europa central-estică, corespondenții ziarelor au întocmit primele povești ale secolului douăzeci despre marșurile înnoroiate ale refugiaților și au produs primele cărți de ziaristică și de călătorie, într-o vreme în care Asia și Africa erau încă prea îndepărtate.

Indiferent ce s-a întâmplat în Beirut sau în altă parte, același lucru s-a întâmplat prima oară în Balcani.

Balcanii au produs primii teroriști ai secolului. ORIM (Organizația Revoluționară Internă a Macedoniei) a fost un fel de Organizație pentru Eliberarea Palestinei a anilor '20 și '30, cu finanțatori bulgari, care încercau să recupereze zonele din Macedonia preluate de Grecia și de Iugoslavia după cel de-al doilea război balcanic. Ca actualii șiiți din suburbiile Beirutului de sud, ucigașii ORIM, care jurau credință pe o armă și pe o Biblie ortodoxă, proveneau din proletariatul dezrădăcinat, țărănesc, din mahalalele din Skopje, Belgrad și Sofia. Luarea de ostatici și omorârea în masă a nevinovaților erau banale. Chiar și fanatismul clerului iranian are un precedent balcanic. În timpul războaielor balcanice din 1912 și 1913, un episcop grec din Macedonia a ordonat asasinarea unui politician bulgar și a cerut apoi să fie adus capul acestuia la biserică, pentru a fi fotografiat.

Istoria secolului douăzeci vine din Balcani. Aici, oamenii au fost izolați prin sărăcie și rivalități etnice, fiind blestemați să urască. Aici, politica s-a redus la un nivel apropiat de anarhie care, din când în când în istorie a făcut ca Dunărea să curgă și prin Europa centrală.

Nazismul, de exemplu, poate pretinde că are origini balcanice. Printre casele dărăpănate din Viena, o zonă propice dezvoltării unor resentimente etnice apropiate de cele din lumea slavilor sudici, Hitler a învățat cum să urască atât de molipsitor.

Cum arată pământul în locurile în care oamenii comit atrocități? Există acolo un miros urât, o scenă genială, ceva în peisaj care să fie de vină?

Mi-am început călătoria în Europa centrală în Nürnberg și în Dachau, dar acolo nu am simțit aproape nimic. Aceste locuri erau muzee; nu mai trăiau, nu mai respirau foc. Zidul despărțitor al locului în care naziștii organizau mitinguri masive era acum un teren de tenis pentru tinerii germani.

În Viena am simțit pentru prima dată o răbufnire. În Viena, Wolfgang Amadeus Mozart înseamnă doar o statuie, o alee și o piață. Dr. Karl Lueger are un monument mai mare, o piață mai mare și cea mai selectă secțiune din Ringstrasse, numită Dr. Karl Lueger Ring: locul cuprinde Parlamentul neoclasic, clădirea renascentistă a Universității, Burgtheater-ul în stil baroc, Primăria gotică și Volksgarten.

Lueger, primarul cel mai important al secolului în Viena a fost, la fel ca Georg von Schonerer, un alt politician din aceeași epocă, părintele antisemitismului politic. Adolf Hitler scrie în *Mein Kampf*: „Îl privesc pe acest om ca pe cel mai mare primar german al tuturor timpurilor... Dacă Dr. Karl Lueger ar fi trăit în Germania, s-ar fi numărat printre cele mai luminate minți ale poporului nostru". Hitler scrie că înseși ideile lui vin direct de la Lueger. La 29 mai 1895, exact noaptea în care Theodor Herzl a auzit știrile despre victoria lui Lueger la alegerile din Consiliul orășenesc al Vienei, Herzl s-a dus la biroul lui pentru a schița un plan de exilare a evreilor din Europa.

M-am uitat la monumentul lui Lueger, la Piața Dr. Karl Lueger (a nu se confunda cu Dr. Karl Lueger Ring). Cu mâna la inimă, cu un costum superb, *der schone Karl* („frumosul Karl") privea înainte, în viitor, cu ochii strălucind de hotărâre; muncitori musculoși, cu bustul gol, înarmați cu lopeți și cu topoare îl înconjurau pe piedestal.

În Germania de astăzi, un astfel de monument ar genera scandaluri. Dar în Austria nu existau scuze. „Karl Lueger a fost cel mai mare primar al Vienei", a spus un ziarist austriac local ridicând din umeri. „Nu era cu adevărat antisemit. Folosea antisemitismul doar ca tehnică politică."

Am călătorit mai departe. Metternich a spus că Balcanii încep la Rennweg, drumul care merge spre sud-estul Vienei.

Cu cât te apropii mai mult fie de zona estică, fie de cea sudică a lumii vorbitoare de germană – cu cât te apropii mai mult, cu alte cuvinte, de slavii amenințători și din ce în ce mai numeroși – cu atât mai nesigur și mai periculos devine naționalismul german. La frontiera de est a lumii germane, germanii din Pomerania și din Silezia pun la îndoială legitimitatea granitei cu Polonia. În sud, în Austria, unde sângele lumii slave curge într-adevăr prin venele „germane", negarea acestui fapt elementar îmbracă forma unei paranoia neconstruite, pangermane.

Am sosit la Klagenfurt, capitala provinciei celei mai sudice, Carinthia, cunoscută ca „el Dorado al foștilor naziști". În raport cu mărimea ei, Carinthia a produs mai mulți gardieni pentru lagărele morții decât orice altă regiune din Germania sau din Austria. În Klagenfurt, în anii '80, exista o mișcare pentru școli segregate: Dumnezeu le interzicea copiilor germani să învețe împreună cu slovenii, care sunt etnici slavi. Am mers la birourile partidului libertății, partid de dreapta, și ale Heitmatdienst din Carinthia – o organizație paramilitară fondată după primul război mondial și reînființată, cu o orientare neonazistă, în anii '50. Am încercat să provoc un purtător de cuvânt al partidului. Am fost dezamăgit.

ÎNTREBARE: „Simon Wiesenthal mi-a spus că orice partid politic dintr-o țară democratică, așa cum este Austria și care folosește cuvântul «libertate» în denumire este fie nazist, fie comunist. Ce părere aveți?"

RĂSPUNS: „Herr Wiesenthal este un om foarte respectat. Are dreptul să aibă păreri proprii. Totuși, pot să sugerez de ce suntem diferiți..."

Ideea unei Germanii mari, care să includă Austria este moartă, mi s-a spus. Aripa dreaptă austriacă era interesată doar să păstreze integritatea limbii germane într-o regiune delimitată lingvistic.

Arta modernă insipidă, nu steaguri sau fotografii militare vechi decora pereții partidului libertății. Apoi o altă dezamăgire: în locul unui provincialism urât, cu cămăși maronii, pe străzile Klagenfurtului am întâlnit clasa liniștită descrisă de Thorstein Veblen.

Adolescenți cu aspect de liceeni se plimbau cu biciclete vopsite în culorile curcubeului. Am văzut un bărbat îmbrăcat cu o bluză roșie și cu ochelari Giorgio Armani și femei machiate la Jil Sander sau Guerlain, purtând eșarfe de mătase în cele mai subtile tonuri tomnatice. Cu excepția ferestrelor fumurii ale birourilor, clădirile în stil pseudobaroc semănau cu feliile subțiri de prăjitură cu cireșe. Lanțuri de magazine, Samsonite, stații spațiale construite din jocuri Lego și *schmuck* (bijuterii) de la Tiffany așezate în vitrine de sticlă pe mijlocul trotuarului. La câteva uși de clinica Mothercare, un magazin expunea lenjerie pentru femei adusă din Paris, pe cât de scumpă, pe atât de provocatoare. Parfumul vânzătoarei blonde avea o aromă dulceagă, animalică. Mlădița SS s-a domesticit extraordinar, tigrii de altădată au fost înghițiți de casele clasei mijlocii.

Fiecare își vedea aici de rutina zilnică. Singurele steaguri pe care le-am văzut erau cele ale companiilor de cărți de credit. În vitrina agenției de turism, Israelul era o destinație de iarnă ca oricare alta pentru iubitorii soarelui. Adevărații credincioși din partidul libertății și din

Heimatdienst erau din ce în ce mai izolați și forțați să mențină o mască de respectabilitate. În locul antisemitismului și celorlalte excese tradiționale, exista doar o goană după consum frivol. Carinthienii au devenit o specie domestică.

Și din 1989, partidul libertății, în loc să-și sporească numărul locurilor în Parlament, vorbește din ce în ce mai mult de cooperarea cu slovenii. Bătrânul vânător de naziști Wiesenthal mi-a spus de ce: „Fără o criză economică, partidul libertății nu poate face nimic, în afară de a se adapta". Răul, atât de *străvechi*, aflat într-un repaus conștient, secret, nu avea nevoie de suferință sau căință pentru a fi vindecat, ci doar de sedarea amorțită a democrației burgheze și de prosperitate, deceniu după deceniu, până când modelul se imprimă atât de adânc încât nici măcar un dezastru economic nu-l mai poate afecta.

Era ultimul deceniu al secolului douăzeci. L-am ascultat pe Wiesenthal, nu pe Metternich: Balcanii nu mai încep la porțile Vienei, nici măcar la cele ale Klagenfurtului.

La granița de sud a Austriei cu fosta Iugoslavie, încălzirea, chiar și în compartimentele de clasa întâi ale trenului, s-a stricat. Vagonul-restaurant a fost decuplat. Vagonul care l-a înlocuit era doar un depozit de zinc pentru bere, țuică și țigări fără filtru. Pe măsură ce trenul oprea în mai multe stații, oameni cu unghiile învinețite se înghesuiau în vagon să bea și să fumeze. Atunci când nu strigau unii la alții sau nu-și pasau unii altora sticlele cu alcool, se uitau tăcuți în reviste pornografice. Spre deosebire de omologii lor muncitori din Austria, nu aveau tunsori unisex și evident nu-și petrecuseră vacanțele de iarnă în Tunisia sau în Israel. Aici, dacă ar fi fost suficient de norocoși să aibă o structură băștinașă, partidul libertății și Heimatdienst ar fi putut renunța la arta lor modernă și la răspunsurile lor decepționant de neutre la întrebările reporterului.

Zăpada bătea în geam. Fumul negru de lignit se ridica din coșurile de cărămizi și tablă. Aici, pământul avea aspectul dur, epuizat, al unei prostituate, înjurând amarnic printre accesele de tuse. Peisajul atrocităților este ușor de recunoscut: comunismul a avut grijă să-l conserve.

Prin urmare, timpul meu era limitat. În curând, fie la sfârșitul anilor '90, fie în deceniile următoare, întreaga priveliște va deveni plicticoasă, așa cum s-a întâmplat deja în Klugenfurt.

PARTEA I

Iugoslavia: avansuri istorice

Am venit în Iugoslavia ca să văd ce înseamnă istoria în carne și oase.
– REBECCA WEST, Mielul negru și șoimul cenușiu

CAPITOLUL ÎNTÂI
Croația: „Doar ca să poată ajunge în Rai"

Simțeam trecutul Zagrebului sub picioare: un covor de frunze moale, dens, înmuiat de ploaie, în care picioarele mele se scufundau pe rând, confundându-se cu prezentul. Părăsind gara, am mers prin nori de ceață, colorați în galben de focurile de cărbune, echivalentul chimic al amintirilor arzătoare. Ceața se mișca repede și era presărată de găuri, un fragment de fier forjat sau un dom stil baroc se vedeau din când în când foarte clar. *Acolo.* Și acela era trecutul, mi-am dat seama: o gaură în ceață prin care poți vedea clar.

Capitala fostei Republici Iugoslave Croația este ultima gară din Europa în care un călător nu poate ajunge decât cu trenul, întrucât hotelul Esplanada, construit în 1925 și considerat încă unul dintre cele mai bune hoteluri din lume, se află chiar peste drum de gară.

Cea mai bună carte de călătorie a acestui secol începe în gara din Zagreb, în primăvara ploioasă a anului 1937.

Atunci când artista Rebecca West a publicat patru ani mai târziu, în 1941, cartea *Mielul negru și șoimul cenușiu, The New York Times Book Review* a numit-o apoteoza genului de călătorie. Publicația *The New Yorker* a afirmat că nu se poate compara decât cu lucrarea lui T. E. Lawrence *Șapte stâlpi ai înțelepciunii.* Definită pe scurt, cartea reprezintă relatarea unei călătorii de șase săptămâni în Iugoslavia[1]. Printr-o definiție mai largă, *Mielul negru și șoimul cenușiu* este, la fel ca Iugoslavia, o lume strălucitoare prin ea însăși: un inventar enciclopedic în două volume, cu jumătate de milion de cuvinte, al unei țări; epopeea dinastiilor de Habsburg și Karagheorghevici; o teză savantă despre arheologia bizantină, folclorul păgân și filosofia creștină și islamistă. Cartea oferă de asemenea o psihanaliză șocantă a minții germane și a originilor din secolul nouăsprezece ale fascismului și terorismului. A fost un avertisment, o clarviziune aproape perfectă a pericolului pe care l-a reprezentat totalitarismul pentru Europa anilor '40 și următorii. Precum Talmudul, această carte poate fi citită iar și iar, dezvăluind de fiecare dată sensuri noi.

1. Deși Iugoslavia așa cum o cunoaștem noi nu mai există, termenul este încă folosit ca definiție geografică și culturală, pentru că acest cuvânt înseamnă „Slavii de Sud (Iugo)". Aproape toți ceilalți slavi din Eurasia trăiesc mult mai la nord.

„Dacă Rebecca West ar fi fost o femeie medievală bogată, ar fi ajuns o mare stareță. Dacă ar fi fost o femeie săracă din secolul șaptesprezece, ar fi fost probabil arsă pe rug ca vrăjitoare", scrie Victoria Glendinning în *Rebecca West: o viață*. Glendinning numește *Mielul negru și șoimul cenușiu* „cartea centrală" din lunga viață a autoarei, în care artista Rebecca – autoarea altor douăzeci de cărți și romane non-ficțiune, tânăra amantă a lui H. G. Wells, exilată social și rebelă din punct de vedere sexual – și-a construit „opiniile pornind de la religie, etică, artă, mit și gen".

Însuși titlul cărții este un atac la adresa doctrinei creștine a crucificării și a mântuirii, în care păcatele noastre sunt iertate de Dumnezeu în schimbul sacrificiului lui Iisus.

„Mielul negru" reprezintă un animal pe care artista Rebecca l-a văzut măcelărit într-un rit de fertilitate musulman în Macedonia: „Toate gândurile noastre occidentale sunt fondate pe pretenția respingătoare că durerea este prețul corect al oricărui lucru bun", scrie ea. „Șoimul cenușiu" înseamnă răspunsul tragic al omenirii la sacrificarea „mielului negru". Într-un poem sârb, profetul Eli, deghizat în șoim, îl pune pe un general sârb să aleagă între un regat pământesc sau unul ceresc. Generalul îl alege pe cel de-al doilea, ridicând o biserică, în loc să-și așeze trupele, și astfel turcii îl învinge. Cu alte cuvinte, spune autorul, parafrazând dorința secretă a pacifistului, „Întrucât este greșit să fii preot și să sacrifici mielul, eu voi fi mielul și mă las sacrificat de preot".

Această enigmă despre cum ar trebui binele să înfrângă răul, despre care este relația corectă dintre un preot și enoriașii lui, bântuie astăzi Zagrebul.

După numai câteva zile în oraș, artista Rebecca și-a dat seama că Zagrebul era, tragic, un „spectacol de umbre". Oamenii erau atât de absorbiți de propriile diviziuni, croații catolici împotriva sârbilor ortodocși, încât deveniseră fantome înainte de sosirea naziștilor.

Ocupația nazistă a detonat aceste tensiuni. Cu o ferocitate primitivă – chiar dacă nu era valabil pentru toată lumea – masacrul din Croația catolică și din învecinata Bosnia-Herțegovina a sârbilor ortodocși a fost la fel de grav ca orice alt masacru din Europa ocupată de germani. Patruzeci și cinci de ani de sărăcie sistematică sub comuniștii lui Tito au păstrat rănile proaspete.

Am ajuns din Klagenfurt în Zagreb cu trenul. Deasupra mea plana ultimul deceniu al acestui secol. Urechile mele erau pregătite să asculte vocile fantomatice, mocnite, despre care știam că sunt gata să explodeze din nou.

Un etnic sârb pe care l-am cunoscut în tren mi-a spus: „Fasciștii croați nu aveau camere de gazare la Jesenovac. Aveau doar cuțite și ciocane cu care să comită crimele în masă împotriva sârbilor. Măcelul a fost haotic, nimeni nu se deranja să țină socoteala. Și iată unde suntem, la zeci de ani distanță față de Polonia. Acolo, evreii și catolicii se luptau pentru semnificații. Aici, croații și sârbii se luptă încă pentru numere."

Numerele sunt tot ce a contat vreodată în Zagreb. De exemplu, dacă ai fi spus că ustașii croați („insurecționiștii") au omorât 700 000 de sârbi la Jesenovac, un lagăr al morții din cel de-al doilea război mondial aflat la o sută de kilometri distanță la sud de Zagreb, ai fi fost recunoscut ca sârb naționalist care disprețuiește atât croații cât și albanezii, care îl consideră pe ultimul cardinal croat și arhiepiscop al Zagrebului „un criminal de război nazist" și care îl susține pe Slobodan Miloșevici, liderul naționalist al Serbiei. Dar dacă ai spune că ustașii fasciști au omorât doar 60 000 de sârbi, ai fi etichetat ca naționalist croat, care îl consideră pe cardinalul Stepinac „un sfânt preaiubit" și care îi urăște pe sârbi și pe liderul lor, Miloșevici.

Cardinalul Stepinac, un personaj croat din anii '30 și '40 este o armă împotriva lui Miloșevici, un personaj sârb al anilor '90 – și invers. Pentru că istoria nu s-a modificat în Zagreb, anii '30-'40 par încă actuali. Nicăieri în Europa moștenirea crimelor de război naziste nu este atât de nehotărâtă ca în Croația.

Zagrebul este un peisaj urban bazat pe aranjarea volumului și a spațiului, în care culoarea are importanță secundară. Orașul nu are nevoie de soare pentru a se etala. Norii sunt mai potriviți, iar o briză răcoroasă este chiar mai potrivită. Am mers o sută de metri în ploaie de la gară la hotelul Esplanada: un edificiu masiv, verde-marin, care ar putea fi confundat ușor cu clădirea unui minister, dovedind o decadență luxoasă – tristețe delicioasă – caracteristică Angliei lui Eduard sau Vienei de la sfârșitul secolului. Am intrat într-un hol cu arcade, pardosit cu marmură albă și neagră, decorat cu oglinzi în rame aurite, draperii de catifea și covoare roșii. Mobila era neagră, iar lumina lămpilor galbenă aurie. Holul și sala de mese semănau cu o galerie de artă ale cărei picturi evocau universul lui Sigmund Freud, Gustav Klimt și Oscar Kokoschka: iconografie modernistă care indică dezintegrare socială și triumful violenței și instinctului sexual asupra legii.

Slavenka Draculici este o ziaristă din Zagreb care scrie în croată pentru *Danas* (*Azi*), o revistă locală, și în engleză pentru *The New Republic* și *The Nation*. Purtând ochelari de soare de firmă și o bandă

roșie pe cap, care se potrivea perfect cu bluza roșie și cu rujul, ea – și celelalte femei din hotel – era îmbrăcată cu un lux care completa îndrăzneala artei hotelului. Mesajul general era extrem de clar: *în pofida sărăciei și mizeriei induse de comunism, în pofida apartamentelor prost încălzite și expunerilor triste din vitrinele magazinelor, noi, croații, suntem romano-catolici, iar Zagrebul este bastionul Estului în Occident; tu, vizitatorule, te afli încă pe orbita Austro-Ungariei, a Vienei – acolo unde s-a inventat, practic, lumea modernă – și să nu uiți acest lucru!*

Ca un artist grafician expert, cu degetele în aer, Slavenka a subliniat dilema iugoslavă: „Acest loc nu este Ungaria, Polonia sau România. Este mai degrabă Uniunea Sovietică în miniatură. De exemplu, uite ce se întâmplă în Lituania, dar asta se întâmplă în Tadjikistan. Uite ce se întâmplă în Croația, dar asta se întâmplă în Serbia sau în Macedonia. Fiecare situație este unică. Aici nu există probleme ușoare. Din cauza rupturii lui Tito de Stalin, dușmanul din Iugoslavia a fost întotdeauna în interior, nu în exterior. Ne-am amăgit ani de zile cu o iluzie a libertății..."

Am înțeles imediat că contrarevoluția din Europa de Est includea și Iugoslavia. Dar pentru că presiunea nemulțumirilor se ridica pe orizontală, sub forma animozităților între grupuri, mai degrabă decât pe verticală, împotriva puterii comuniste din Belgrad, calea revoluționară din Iugoslavia a fost mai întortocheată și, prin urmare, mai puțin vizibilă. De aceea lumea exterioară nu a observat-o decât în 1991, când a început lupta.

Nu era nevoie de clarviziune, însă, pentru a vedea ce urma să se întâmple. Vizita mea în Iugoslavia era stranie tocmai pentru că toată lumea cu care vorbeam – atât localnicii, cât și diplomații străini – era deja resemnată în fața marilor violențe viitoare. Iugoslavia nu s-a deteriorat brusc, ci gradual și metodic, pas cu pas, în timpul anilor '80, devenind din ce în ce mai săracă, mai rea și mai plină de ură cu fiecare an. De aceea era atât de tristă fiecare conversație pe care o purtam cu cineva. Toți strigam către lumea exterioară că va veni o catastrofă, dar nimeni nu vroia să audă secretul nostru îngrozitor. Nimănui nu-i păsa. Foarte puțini știau unde se află Croația (de exemplu). Când am vorbit la telefon din camera mea de hotel și le-am spus cunoștințelor că sunt în Balcani, majoritatea au crezut că sunt la Marea Baltică.

„Ai nevoie de cel puțin câteva săptămâni în Zagreb. Sunt atâția oameni pe care trebuie să-i vezi. Curentele sunt atât de subtile, atât de întretăiate. Totul este atât de complex..." Degetele Slavenkăi păreau să renunțe în fața frustrării și au căzut pe masă. Aici, a insinuat ea, lupta

dintre comunism și capitalism este doar o dimensiune a luptei care atâță catolicismul împotriva ortodoxismului, Roma împotriva Constantinopolelui, moștenirea Austro-Ungariei habsburgice împotriva celei turco-otomane – cu alte cuvinte Vestul împotriva Estului, ultimul conflict istoric și cultural.

În zilele următoare, Zagrebul și hotelul Esplanada s-au contractat într-o cameră cu ecou răsunător: o succesiune de monologuri strălucitoare, prelungite și devenind mai memorabile din cauza ploii, în care peisajul și arhitectura au pălit, iar ideile abstracte au preluat controlul.

Nu era nici o coincidență că *Mielul negru și șoimul cenușiu* începe în Zagreb, se concentrează asupra Iugoslaviei și este scrisă de o femeie: o astfel de carte nu putea apărea decât așa. Nervozitatea și creativitatea unei bucătărese și croitorese experimentate, combinate cu sensibilitățile pământești ale unei femei de la țară care urma să devină bunică erau fără îndoială caracteristicile necesare pentru ca artista Rebecca să simtă gândurile, pasiunile și istoriile naționale ale Europei și Asiei și să le recreeze într-o tapițerie coerentă, centrată pe morală.

La 9 octombrie 1934, cu numai doi ani și jumătate înainte de călătoria ei, artista Rebecca a rostit pentru prima dată cuvântul *Iugoslavia*. În ziua aceea, odihnindu-se în pat în urma unei operații recente, a auzit la radio știrile despre un ustaș croat care îl omorâse pe șeful casei regale sârbe, regele Alexandru I Karagheorghevici, după ce acesta sosise în Marsilia pentru o vizită de stat. Câteva zile mai târziu a văzut la știri un film cu asasinarea; atunci când camera de filmat s-a îndreptat spre chipul regelui muribund de patruzeci și șase de ani, autoarea a făcut o obsesie pentru țara acestuia. A știut instinctiv că acest chip nobil, muribund, era încă un avanpost pe calea unui cataclism îngrozitor, mai grav decât primul război mondial, pe care nu îl putea descrie încă. Așa că a venit în Iugoslavia ca să investigheze natura cataclismului neclar, tot așa cum am venit și eu să investighez natura altui cataclism neclar. Politica din Iugoslavia reflectă perfect procesul istoric, și astfel este mai predictibilă decât cred cei mai mulți oameni.

Mielul negru și șoimul cenușiu m-a adus în Iugoslavia. Până în anii '90, călătoria în această regiune nu însemna nici aventură periculoasă, nici escapadă în exoticul vizual: în schimb, oferea o coliziune cu problemele cele mai importante și înspăimântătoare ale secolului. Iugoslavia era de asemenea o poveste a subtilității etnice mai presus de subtilitate, care s-a opus condensării în noile condiții. Ca om care s-a ocupat înainte de războaiele din Africa și din Asia, m-am simțit atât intoxicat, cât și

respins. Ghidul meu era o femeie care murise demult, iar gândurile ei mi se păreau mai pasionale și mai severe decât ale oricărui scriitor bărbat. Aș fi preferat să-mi pierd pașaportul și banii, decât copia plină de amprente și notițe a cărții *Mielul negru și șoimul cenușiu.* Cartea Rebeccăi și lucrarea lui John Reed *Războiul din Europa de Est*, nu rămâneau niciodată în camera de hotel. Le-am cărat după mine peste tot în Iugoslavia.

Zagreb înseamnă „după deal", dealul fiind locul în care se află partea de sus a orașului, care o domină pe cea inferioară. În orașul de jos se află gara, hotelul Esplanada, clădirile și pavilioanele neorenascentiste de la sfârșitul secolului trecut, precum și cele în stil art nouveau și secesionist, separate de suprafețe pline de frunze. Sus pe deal, privind spre orașul de jos, se află catedrala gotică fortificată din Zagreb, un adevărat mini-Kremlin, construită în secolul treisprezece și restaurată la sfârșitul secolului nouăsprezece. Catedrala este cea mai mare structură romano-catolică din Balcani și este de asemenea sediul Arhiepiscopiei din Zagreb. După ce a vizitat-o în ajunul Paștelui în 1937, artista Rebecca a exclamat: „Era acolo o intensitate de senzații nu numai extraordinar de puternică, ci și cu origini onorabile, provenită din pasiune realistă, din credință adevărată".

Până în acel moment, existau multe lucruri care recomandau acea descriere maiestuoasă. Timp de sute de ani, în parte ca o reacție la nedreptățile conducerii austro-ungare, teologii catolici erau din ce în ce mai atrași de unitatea creștină din rândul slavilor de sud („*iugo*"-slavi). Acești teologi priveau, după schisma din 1054 dintre Roma și Constantinopol, către apostolii secolului nouă, Chiril și Metodiu, care îi convertiseră pe slavi la creștinism. Dar după schisma din 1054, majoritatea celor convertiți de Chiril și Metodiu au devenit adepții bisericii rivale ortodoxe, astfel încât croații erau practic niște catolici izolați prin pasiunea lor pentru cei doi apostoli.

În secolul nouăsprezece, figurile lui Chiril și Metodiu au început să apară în anumite biserici croate ca simbol al unității între Biserica Ortodoxă și cea Catolică. Unul dintre cei care au susținut această idee a fost personajul proteic episcopul Iosip Strossmayer – patriot croat, filantrop, fondator al Universității din Zagreb, lingvist desăvârșit, grădinar, crescător de cai Lippizaner, cunoscător de vinuri și povestitor. Ca intelectual catolic croat, Strossmayer a acceptat pe deplin egalitatea și legitimitatea Bisericii Ortodoxe Sârbe. Atunci când a trimis o scrisoare de felicitare episcopilor ortodocși la aniversarea unui mileniu de la nașterea lui Metodiu, a fost denunțat de catolicii din Austro-Ungaria și din

Vatican. Împăratul de Habsburg Franz Joseph l-a insultat pe Strossmayer în față. Strossmayer, ca răspuns, i-a avertizat pe habsburgi că nedreptățile continue din Bosnia-Herțegovina – provincia din sud-estul Croației în care trăiau numeroși croați, sârbi și musulmani locali – vor duce la prăbușirea imperiului lor, și exact așa s-a întâmplat. Artista Rebecca l-a elogiat pe Strossmayer, descriindu-l ca „denunțător fără frică al tiraniei austro-ungare". Ea scrie că Strossmayer, care a luptat atât împotriva antisemitismului, cât și împotriva rasismului antisârbesc, era urât de Vaticanul secolului nouăsprezece pentru că, în ochii acestuia, „avea o lipsă lamentabilă de bigotism".

Oricum, atunci când artista Rebecca a vizitat Belgradul, în primăvara anului 1937, un nou spirit de unitate creștină a slavilor, destul de diferit de cel din vremea lui Strossmayer, câștiga forță în mintea catolicilor croați. Schimbarea a avut loc din cauza influenței dinamice a adjunctului arhiepiscopului, Alojzije Stepinac, care înainte de sfârșitul anului respectiv urma să dețină funcția de arhiepiscop al Zagrebului.

Stepinac s-a născut în 1898 într-o familie de țărani prosperi din vestul Zagrebului, fiind al cincilea din opt copii. După ce a luptat în primul război mondial, a studiat agronomia și a devenit membru activ al Asociației Studenților Catolici. În 1924 a rupt logodna cu o fată din oraș și a intrat în rândul preoților, petrecând următorii șapte ani la prestigioasa Universitate Iezuită Gregoriană din Roma, studiile fiind plătite de tatăl său, a cărui situație materială era destul de prosperă. După absolvire, Stepinac a cerut să fie repartizat la o parohie mică. Dar (neîndoielnic datorită calificării academice a lui Stepinac), arhiepiscopul de atunci al Zagrebului, Antun Bauer, l-a luat pe tânărul de treizeci și doi de ani să muncească la arhivele catedralei.

Ar fi greu să ne închipuim doi catolici croați mai diferiți decât Strossmayer și Stepinac. Strossmayer era un slav de sud naționalist, care lupta împotriva austriecilor și Vaticanului, în timp ce Stepinac era un naționalist pur croat, care a optat pentru Vatican și austrieci în lupta lui împotriva celorlalți slavi de sud, sârbii. Încă din frageda tinerețe, Stepinac era, în cuvintele arhiepiscopului Bauer, „excesiv de pios", spre deosebire de Strossmayer, care iubea vinul, caii și viața îndestulată.

Tânărul Stepinac a considerat că tovarășii săi din Asociația Studenților Catolici nu erau suficient de religioși. La ceremonia de logodnă, înainte de a deveni preot, Stepinac a refuzat chiar să-și sărute iubita, spunând că „jurământul nu este așa". La numirea sa în funcția de adjunct al arhiepiscopului, în 1934, Stepinac s-a îmbrăcat cu rasa și centura franciscanilor, pentru a se identifica în public cu idealul sărăciei.

În curând a organizat slujbe și procesiuni religioase speciale împotriva înjurăturilor și păcatelor cărnii. Ocările sale, mai ales la adresa băilor de soare și plajelor comune, au dat o aură cromwelliană conducerii lui. Conform jurnalului lui Stepinac, acesta credea că idealurile catolice de puritate ar trebui să se extindă și în Serbia ortodoxă. „Dacă ar exista mai multă libertate... Serbia ar deveni catolică în douăzeci de ani", a scris Stepinac. Dogmatismul lui l-a făcut să-i considere pe sârbi apostați. „Cel mai bine ar fi ca sârbii să se întoarcă la credința strămoșilor lor; adică să-și plece capul în fața reprezentantului lui Iisus, Sfântul Tată. Atunci am putea să respirăm în această parte a Europei, căci bizantinismul a jucat un rol îngrozitor... în conexiune cu turcii."

Când Stepinac „s-a confruntat mai târziu, în cel de-al doilea război mondial, cu aplicarea practică a ideilor sale, a fost îngrozit", a observat Stella Alexander, într-o relatare detaliată și înțelegătoare a carierei lui Stepinac, *Mitul triplu: Viața arhiepiscopului Alojzije Stepinac.*

Am intrat în catedrala din Zagreb și am observat o serie de fotografii reprezentându-l pe Papa Ioan Paul al II-lea. Imaginea Papei a fost întotdeauna extrem de puternică în Croația dintr-un singur motiv: deși Croația este vecină cu Italia și cu Vaticanul și deși formează granița comună dintre creștinismul vestic și cel estic, a căror reconciliere este căutată de Papă de mult timp, acest Papă, care a călătorit până în cele mai îndepărtate locuri din Africa și din Asia, nu a venit în Croația în primii doisprezece ani de când este pontif. Aceasta se întâmplă în principal din cauza influenței lui Stepinac.

În naos, ochii mei au fost atrași de o statuie masivă de broz, înfățișându-l pe Iisus suferind, „Calvarul" sculptorului croat Ivan Orlic. Plasată în dreapta intrării în catedrală în 1978, sculptura inspiră putere și muscularitate. Un grup de călugărițe în haine albe a căzut în genunchi în fața ei, într-o rugăciune tăcută. Stelele aurite de pe tavanul pictat în albastru străluceau asupra lor. Am înaintat în naos, spre partea stângă a altarului, unde Stepinac, sculptat în piatră, îngenunchează și primește binecuvântarea lui Iisus. Acesta este mormântul lui Stepinac. A fost înmormântat în 1960 în zidul catedralei, în acest loc. Monumentul a fost făcut de un alt sculptor croat, mai vestit, Ivan Mestrovic, și plătit de croații din America. Este intenționat mic, diminuat și naiv, compus din cât mai puține linii dure. Oamenii treceau pe lângă el și îngenuncheau, la fel ca în fața statuii mult mai mari și mai impresionante a „Calvarului" lui Iisus. În fața acestui umil monument, Papa Ioan Paul al II-lea a vrut să îngenuncheze și el. Pentru această dorință, autoritățile din Belgrad –

în majoritate sârbi – i-au refuzat mult timp permisiunea de a vizita Zagrebul.

În 1984, când am vizitat pentru prima dată mormântul lui Stepinac, o bătrână s-a apropiat de mine și m-a rugat: „Să scrii frumos despre el. A fost eroul nostru, nu un criminal de război". Dar un oficial al regimului comunist îmi spusese în Belgrad că „pentru noi, judecata este definitivă: Stepinac a fost un măcelar trădător – un preot care cu o mână boteza, iar cu cealaltă omora". Oficialul mi-a povestit apoi cum preoții catolici, sub conducerea lui Stepinac, oficiau convertiri forțate în masă ale sârbilor ortodocși, doar cu câteva minute înainte ca aceștia să fie executați de ustașii croați, „doar ca să poată ajunge în Rai".

M-am gândit atunci că aveam o poveste cu detalii interesante. După aceea am citit *Un șir lung de lumânări*, memoriile lui C. L. Sulzberger, fostul corespondent extern șef al ziarului *The New York Times*. Am aflat că și el a tratat exact aceeași poveste cu treizeci și patru de ani înainte, în 1950. Sulzberger își amintea: „Dintre toate umbrele politice, sârbii ortodocși au venit la mine și au mârâit: «Stepinac ar fi trebuit să fie spânzurat. El a fost cel care a acceptat omorârea a mii de ortodocși.»... Când m-am întors la Zagreb, doi bărbați s-au repezit la mine pe stradă și m-au întrebat: «Dumneavoastră sunteți ziaristul american? L-ați văzut pe arhiepiscop (care în vremea aceea era într-o închisoare comunistă)?» «Este un om bun, un sfânt. Spune poporului american că este eroul nostru.»"

Și când m-am întors în Zagreb cinci ani mai târziu, la sfârșitul anului 1989, vinovăția sau inocența lui Stepinac era încă *Povestea*. Trei ani mai devreme, în 1986, fostul ministru de Interne al statului-marionetă al naziștilor, Croația, din timpul celui de-al doilea război mondial, Andrija Arturovic, fusese deportat din Statele Unite pentru a fi judecat pentru crime de război la Zagreb. Prezența lui Arturovic pe pământul natal a stârnit amintiri vechi, iar autoritățile comuniste au răspuns cu un proces de aparență, slab, stalinist, care a dus la reînvierea fostelor pasiuni referitoare la problema Stepinac. Arturovic, un bătrân bolnav, a fost găsit vinovat și condamnat la moarte, dar a murit în închisoare, înainte de aplicarea pedepsei. Locul mormântului său nu a fost făcut public: comuniștii din Belgrad, majoritatea sârbi, se temeau că croații îl vor transforma în altar. Tratamentul aplicat lui Arturovic a fost rușinos.

Observatorul putea vedea cum se construia ura, an după an. La sfârșitul anilor '80, dimensiunile problemei Stepinac crescuseră, pe măsură ce atitudinile opuse ale sârbilor și croaților deveniseră mai intransigente, sub povara sărăciei crescute, a unei rate anuale a inflației de câteva sute

la sută pe an, și a fragmentării federației iugoslave. *Genocidul* ajunsese un cuvânt folosit foarte des.

Iar în timpul vizitei mele ulterioare la Zagreb s-a adăugat un factor nou: publicarea unor fragmente selectate din jurnalul particular al lui Stepinac în săptămânalul *Danas*. Jurnalul a fost descoperit de un istoric local, Ljubo Boban. Boban, croat fiind, a refuzat să spună de unde sau cum a obținut însemnările respective. „Este secret", mi-a spus. În biroul lui de la Universitatea din Zagreb, a observat că anumite note dintr-o delicată perioadă de șase luni ale anului 1942 „lipseau în mod misterios". A insinuat că Biserica le ascunsese. Jurnalul publicat, a cărui autenticitate nu a fost pusă la îndoială, nu îl scuza pe Stepinac. A dezvăluit un om care, deși urmase o educație universitară la Roma, era influențat de superstiții țărănești din epoca de piatră și lua foarte în serios noțiuni cum ar fi conspirația masonică.

Am părăsit catedrala și am mers pe stradă spre casa monseniorului Duro Koska; acesta m-a primit cu amabilitate, așa cum o făcuse și cu cinci ani mai devreme, deși nu dădusem un telefon înainte pentru a programa o întâlnire. După cardinalul de atunci al Zagrebului, Franjo Kuharic, monseniorul Koska era cel mai important personaj al Bisericii croate în anii '80 și la începutul anilor '90. Întrucât monseniorul Koska trăise mulți ani în străinătate și cunoștea mai multe limbi străine, simțea că are datoria să primească orice vizitator, indiferent cât de ostil, pentru a explica lumii atitudinea Bisericii din Croația asupra unui episod istoric dureros – pe care el personal îl considera prea complicat pentru a fi judecat sau simplificat de oricine, cu excepția dușmanilor Bisericii.

„Stepinac este o mare figură ecleziastă a Europei; nu vom accepta ca el să fie desconsiderat. Îl vom apăra. Îi ura pe masoni; asta era atitudinea creștinilor la vremea respectivă. La ce vă puteați aștepta?"

Monseniorul Koska stătea sub un crucifix, îmbrăcat într-o robă simplă, neagră, cu un guler alb de preot la gât. Biroul lui era decorat cu carpete și fețe de masă tipic balcanice. Era bătrân și avea părul alb. Ochii lui păreau schimonosiți nu doar de frustrare, ci și de o oboseală evidentă. Ridurile de pe frunte semănau cu niște cicatrici vechi.

„Este atât de nedrept. Acest jurnal reprezintă gândurile cele mai intime ale unui om. Au fost publicate prea devreme." (În acel climat politic încins, cincizeci de ani păreau un interval de timp prea scurt.) „Numai Biserica are dreptul de a acorda permisiunea de publicare a acestui jurnal – nu comuniștii." Monseniorul Koska a insinuat că isto-

ricul croat Boban era agentul comuniștilor iugoslavi (adică al sârbilor), care erau hotărâți să submineze Biserica Catolică și națiunea croată. De la martiriul lui Stepinac căzut în mâinile lui Tito în 1946, statul iugoslav nu avea nici o legitimitate în ochii Bisericii Catolice de aici.

„Comuniștii trebuie să îngenuncheze, ca Brandt – nu Biserica!" Monseniorul Koska se referea la vestitul incident din Varșovia, din vara anului 1970, când cancelarul Germaniei de Vest, Willy Brandt, a căzut în genunchi, căindu-se, în fața unui monument al victimelor evreiești din lagărul de la Varșovia. „Războiul este pe jumătate criminal prin el însuși. De ce să-l judecăm doar pe Stepinac? Nu putem să negăm nimic. Ceea ce s-a întâmplat la Jesenovac a fost tragic; poate că au murit șaizeci de mii de oameni, poate că au fost ceva mai mulți, dar cu siguranță nu au fost șapte sute de mii de victime."

Monseniorul a continuat: „Croația este martirul Iugoslaviei. Naționalismul nostru este tânăr, nici măcar nu s-a actualizat. Dar toate acestea sunt prea complicate ca să le poți înțelege. Este o problemă de mentalitate." Tot corpul monseniorului Koska părea să se încovoaie din cauza frustrării, la fel ca fruntea lui: știa că dacă va continua așa, în van, totul va suna greșit – că voi crede că este doar un rasist antisârb, anacronic, insensibil la evrei. Ochii lui s-au îngustat, ca și cum ar fi vrut să exclame: *Deci dumneata crezi că eu sunt dușmanul, tinere, dar nu sunt. Habar nu ai ce a fost aici în cel de-al doilea război mondial. Este atât de ușor pentru tine să vii din America, unde nu se întâmplă nimic rău, și să ne judeci! Dar nu ne ești cu nimic superior. Ai grijă cum ne judeci!*

M-am ridicat să plec. Monseniorul Koska mi-a spus că sunt binevenit oricând și că pot să vin să-i pun întrebări despre Stepinac ori de câte ori vreau. I-am mulțumit. Știam că și dacă aș fi scris lucruri îngrozitoare despre Stepinac, va fi întotdeauna dispus să mă revadă. Monseniorul Koska era recunoscut pentru felul în care își căuta adversarii. Odată, la o recepție, a intrat în vorbă cu Slavko Goldstajn, unul dintre conducătorii comunității evreiești locale. Cei doi au mers către catedrală pentru a discuta, dar dezbaterea a devenit atât de aprinsă încât nu au mai ieșit din mașină. Au stat în interiorul vehiculului, parcat în fața catedralei, deasupra orașului adormit, și s-au certat ore întregi, aruncându-și numere total divergente unul altuia. Ustașii croați au omorât 20 000 de evrei și 30 000 de țigani la Jesenovac, spunea Goldstajn. Dar dacă atât cifrele date de Goldstajn, cât și cea a Bisericii, de 60 000 de victime, erau corecte, atunci înseamnă că doar 10 000 de sârbi au fost omorâți acolo. Toată lumea este însă de acord că, din punct de vedere

numeric, sârbii ortodocși au fost principalele victime ale ustașilor croați, așa că monseniorul Koska a pus la îndoială cifrele aduse de Goldstajn referitoare la țigani și evrei. Indiferent care ar fi aceste cifre, spunea monseniorul Koska, Stepinac era nevinovat. „Vino să mai vorbim", l-a implorat monseniorul pe Goldstajn, așa cum mi-a spus și mie. *Aceasta este soarta mea: Dumnezeu m-a ales să fac asta.*

Fantoma lui Stepinac constituie simbolul elementar al disputei sârbo-croate, în jurul căreia orice altă ură etnică dintre aceste națiuni din zona balcanică fragmentată acum definitiv pare reconciliabilă. Cu cât a crescut volumul de sânge vărsat în războiul civil din Iugoslavia din anii '90, cu atât a devenit mai relevantă povestea lui Stepinac. Această problemă nu poate fi abordată decât prin teoria psihologică a națiunilor, bazată pe „simbolurile mulțimii", avansată de laureatul premiului Nobel Elias Canetti, om de știință de origine bulgară.

De exemplu, Canetti a spus că simbolul mulțimii este, pentru englezi, *„marea...* Dezastrele englezilor au fost trăite pe mare... Viața lor de acasă este complementară vieții pe mare; siguranța și monotonia sunt caracteristicile ei esențiale..." Pentru germani, simbolul mulțimii este *„pădurea învecinată"*. Pentru francezi, acest simbol este *„revoluția* lor". Pentru evrei, este „Ieșirea din Egipt... Imaginea acestei mulțimi care se mișcă, an după an, prin deșert, a devenit simbolul mulțimii pentru evrei"[2]. Din nefericire, Canetti nu a vorbit despre popoarele din Balcani. Natura asemănătoare din punct de vedere psihologic, tribală, a sârbilor, croaților și celorlalte popoare, le face la fel de predispuse spre simboluri ale mulțimii ca evreii, și mult mai predispuse decât englezii sau germanii.

Întrucât croații sunt, din punct de vedere etnic, identici cu sârbii – provin din aceeași rasă slavă, vorbesc aceeași limbă, numele lor sunt, de obicei, aceleași – identitatea lor se bazează pe romano-catolicism. Prin urmare, simbolul mulțimii ar putea fi, pentru croați, *Biserica* sau, mai exact, confuza și disputata *moștenire a arhiepiscopului Stepinac.*

Faptele ce înconjoară cariera sa ca arhiepiscop în vreme de război, mai mult decât orice altceva, îi ține pe sârbi și pe croați – și prin urmare Iugoslavia – divizați din punct de vedere psihologic. Din acest motiv, și pentru a fi cinstiți față de acest personaj, anumite fapte trebuie analizate cu atenție.

2. În deceniile recente, parțial datorită importanței Ierusalimului în politica Orientului Mijlociu, se poate contraargumenta că Zidul Plângerii a înlocuit Ieșirea din Egipt ca simbol al mulțimii pentru evrei.

La 10 aprilie 1941, în contextul invaziei germane și italiene, ustașii fasciști au proclamat „statul independent Croația". Reacția arhiepiscopului Stepinac a fost „bucuroasă", întrucât a interpretat crearea unei Croații „libere" drept o binecuvântare divină, venită la aniversarea celui de-al treisprezecelea centenar de la primele legături ale Croației cu Biserica de la Roma. La 16 aprilie, i-a făcut o vizită oficială conducătorului ustașilor, Ante Pavelic. La 28 aprilie, într-o circulară către clerul croat, a scris:

> Vremurile sunt de așa natură încât limba nu mai vorbește decât despre sânge și legăturile lui misterioase cu țara noastră, în care am văzut lumina Domnului... Trebuie să spunem că sângele curge mai repede în venele noastre, că inimile noastre bat mai repede: ...nici o persoană cinstită nu poate dispreți asta, căci dragostea pentru propriul popor a fost scrisă de Dumnezeu în legile Sale. Cine ne poate reproșa că și noi, ca pastori spirituali, ne aducem contribuția la mândria și bucuria poporului nostru... este ușor să vedem mâna Domnului aici.

Nu că Stepinac i-ar fi plăcut pe germani sau ar fi avut încredere în ei, căci credea că ideologia lor nazistă era „păgână", dar, de-a lungul anilor, își dezvoltase o frică obsesivă de comunism; și el, ca mulți alți oficiali contemporani de la Vatican, se gândea la această ideologie în relație cu Biserica Ortodoxă din Rusia și, prin asociere, cu Biserica Ortodoxă din Serbia. Sub influența lui de adjunct al arhiepiscopului, în 1935-1936, ziarul semioficial al Bisericii Croate, *Katolicki List*, a atacat agresiv „evreii marxiști" din Rusia, care „erau străini de poporul asupra cărora domneau..." Dar până în 1937, Stepinac văzuse cum puteau naziștii să transforme antisemitismul tradițional în ceva mult mai extremist. Și de atunci, aluziile antisemite au dispărut din tiradele anticomuniste publicate în *Katolicki List*.

Din păcate, această ambivalență era tipică pentru arhiepiscop. De exemplu, atunci când autoritățile ustașe, la o lună după ce au preluat puterea, au ordonat ca toți evreii din Croația să poarte o insignă specială, Stepinac i-a sugerat în particular ministrului de Interne, Andrija Artukovic (care mai târziu s-a refugiat în Statele Unite), că poate ar fi mai bine ca evreii să fie obligați să cumpere insignele, pentru a plăti statului costul de producție, fără a fi nevoiți să le și poarte. Apoi, Stepinac a cerut ca toate măsurile împotriva evreilor și sârbilor, mai ales cele referitoare la copii, să se desfășoare într-un mod „uman".

În momentul respectiv, Stepinac avea o naivitate atât de prostească încât conștiința lui era echivalentă cu o orbire. Astfel, atunci când a

întâmpinat regimul ustaș, a spus: „Știindu-i pe oamenii care ghidează astăzi destinul poporului croat... credem și sperăm că Biserica din statul croat renăscut va putea proclama cu libertate deplină principiile indiscutabile ale adevărului și dreptății eterne".

Evident, arhiepiscopul nu și-a dat seama că statul croat aflat sub regimul ustașilor nu era decât un stat-marionetă împărțit între Germania nazistă și Italia fascistă. În *Mitul triplu*, Stella Alexander observă: „S-au remarcat două lucruri. Se temea de comunism mai mult decât de orice (mai ales mai mult decât de fascism) și îi era greu să-și dea seama că ceea ce se afla după granițele Croației, cu excepția Sfântului Scaun, era într-adevăr real".

Într-o vreme când fasciștii ustași din Bosnia omorau femeile și copiii din Serbia ortodoxă, iar trupele lui Adolf Hitler mărșăluiau prin Uniunea Sovietică, construind lagăre ale morții și comițând toate atrocitățile posibile, Stepinac declara cu fermitate: „Întreaga lume civilizată luptă împotriva pericolelor îngrozitoare ale comunismului, care amenință acum nu numai creștinismul, ci și toate valorile pozitive ale omenirii".

Alexander scrie că până la începutul anului 1942, dosarul lui Stepinac este „curat". Indiferent ce îndoieli avea Stepinac ca rezultat al zvonurilor din ce în ce mai frecvente despre brutalitățile statale împotriva sârbilor ortodocși și evreilor, acestea erau alungate de celelalte acțiuni ale dictatorului Pavelic, cum ar fi interzicerea portretelor cu femei provocatoare din vitrinele magazinelor și stabilirea unor pedepse cu închisoarea pentru cei care înjurau în public și pentru cei care munceau pământul duminica.

Din acel moment însă, Alexander demonstrează în cartea ei că Stepinac a fost copleșit gradual de rapoartele privind omorurile în masă; ca rezultat, a început încet-încet să vadă adevărul și să protesteze. Într-un discurs către studenți în martie 1942, arhiepiscopul a proclamat că „libertatea fără respectarea completă a legilor lui Dumnezeu este o pură ficțiune..." Iar într-o duminică din aprilie 1942, Stepinac l-a întâmpinat pe dictatorul Pavelic pe treptele catedralei din Zagreb cu pâine și sare. Privind în ochii dictatorului, Stepinac a intonat: „Cea de-a șasea poruncă spune să nu ucizi". Pavelic, furios, a refuzat să intre în catedrală[3].

Până în martie 1943, când ustașii au ordonat ca toți evreii supraviețuitori să se prezinte la poliție, Stepinac a declarat într-o predică publică:

3. Această poveste mi-a fost relatată de Stephen Hanich, un croat american, care stătea la numai câțiva metri de Stepinac și Pavelic.

> Oricine, indiferent cărei rase sau religii îi aparține... poartă în sine pecetea Domnului și are drepturi inalienabile de care nici o putere pământească nu are dreptul să-l priveze... Săptămâna trecută, am avut numeroase ocazii să vedem lacrimile și să auzim suspinele bărbaților și plânsetele femeilor lipsite de apărare amenințate... pentru că viața lor de familie nu era conformă cu teoriile rasismului. Ca reprezentanți ai Bisericii, nu putem și nu îndrăznim să tăcem...

Șase luni mai târziu, Stepinac a vorbit și mai clar:

> Biserica Catolică nu știe nimic despre rase născute ca să conducă și rase condamnate să fie sclave. Biserica Catolică știe că rasele și națiile sunt create de Dumnezeu... pentru ea, negrul din Africa centrală este la fel de om ca și europeanul... Sistemul împușcării sutelor de ostași pentru o crimă [pe care ustașii îl aplicau constant] este un sistem păgân, care nu poate avea ca rezultat decât ceva rău.

În fine, la mijlocul Holocaustului, arhiepiscopul îi înfrunta public pe ustași. Fasciștii nu mai aveau încredere în el, iar comuniștii îl urau, însă Stepinac a refuzat toate ofertele de a fugi în Roma, deși știa foarte bine că, indiferent cine ar fi câștigat războiul, el era un țap ispășitor extrem de convenabil. Nici nu a rupt în întregime legăturile cu regimul ustașilor, deși știa că o astfel de inițiativă i-ar fi salvat reputația. Conform Stellei Alexander, Stepinac simțea că o astfel de ruptură l-ar fi făcut „să nu mai poată ajuta pe nimeni; cel mai important lucru era să salveze ceea ce putea fi salvat". Pe măsură ce războiul continua, Stepinac a început să aibă tot mai multă încredere în sârbi, în evrei și în personalitățile Rezistenței, care îl considerau un aliat izolat în plin iad.

Pe de altă parte, până în ultima zi a războiului, a continuat să organizeze procesiuni împotriva înjurăturilor și să creadă într-un aspect „cinstit" al mișcării ustașilor. În 22 februarie 1945, o fotografie îl înfățișează pe Stepinac strângând mâna dictatorului Pavelic. În timp ce atitudinea lui față de comuniști a fost întotdeauna rapidă și lipsită de compromisuri, indiferent de riscurile pe care aceasta le aducea pentru el și pentru alții, atitudinea lui Stepinac față de crimele ustașilor împotriva umanității a fost viciată de compromisuri repetate și de acțiuni contradictorii. În timpul războiului, a ascuns un rabin și familia acestuia în împrejurimile catedralei. După ce războiul a luat sfârșit, s-a întâlnit cu fostul șef ustaș al poliției și – deși neintenționat – l-a ajutat să se ascundă de noile autorități comuniste. A dat întotdeauna dovadă de o lipsă îngrozitoare de înțelegere a politicii și de un orizont limitat; acestea,

mai mult decât orice altceva, au fost trăsăturile care îl deosebeau de Strossmayer. Stepinac credea într-adevăr că „fără exagerare... nici un alt popor nu a fost lovit atât de crunt în acest război ca nefericitul popor croat". Ceea ce se întâmplase în restul Iugoslaviei (și în restul Europei), sârbilor, evreilor, țiganilor, musulmanilor și altora pur și simplu nu i se părea real.

Poate că cea mai blândă afirmație a unui specialist non-croat referitoare la personalitatea lui controversată este cea a Stellei Alexander, care spune: „A trăit în mijlocul unor evenimente apocaliptice, purtând responsabilități pe care nu le-a căutat... Până la urmă, avem senzația că nu a fost, poate, suficient de măreț pentru rolul său. Dată fiind limitarea lui, s-a comportat foarte bine, cu siguranță mai bine decât mulți oameni din poporul lui, iar statura lui spirituală a crescut în cursul lungului său calvar".

„Biserica Catolică de aici nu și-a căutat niciodată sufletul. Preoții tineri sunt astăzi needucați. Doar atunci când tinerii educați sunt atrași de preoție se poate risipi presiunea ce apasă Biserica, pentru ca aceasta să poată privi cu seriozitate în trecut și să-l analizeze pe Stepinac", a explicat Zarko Puhovski, un croat catolic, politician liberal, la o țuică în barul hotelului Esplanada.

Biserica, la fel ca multe alte lucruri din Zagreb, a fost timp de decenii întregi o ființă rănită. Din 1945, motivul de a fi al Bisericii, responsabilitatea ca atotcuprinzătoare asupra enoriașilor, a fost propria supraviețuire psihică. Comunismul a izbit Biserica de un zid, ea fiind ultima rămășiță suverană a națiunii croate – vânată, oprimată, atrăgând doar oameni needucați în rândurile sale. Din contra, bisericile ortodoxe s-au obișnuit cu acest gen de oprimare. Sub turcii otomani, au învățat arta supraviețuirii: cum să se descurce cu conducătorii a căror rea-voință era considerată o forță naturală obișnuită, incontrolabilă, ca vântul sau ploaia, pentru a păstra ceea ce era important. Dar Biserica Croată, care nu avusese o experiență similară sub habsburgii catolici și, mai mult, sprijinită de un protector extern, Sfântul Scaun din Roma, nu era dispusă să cedeze nici o bucățică din pământul istoric disputat, apărând chiar și ceea ce nu era nevoie și nu trebuia să apere. Monseniorul Koska avea dreptate: nu el era dușmanul – nu al evreilor și nici măcar al sârbilor. Era doar o altă victimă.

În Zagreb, am învățat că lupta pentru simpla supraviețuire nu prea lasă loc de reînnoire sau creație. În timp ce ucrainenii și ceilalți și-au cerut scuze în public pentru acțiunile pe care le-au întreprins împotriva

evreilor în timpul Holocaustului, grupările croate nu au făcut altceva decât să nege. Statisticile privind omorurile în masă din Croația erau exagerate, mi s-a spus. Sârbii nu erau și ei vinovați de atrocitățile din cel de-al doilea război mondial? Iar evreii rămași în Croația nu erau oare tratați bine? Fără îndoială, aceste argumente erau oarecum corecte. Ceea ce m-a uimit pe mine însă a fost nevoia evidentă a Croației de a se ascunde în spatele lor, ca și cum o simplă scuză, fără calificative, i-ar fi transformat într-o națiune nelegitimă. Tragedia Croației era că naționalismul ei modern s-a născut într-o perioadă în care fascismul era dominant în Europa, forțându-i pe partizanii acestuia să devină legați de nazism. Este necesară o apreciere curajoasă și lipsită de ambiguitate a trecutului pentru a dezlega aceste conexiuni cu fascismul.

De ce au acționat ucrainenii într-un fel, iar croații altfel? Pentru că ucrainenii, în 1991 și 1992, nu aveau orașele bombardate și oamenii brutalizați într-un război de agresiune neprovocat. Războiul din Iugoslavia – lupta pentru supraviețuire – a amânat examinarea istoriei Holocaustului în Croația. Dar va veni și aceasta.

Tito și comunismul, nu Biserica Catolică l-au transformat pe Stepinac într-un martir al croaților. În 1945, făcând abstracție de declarațiile precedente ale lui Stepinac de susținere a ustașilor și de colaborarea deschisă a multor preoți catolici cu asasinii din lagărul de concentrare de la Jesenovac, Tito s-a întâlnit de două ori cu Stepinac. La aceste întâlniri, a încercat să-l forțeze pe arhiepiscop să formeze „o biserică catolică națională" independentă de Vatican care, la fel ca bisericile ortodoxe din Iugoslavia, să fie subordonată regimului comunist. Stepinac, deși știa că Tito avea dovezi care îl legau de ustași, a refuzat totuși să se lase șantajat. Nu numai că nu a rupt legăturile cu Vaticanul, dar și-a continuat denunțările publice ale comunismului. Arestarea lui Stepinac și procesul care i-a fost înscenat, acuzându-l că ar fi „criminal de război" au avut loc în 1946.

Convertirea forțată la catolicism a credincioșilor ortodocși din Bosnia a stârnit dorința de sânge a sârbilor și, de asemenea, a furnizat guvernului mijloacele prin care să-l distrugă pe arhiepiscop. Dacă arhiepiscopul nu ar fi scris despre dorința lui ca sârbii să se întoarcă la adevărata credință? Dacă preoții catolici (aflați cel puțin oficial sub controlul lui Stepinac) nu ar fi împlinit cu entuziasm aceste convertiri la câteva minute înainte ca aceiași sârbi să fie măcelăriți în masă?

De fapt, Stepinac nu avea absolut nici un mijloc de a disciplina clerul din Bosnia, unde au avut loc cele mai multe atrocități. Pe hartă, Bosnia

se află exact lângă Croația și, văzute de departe – mai ales în deceniile în care Iugoslavia a fost o singură țară – cele două regiuni i s-ar fi părut străinului greu de distins. Dar Bosnia a fost dintotdeauna la ani-lumină distanță de Zagreb. Zagrebul este o comunitate urbană, uniformă din punct de vedere etnic, situată la câmpie, în timp ce Bosnia este un amalgam de sate amestecate din punct de vedere etnic, aflate în munți. Bosnia este rurală, izolată și plină de suspiciuni și ură într-o măsură pe care croații sofisticați din Zagreb abia și-o pot imagina. Bosnia reprezintă o intensificare și o complicare a disputei sârbo-croate. Exact așa cum croații își simțeau catolicismul vestic mai intens decât austriecii sau italienii, tocmai din cauza apropierii lor dificile de ortodoxia estică și de lumea musulmană, tot așa croații din Bosnia – din cauză că împărțeau aceiași munți atât cu sârbii ortodocși, cât și cu musulmanii – simțeau mai intens că sunt croați decât înșiși oamenii din Croația, care se bucurau de luxul psihologic de a avea doar compatrioți de aceeași etnie în vecinătate. Același lucru era, desigur, valabil și pentru sârbii din Bosnia. Ceea ce complica lucrurile în Bosnia era existența unei comunități importante de musulmani. Aceștia erau slavi, de origine fie sârbă, fie croată, care fuseseră convertiți la islamism la sfârșitul Evului Mediu de ocupanții turci și a căror religie a devenit, în timp, echivalentă cu identitatea lor etnică. Bosnia avea totuși un centru urban sofisticat, și acesta era Sarajevo, unde sârbii, croații, musulmanii și evreii au trăit împreună într-o armonie rezonabilă. Însă satele din jur erau pline de ură sălbatică, influențată de sărăcie și alcoolism. Faptul că violența cea mai îngrozitoare – atât în timpul celui de-al doilea război mondial, cât și în războiul din anii '90 – a avut loc în Bosnia nu era un accident. La sfârșitul anului 1991, atunci când au izbucnit luptele în Croația, iar Bosnia rămânea tăcută, nici croații, nici sârbii nu-și făceau iluzii cu privire la tragedia care urma să vină. *De ce nu sunt lupte în Bosnia?*, spunea un banc. *Pentru că Bosnia s-a calificat direct în finală.*

Imediat ce Stepinac s-a convins că în Bosnia convertirile nu erau voluntare, a dat ordine, într-o circulară confidențială, să permită convertirea rapidă a evreilor și a sârbilor ortodocși dacă aceasta ar contribui „la salvarea vieților lor... Rolul și sarcina creștinismului este în primul rând să salveze oamenii. După ce aceste vremuri triste și sălbatice vor trece", cei care nu s-au convertit din credință „se vor întoarce la credința lor după ce va trece pericolul".

Dar procurorii lui Tito nu erau interesați de aceste detalii. Tito a fost cinstit atunci când a explicat, într-un discurs din 26 septembrie 1946: „L-am arestat pe Stepinac și vom aresta pe oricine se opune stării actuale a lucrurilor, indiferent dacă îi convine sau nu". Milovan Djilas, pe

atunci un membru al cercului de apropiați ai lui Tito, a scris de repetate ori că Stepinac „nu ar fi fost arestat cu siguranță pentru comportamentul lui din timpul războiului și pentru colaborarea lui cu conducătorul croat fascist Ante Pavelic dacă nu ar fi continuat să se opună regimului comunist".

Stepinac a fost găsit vinovat de toate acuzațiile. A făcut cinci ani de închisoare înainte de a fi exilat în satul său natal, Krasic.

În anii care au urmat procesului său, sute de preoți catolici au fost arestați și câteodată torturați și uciși. Într-un interviu din 1950 cu ziaristul C. L. Sulzberg, care a avut loc în închisoarea Lepoglava, aflată la optzeci de kilometri de Zagreb, Stepinac rămânea sfidător: „Sunt mulțumit că sufăr pentru Biserica Catolică". Doi ani mai târziu, recunoscându-i serviciile făcute unei biserici asediate de comuniști, Papa Pius al XII-lea l-a numit pe Stepinac cardinal. De atunci, de la Vatican nu s-a arătat nici un semn că acesta ar avea vreo altă intenție referitoare la Stepinac decât să-i recunoască rolul de erou în lupta împotriva comuniștilor.

Au existat destule raționamente aici.

Pe măsură ce mareea comunistă s-a retras, iar pământul a devenit vizibil din nou, multe lucruri care în anii '80, ultimul deceniu al epocii postbelice, păreau ușor de înțeles și de uitat, au încetat să mai fie astfel. Doar prin prisma feudalismului industrial sinistru al lui Tito și a fălcilor de oțel ale poliției lui secrete putea părea atât de frumoasă moștenirea Austro-Ungariei habsburgice și a Bisericii Romano-Catolice – și, prin urmare, a Papei Ioan Paul al II-lea. Într-adevăr, acel aspect al naționalismului croat, care se considera superior din punct de vedere cultural celui sârb – însăși tradiția naționalistă care îi inspirase lui Stepinac dorința inițială de a-i vedea pe sârbi convertiți la catolicism – nu ar fi putut să apară fără o incitare activă din partea curții habsburgice și a Vaticanului.

Dintre toate triburile slave care s-au stabilit în partea de vest a Peninsulei Balcanice, în secolele șase și șapte d.Ch., croații au fost primii (în 924) care s-au eliberat de conducerea bizantină și și-au înființat propriul regat. Primul lor rege liber a fost Tomislav, a cărui statuie se află în piața principală din fața gării din Zagreb. Statuia din bronz reprezintă un călăreț războinic agitând o cruce.

M-am uitat la statuie. Calul și călărețul păreau o masă unitară de muschi: nu era vorba de un călăreț sau de un cal, ci de o armă, străpungătoare și nemiloasă, ca pământurile croate, asupra cărora a crescut

și apoi a căzut amenințarea turcilor otomani, care au înlocuit în 1453 bizantinii din Constantinopol. În secolele șaisprezece și șaptesprezece, turcii au ocupat Croația. Când turcii au plecat din câmpiile croate, s-au retras doar în teritoriile adiacente ale Serbiei și Bosniei-Herțegovina, unde forțele sultanului au mai stat 200 de ani[4]. Probabil că sculptorul l-a înfățișat astfel pe Tomislav într-un anumit scop: pentru ca o națiune catolică vestică să supraviețuiască în Balcani – o peninsulă dominată mai întâi de creștinii ortodocși și apoi de musulmani – aceasta trebuie să-și împietrească inima, astfel încât să nu aibă nici un punct slab în armură.

În 1089, Kresmir, ultimul descendent al dinastiei lui Tomislav, a murit fără a lăsa urmași, iar Croația (împreună cu coasta dalmată) a căzut sub dominația regelui Ladislas I al Ungariei. Amenințate de Veneția, aliată cu bizantinii, atât Croația, cât și Dalmația, au întâmpinat cu bucurie această protecție ungară. Nu le-a deranjat nici amestecul Vaticanului, care era un bastion util împotriva bizantinilor. Acest model psihologic s-a format mai bine prin apariția, în 1278-1282, a domeniului habsburgic alpin și prin expansiunea habsburgilor în Ungaria și în Croația, în 1526-1527. Teama de Est, mai ales de Constantinopol – indiferent dacă bizantin sau turc – i-a aruncat pe croați de bunăvoie în brațele papilor catolici, ale regilor unguri și ale împăraților austro-ungari. Regii și împărații au exploatat Croația ca orice alt domeniu colonial și au furnizat susținere spirituală pentru ostilitatea croaților față de sârbii ortodocși, în pofida eforturilor teologilor catolici, precum Strossmayer, de a împăca cele două grupări.

Pentru puterile catolice din Europa și de asemenea pentru majoritatea croaților nu conta că sârbii și croații aveau aceeași origine slavă. Sârbii erau ortodocși estici și, prin urmare, erau priviți cu aceeași ostilitate ca turcii musulmani.

„Sârbii și croații erau, din punctul de vedere al rasei și al limbii, același popor, cele două nume având doar o semnificație geografică", scrie expertul britanic Nevill Forbes într-un studiu clasic, din 1915, despre Balcani. Dacă nu ar fi existat religiile lor diferite, dușmănia dintre sârbi și croați nu ar fi avut o bază consistentă.

Religia nu este, în acest caz, ceva nesemnificativ. Întrucât în vest s-a dezvoltat catolicismul, iar în est ortodoxia, diferența dintre ele este

4. Bosnia și Herțegovina sunt două teritorii învecinate care s-au amestecat. Strict vorbind, Sarajevo se află în Bosnia, unde au avut loc și cele mai multe lupte din cel de-al doilea război și din războiul anilor '90, la care mi-am referit mai devreme.

mai mare decât, de exemplu, cea dintre catolicism și protestantism, sau chiar decât cea dintre catolicism și iudaism (care, din cauza diasporei, s-a dezvoltat și el în vest). În timp ce religiile vestice pun accentul pe idei și pe fapte, religiile estice accentuează frumosul și magicul. Serviciul religios estic este aproape o recreare psihică a Raiului pe pământ. Chiar și catolicismul, cea mai barocă religie vestică, este, după standardele ortodoxiei estice, auster și intelectual. Călugării catolici (franciscani, iezuiți și așa mai departe) trăiesc muncind, dedicându-se unor îndeletniciri pământești, cum ar fi învățătura, scrisul sau munca în comunitate. Din contra, călugării ortodocși tind să fie contemplativi, munca aproape îi distrage, pentru că îi împiedică să adore frumusețea Raiului.

Astfel de diferențe au generat, de-a lungul secolelor, abordări conflictuale ale vieții de zi cu zi. La o cafenea, vizavi de Catedrala din Zagreb, un prieten catolic îmi explica: „Atunci când am intrat în armata iugoslavă am cunoscut sârbi pentru prima dată în viață. Mi-au spus că o nuntă tradițională sârbească durează patru zile. Patru zile de rugăciuni și petrecere. Cine are nevoie de așa ceva? O zi este suficientă. După aceea ar trebui să te întorci la muncă. Sârbii m-au șocat, mi s-au părut ciudați, irațional, ca țiganii. Chiar le plăcea armata. Cum îi poate place cuiva armata? Pentru sloveni și croați, armata înseamnă pierdere de timp. În tot timpul acela am fi putut să facem bani. Cine vrea să meargă la Belgrad? Belgradul este în lumea a treia. Mă simt mult mai apropiat de Viena."

Iar Karla Kunz-Cizelj, traducătorul croat al romanelor lui John Steinbeck, mi-a spus cu mândrie: „Mă simt mai aproape de Viena decât de Belgrad. Zagrebul este încă în Europa. Îmi aduc aminte că, după ultimul război, Lawrence Durrell, scriitorul britanic – care în perioada aceea lucra la ambasada britanică din Belgrad – ajungea aici la fiecare sfârșit de săptămână după șapte ore de mers cu mașina de teren pe niște drumuri cu hopuri, prăfuite, și exclama: «Mulțumesc Domnului, Karla, am ajuns din nou în vest»".

Oricât de exploatatori au fost austro-ungurii, oricât de mult au încercat croații să se elibereze de ei, strălucirea Vienei a fost întotdeauna simbolică în Croația vestică și catolică și, din acest motiv, croații au iertat dinastia Habsburgilor de toate păcatele sale.

Pentru croații moderni, Habsburgii reprezintă ultima epocă normală și stabilă din istoria Europei centrale, înainte de îngrozitoarea ciocnire cu nazismul și comunismul. Dar croații uită că, înainte de nazism și de comunism, indivizii informați nu aveau prea multe de spus despre

Habsburgi. Artista Rebecca spune: „Această familie, începând din nefericita zi a anului 1273 în care Consiliul electorilor l-a ales pe Rudolf de Habsburg rege al romanilor, și până la abdicarea regelui Charles al II-lea, în 1918, nu a dat naștere, din cauza mediocrității ei, nici măcar unui geniu, ci în cel mai bun caz a produs doi conducători abili: Charles al V-lea și Maria Theresa, iar în afară de aceștia nenumărați tâmpiți, dar și câțiva imbecili și nebuni".

De fapt, averea Habsburgilor din Viena și Budapesta s-a construit doar prin exploatarea supușilor lor slavi. Ca răspuns la revoltele periodice, neliniștea a fost instaurată printr-o combinație de execuții în masă și stratageme viclene, cum ar fi acordarea unor privilegii speciale minorității sârbe din Croația, pentru a-i incita pe croați împotriva sârbilor. Începând cu jumătatea secolului al nouăsprezecelea, deși croaților moderni nu le place să țină cont de acest lucru, strămoșii lor au fost atrași de proiectul unei federații iugoslave (a slavilor de sud) cu sârbii, independentă de Austro-Ungaria. Acest sentiment s-a amplificat în 1878, când, la un congres care a avut loc la Berlin, habsburgii au pus mâna pe teritoriul adiacent al Bosniei-Herțegovina (care tocmai se eliberase de sub stăpânirea turcă) și au demonstrat în scurt timp că puteau fi la fel de nemiloși ca turcii. În 1908, Habsburgii au anexat formal Bosnia, a cărei populație era alcătuită din slavi musulmani, croați și sârbi.

Gavrilo Princip, asasinul moștenitorului habsburg arhiducele Franz Ferdinand, era un sârb din Bosnia. Habsburgii catolici au pedepsit omorârea lui Franz Ferdinand capturând sute de țărani sârbi ortodocși, care nu știau nimic despre asasinat, și executându-i. Habsburgii au declarat apoi război Serbiei, declanșând primul război mondial. „Pentru austrieci, războiul a început printr-o serie de apariții în fața Curților Marțiale", reamintea Joseph Roth în *Marșul Radetzki*, un memoriu despre declinul Imperiului Habsburgic. „Zile întregi, trădătorii, reali sau nu, erau spânzurați în copacii din sate pentru a insufla frică." Imperiul Habsburgic a murit exact ca mult-disprețuitul imperiu turc: în mijlocul unei avalanșe de cruzime direcționată împotriva câtorva națiuni mărunte, care se străduiau să se elibereze.

Prin anii '30, totuși, croații uitaseră deja toate acestea. Secole întregi de dominație habsburgică i-au convins pe croați că le sunt superiori din punct de vedere cultural sârbilor. Astfel, când casa regală sârbă Karagheorghevici a câștigat autoritate asupra croaților în nou-creatul stat al Iugoslaviei, după primul război mondial, ura comunitară a luat forma răzbunării în Croația. În 1934, a avut loc crima care i-a atras pentru prima dată atenția artistei Rebecca asupra Iugoslaviei: asasinarea regelui

sârb Alexandru Karagheorghevici de către ustașii croați. În anii '80 și la începutul anilor '90, o teorie revizionistă populară îi aprecia pe Habsburgi pentru că ar fi creat o atmosferă de pace și de toleranță etnică, însă în Croația, toleranța nu făcea parte din moștenirea lor.

Vaticanul are și el o parte din vină. Cele mai puternice impulsuri ale sentimentelor antisârbe în Croația au venit întotdeauna de la Biserica Romano-Catolică, întrucât aceasta prefera dominarea de către Austro-Ungaria catolică a catolicilor croați, decât un stat dominat de sârbii ortodocși estici, care, din motive istorice, erau asociați psihic cu rușii bolșevici. Vaticanul nu s-a bucurat niciodată de crearea Iugoslaviei, nici măcar înainte de cel de-al doilea război mondial, când națiunea nu era comunistă. Și acceptând să intre pe teritoriul iugoslav doar cu condiția să se poată ruga în public la simbolul controversat și (mult prea) compromis al devotamentului croat, adică la mormântul lui Stepinac, papa Ioan Paul al II-lea părea insensibil, în anii '80, la amintirile colective ale sârbilor ortodocși – precum și la cele ale evreilor și țiganilor, pentru care Stepinac a făcut prea puține și prea târziu. Decenii întregi, Vaticanul a fost judecat și răsplătit numai pe baza anticomunismului său, amânând astfel discutarea rolului său istoric mult mai complex și a atitudinii sale față de această parte a lumii.

Am plecat, prin ploaie, de la statuia lui Tomislav și am trecut pe lângă neoclasicul Pavilion al Artei, cu fațada galbenă ca un daghereotip. Ascunsă în parcul înfrunzit, în spatele Pavilionului Artei, se afla statuia episcopului Strossmayer.

Sculptorul l-a înfățișat pe Strossmayer cu coarne, așa cum l-a reprezentat Michelangelo pe Moise. O calitate deosebită, vânjoasă, a lucrării, care emana strălucire și putere interioară, m-a atras mai aproape, ca și cum bronzul ar fi fost carne vie. „Am lăsat minunata statuie zâmbind în ploaia puternică", a spus artista Rebecca după vizita sa în acest loc.

Sculptorul care făcuse statuia lui Strossmayer era Ivan Mestrovic, același Ivan Mestrovic care, mulți ani mai târziu, în 1960, a sculptat mormântul altui patriot local, Alojzije Stepinac. Nu era nici o contradicție aici. Mestrovic a văzut cu ochii lui partea nobilă a caracterului lui Stepinac. În 1943, în cadrul unei scurte vizite a lui Stepinac la Roma, Mestrovic l-a implorat pe Stepinac să nu se întoarcă în Croația, pentru că viața lui era în mare pericol acolo. Stepinac i-a răspuns că și-a acceptat deja soarta: dacă ustașii nu l-au ucis, comuniștii o vor face. După ce pornise cu o orbire politică totală, arhiepiscopul și-a aplicat cu brutalitate lecția corectă a „mielului negru" și a „șoimului cenușiu": era dornic să fie mielul sacrificat, nu pentru a se pedepsi, ci pentru a lupta pentru alții.

Istoria a fost supusă, în acest oraș cenușiu, familiar, multor interpretări. Papa Ioan Paul al II-lea părea echilibrat când și-a expus propria interpretare[5]. Dacă și când va veni Papa în acest bastion al creștinismului vestic, atât de aproape și totuși atât de departe de Vatican, ar trebui ca el să renunțe la tradiția Vaticanului referitoare la Iugoslavia, și să vină să vindece și să împace. Am stat respectuos în ploaia rece în fața statuii episcopului Strossmayer, adorator al lui Chiril și Metodiu, conștient că acesta era monumentul din Zagreb, mai degrabă decât cel din Catedrală, în fața căruia Papa ar trebui să se închine.

5. Până la sfârșitul anului 1992, nu existau planuri oficiale pentru ca Papa să viziteze Zagrebul. Dar dată fiind apropierea geografică a acestui oraș catolic de Vatican, și suferințele îndurate de croați în războiul civil, este posibil ca Papa să facă totuși o vizită la Zagreb în acest deceniu.

CAPITOLUL DOI
Vechea Serbie și Albania: „Țărmul vestic" din Balcani

Maica Tatiana și-a ridicat mâna din întuneric pentru a bloca o rază de soare. „Acolo", spuse ea, odată ce ochii mei erau protejați de strălucire, „poți vedea moștenirea *srbski narod* (poporului sârb)".

Ochii acuzatori ai Sfântului Ioan Botezătorul erau încrustați în peretele capelei din nord. L-am văzut pe Sfântul Ioan ieșind din deșertul iudaic. Părul și barba lui erau împletite în șuvițe subțiri, șerpuitoare, trupul era deformat de foame și de o viziune artistică atribuită de obicei lui El Greco sau lui William Blake. Nici un artist vestic – nici un adept al Renașterii italiene – nu ar fi putut aborda această capacitate de înțelegere a obscurului maestru sârbo-bizantin din secolul paisprezece și să-l înfățișeze astfel pe Ioan Botezătorul din Evanghelia după Marcu[1]. *„Și Ioan era îmbrăcat în haină de păr de cămilă, avea cingătoare de piele împrejurul mijlocului și mânca lăcuste și miere sălbatică."* Chipul lui Ioan, care nu căuta revelația, se mișca precum vârful unei flăcări spre apsidă: nu era un om, ci un spirit dezmembrat, înflăcărat, în formă umană.

Întrucât Ioan era prea preocupat de ideea de a-și observa suferințele fizice, nu suferea. Această putere orientală deosebită oferă un punct de pornire pentru a înțelege de ce s-au purtat sârbii cum s-au purtat în acest secol.

Maica Tatiana m-a condus sub o aglomerare abruptă, ascendentă, de bolte și arcade cilindrice. Am simțit cum mi se clatină pământul sub picioare.

„Aceasta este rădăcina noastră, verticala noastră", a spus, o afirmație atât literală, cât și figurată. Domul central era susținut de stâlpi înalți care, din cauza apropierii lor, creau senzația unei înălțimi amețitoare, conice. Am privit în sus, printr-un lințoliu de imagini fierbinți, sute peste sute, fiecare la fel de strălucitoare ca Ioan, îmbrăcat în vopsele de dud și rodie, cu fețe galbene tragice, ca frunzele tomnatice. Imaginați-vă simplitatea și grația monumentală a sculpturii grecești, suprapusă peste un covor oriental. Dacă Raiul este înfățișat undeva pe pământ, atunci aici este, în interiorul mânăstirii sârbe din Grachanitsa.

1. Pictorul era fie Mihail Astrapas, fie un anume Eutychios, ambii din Salonic.

O astfel de „bogăție nu poate fi calculată", a exclamat artista Rebecca, aflată în aceeași capelă cu jumătate de secol în urmă. „Cupa noastră nu a fost niciodată goală, dar nu a fost nici atât de plină ca cele din această lume, un loc în care Asia s-a întâlnit cu Europa..."

Părăsind interiorul aparent întunecat și vast al bisericii, am intrat într-un alt fel de tăcere, intensificată de talangele oilor de pe pajiște și de o vrabie care ciocănea în mortarul dintre cărămizile subțiri. Văzută din exterior, această biserică părea chiar mică. O verticalitate sintetizată perfect, în care patru domuri albastre se aliniază strâns în jurul domului central îngust și înalt, a creat această decepție arhitecturală extrem de atrăgătoare: ceea ce părea delicios de mic pe dinafară, părea imens în interior.

Grachanitsa, Peč și încă vreo treizeci de mânăstiri sârbe se înalță în peisajul Iugoslaviei de sud. Am venit aici direct din Zagreb. Așa cum am încercat din răsputeri să intuiesc sensibilitatea problemei naționale a Croației prin catedrala ei, am încercat să fac același lucru în Serbia, prin mânăstirile acesteia.

Mânăstirile sârbe sunt moștenite de la dinastia Nemanja, fondată spre sfârșitul secolului doisprezece de o căpetenie de trib, Stefan Nemanja, care a creat primul stat sârb independent de conducătorii bizantini din Constantinopol. Încă de la naștere, Serbia s-a numărat printre cele mai civilizate țări din Europa. În timp ce Stefan știa să se semneze, sfântul împărat romano-german, Frederick I Barbarossa, nu putea decât să pună degetul.

Fiul lui Stefan Nemanja, călugărul misionar cunoscut sub numele de sfântul Sava, a fondat și a organizat Biserica Ortodoxă Sârbă. Un alt urmaș al lui Stefan Nemanja, regele Milutin, a extins Sârbia într-un mare imperiu creștin ortodox la începutul secolului al paisprezecelea, un imperiu mai bogat chiar decât imperiul bizantin la vremea respectivă.

Din mănușile brodate cu aur ale regelui Milutin părea să picure virilitatea. La fel ca regele Henric al VIII-lea din dinastia Tudorilor, Milutin era un afemeiat, căsătorindu-se și apoi abandonându-și nevestele în funcție de poftele sexuale și de ambițiile imperialiste. Dorințele insațiabile veneau una după alta, pe măsură ce cucerea noi teritorii în est și în sud, găsind arhiepiscopi care să-l divorțeze și să-l recăsătorească. Apetitul lui sexual era depășit doar de apetitul pentru construcții și podoabe artistice, despre care credea că îi vor aduce nemurirea, la fel ca numeroșii copii pe care i-a avut. Milutin a finanțat construirea de biserici și palate în Constantinopol, Salonic și în toată Serbia. A dăruit aur, bijuterii și icoane instituțiilor religioase, ajungând până în Ierusalim sau

la muntele sfânt din Athos, în nord-estul Greciei. Pe un perete din capela de sud a mânăstirii Grachanitsa sunt înscrise cuvintele lui Milutin: „Am văzut ruinele bisericii Fecioarei din Grachanitsa... și am construit-o de la fundație, am pictat-o și am decorat-o pe dinăuntru și pe dinafară".

Când Milutin a construit Grachanitsa, era căsătorit cu cea de-a patra soție, Simonida, fiica împăratul bizantin Andronicus al II-lea Palaeologus. Pentru a ține armatele lui Milutin afară din Constantinopol, Andronicus i-o dăduse lui Milutin pe fiica lui în vârstă de de șase ani. Milutin nu a mai așteptat ca fetița să crească și a consumat căsătoria imediat. Totuși, regele sârb a fost mai civilizat într-un fel decât omonimul lui englez: doar și-a alungat fostele soții, nu le-a omorât niciodată.

În portretele regale din josul unui zid din Grachanitsa, Milutin este deja un bătrân firav, iar Simonida o femeie în toată firea. Chipurile lor au o paloare mortală, iar unul dintre ochii lui Milutin a fost scos. Păreau mult mai puțin reali decât coroanele, veșmintele împodobite cu bijuterii și modelul bisericii Grachanitsa pe care îl ridica Milutin în mâini. Ființa umană, părea să spună acest artist sârbo-bizantin, este efemeră, însă creațiile sale materiale sunt indestructibile.

Grachanitsa a fost finisată, cu tot cu fresce și picturi, în 1321, când, peste Marea Adriatică, apăreau zorii Renașterii florentine. Am văzut pe pereții de la Grachanitsa un gen de anatomie și sexualitate trupească (inexistent în alte școli de iconografie bizantină, în care trupul este strict un simbol al spiritului nematerial) care urma să-și găsească în curând expresia de apogeu în lucrările lui Michelangelo și Leonardo da Vinci. Dar nici un artist al Renașterii nu ar fi putut vreodată să reproducă elementul spiritual și supranatural redat aici de sârbii medievali. Prin urmare, maica Tatiana nu spunea întâmplător că: „Am fi fost mai importanți decât italienii dacă nu ar fi existat turcii".

Acesta era refrenul care putea fi auzit peste tot în Balcani, în vremurile artistei Rebecca și acum. Artista Rebecca scrie: „Turcii au ruinat Balcanii în asemenea măsură încât nu și-au revenit nici acum... Există multă emoție eliberată în Balcani, care și-a pierdut baza legitimă acum că turcii au fost alungați".

Dacă, precum laureatul rus al premiului Nobel Joseph Brodsky, privim imperiul comunist ca echivalent în secolului douăzeci al Imperiului Otoman, ținând cont de devalorizarea istorică a atrocităților, despotismul estic călătorind din nordul Istanbulului (fostul Constantinopol) spre Moscova – din palatul sultanului de la Topkapi spre Kremlin –, atunci artista Rebecca a sintetizat deja situația din Serbia, din restul

fostei Iugoslavia și din celelalte state balcanice pentru anii '90. Acum, când comunismul a căzut iar sovietele au fost desființate, *există multă emoție eliberată în Balcani, care și-a pierdut baza legitimă.*

Decenii întregi, învinsă sub Tito, maica Tatiana a avut alte griji, alte bătălii de luptat. Dar când s-a încheiat ciuma, a revenit la turci, deși acum numește altfel problema.

Pentru că sârbii erau împrăștiați pe un pământ muntos și împădurit, greu de îmblânzit, și pentru că erau din punct de vedere geografic mult mai departe de turci decât Bulgaria sau Grecia, jugul otoman nu a fost niciodată la fel de apăsător în Serbia ca în celelalte țări. Trupele de rebeli au existat întotdeauna, mai ales în ascunzișurile întunecate de granit din Muntenegru. Serbia nu era însă suficient de departe.

Într-o legendă sârbă, regatul dinastiei Nemanja s-a sacrificat în fața hoardelor otomane pentru a câștiga o împărăție cerească; în același timp aici, pe pământ, sacrificiul Sârbiei le-a permis Italiei și Europei centrale să rămână în viață și să continue să se dezvolte.

„Măreția Italiei și a celorlalte națiuni din Europa a fost construită pe osemintele noastre", a spus maica Tatiana cu amărăciune. „Vino", m-a îndemnat, „o să-ți povestesc despre suferința noastră".

Am intrat într-o clădire tipic turcească, cu țigle lăcuite, ziduri galbene și balcoane de lemn decorate cu plante. Maica Tatiana a spus că e o arhitectură „tipic sârbească". În Bulgaria, aceste clădiri erau considerate o arhitectură „tipic renascentistă bulgărească"; în Grecia, arhitectură „tipic grecească". Salonul era întunecat. Am rămas cu haina pe mine, înghețat, cu picioarele pe o rogojină în stil turcesc. Rasa călugărească a maicii Tatiana se evidenția pe fundalul draperiilor. O altă măicuță a turnat cafea turcească densă, foarte dulce, dintr-un ibric cilindric din metal auriu. Apoi, măicuța a turnat țuică făcută în mânăstire, limpede, în pahare. Maica Tatiana a dat pe gât țuica. Mâinile ei mari, de țărancă, au apărut iarăși din întuneric:

„Nu sunt profetul Samuel, dar prefer să mor cinstit decât să trăiesc în rușine..."

„Sunt o bună creștină, dar nu voi întoarce celălalt obraz dacă vreun albanez îi scoate ochii unui frate sârb, sau violează o fetiță, sau castrează un băiețel sârb de doisprezece ani." A tăiat aerul cu palmele. „Ai auzit de incidentul acela, nu?"

Nu auzisem, dar am încuviințat din cap, oricum.

Maica Tatiana și-a pus coatele pe masă și s-a apropiat de mine. Ochii mei se obișnuiseră cu întunericul și pentru prima dată i-am văzut

bine chipul. Avea un aspect puternic, viguros, cu pomeți înalți și cu ochi materni, arzători. Era o bătrână frumoasă, care fusese în mod clar foarte atrăgătoare pe vremuri. Ochii ei, deși arzători, aveau o privire ciudată, oarecum superstițioasă, ca ochii sfinților din biserică. Unghiile albe băteau în masă, în ritmul cuvintelor ei. Mi-am amintit ce scrisese John Reed după o călătorie în Serbia în 1915: „Elocvența rapidă, flexibilă, a limbii sârbe ne izbește urechile ca un jet de apă proaspătă".

„Știai", spuse maica Tatiana, „că acești băieți albanezi și-au dat jos pantalonii în fața celorlalte măicuțe?"

Am încuviințat din nou.

„Acești oameni sug sângele Serbiei. Cine spune că sunt săraci și șomeri minte. De ce? Declară că bunicii lor sunt pe moarte și nu mai muncesc. Sunt hoți și au multă valută ascunsă. Se îmbracă sărăcăcios și murdar pentru că așa sunt obișnuiți."

„Știi, albanezii vor să cucerească lumea depășindu-ne numeric. Știi că nici un *hodja* (cleric albanez musulman) nu vine în casa unei familii dacă aceasta nu are cel puțin cinci copii? Iar acel Azen Vlasi (un lider politic albanez) este doar un deștrăbălat, care și-o trage cu toate târfele de acolo."

„De ce naționalitate ești?" m-a întrebat brusc.

„Sunt american", am răspuns.

„Știu asta, dar toți americanii sunt de fapt altceva. Ce ești tu? Ești negricios. Nu arăți cum ar trebui să arate un american adevărat."

„Sunt evreu."

„Aha. Îmi plac evreii, dar tot aș vrea să te botez." A râs, iar chipul ei reflecta o bunătate protectoare. „Le admir pe femeile acelea din Israel care umblă cu arme la ele. Dacă aș avea iar patruzeci de ani, aș avea și eu o armă. În Iugoslavia nu există credință. Doar aici, în Serbia, există credință adevărată... Știu că sunt foarte naționalistă. Lucrurile vor deveni mai grave între noi, sârbii, și albanezi – o să vezi. Nu poate fi vorba de împăcare."

Maica Tatiana mi-a luat mâna și a strâns-o între mâinile ei, ca și cum m-ar fi binecuvântat.

„Am trăit între zidurile acestea treizeci și cinci de ani. Avem două hectare de pământ și ne întreținem crescând porci și oi. În 1539, aici era o tipografie. *Acolo*, și-a ridicat ea mâna, „totul e murdar și neîngrijit".

Acolo însemna pământul pe care Nevill Forbes și John Reed în 1915 și artista Rebecca în 1937 îl numeau „Vechea Serbie": „Iudeea și Samaria" conștiinței naționale sârbe, locul unde s-a întâmplat totul, unde s-a născut mărețul regat al dinastiei Nemanja, a crescut și apoi a fost dis-

trus. În ultimele decenii însă, acest pământ sfânt a fost pretins pe baze demografice nu de turci, ci de urmașii lor istorici, albanezii musulmani. Astfel, această regiune nu mai este numită Vechea Serbie, ci „Kosovo".

Și totuși, maica Tatiana îi ura pe turci. Fără iadul cultural și economic al unei jumătăți de mileniu de dominație turcească, comunismul nu s-a fi putut instaura aici atât de ușor, iar albanezii nu s-ar fi convertit niciodată la islamism și nu s-ar fi stabilit în număr atât de mare în vechea Serbie.

Serbii au și ei, cum spunea Elias Canetti, „simboluri ale mulțimii". De fapt, sârbii au două astfel de simboluri – doi stâlpi de foc care definesc atitudinea lor națională și dilema lor istorică. Ambele țin de moștenirea dinastiei Nemanja.

Primul stâlp (mai scurt) este constituit din *mânăstirile medievale*, adăposturi de artă și magie, simbolizate cel mai puternic de Grachanitsa, datorită apropierii acesteia de celălalt stâlp (mai înalt): *Kosovopolje*, „Câmpia Mierlei", unde turcii i-au înfrânt definitiv pe sârbi la 28 iunie 1389, lăsând trupurile păsărilor de pradă.

În timp ce anul 1989 va fi comemorat de alte popoare ca anul în care a luat sfârșit războiul rece și a căzut comunismul, pentru maica Tatiana și alți 8,55 milioane de sârbi, 1989 înseamnă cu totul altceva: comemorarea a șase sute de ani de la înfrângerea lor.

Regele Milutin a murit în 1321, anul în care pictorii lui au terminat frescele de la Grachanitsa. Fiul lui, regele Stefan Uros, i-a urmat la tron, iar zece ani mai târziu, nepotul lui Milutin, Stefan Dușan, a ajuns pe tronul Serbiei. În limba sârbă, Dușan este un diminutiv drăgăstos de la *dușai*, care înseamnă „suflet" – o poreclă foarte potrivită pentru un rege sub a cărui conducere Serbia a atins apogeul gloriei. Dușan a permis libertatea religioasă și atașarea unor ambasade străine la curtea lui. A stabilit un sistem de taxe și o lege – codul Dușan – care prevedea procese cu juriu. Imperiul lui Dușan s-a extins până la granița croată în nord, la Marea Adriatică în vest, la Marea Egee în sud și la porțile Constantinopolelui în est. Includea Bosnia-Hertegovina, Muntenegru, Albania, Macedonia, nordul Greciei și Bulgaria. Dacă Dușan nu ar fi fost întrerupt de o invazie a catolicilor unguri, care l-au forțat să-și regrupeze trupele spre nord-vest, ar fi putut asedia Salonicul, atacând apoi Constantinopolul.

În 1354, Dușan își putea permite din nou să cucerească Imperiul Bizantin. Disperați, conducătorii de la Constantinopol le-au permis ar-

matelor otomane comasate în est să traverseze Asia Mică în Europa și să ridice astfel un pod la Gallipoli pentru a opri trupele sârbe ale lui Dușan. Deși această maevră s-a dovedit inutilă – Dușan a murit pe neașteptate în anul următor, în 1355 – a avut o consecință neașteptată: turcii au rămas la Gallipoli, profitând de acest lucru pentru a invada Bulgaria și Grecia, înainte de a jefui Constantinopolul și Imperiul Bizantin un secol mai târziu, în 1453.

Fiul lui Dușan, Uros, a fost ultimul rege din dinastia Nemanja. Sub slaba lui conducere, moșierii feudali sârbi și-au sporit puterile pe cheltuiala curții regale. Pentru a contracara amenințarea turcească după moartea lui Uros, în 1371, feudalii sârbi l-au ales pe cneazul („prințul") Lazăr în funcția de conducător național. În anii următori, deși turcii cuceream din ce în ce mai multe teritorii balcanice, iar sârbii reprezentau principalul obstacol creștin din Europa în fața avansului musulman, Lazăr a avut un sprijin slab din partea popoarelor din Europa centrală și de vest. În cele din urmă, în 1389, a avut loc bătălia care a stabilit soarta Serbiei și a întregii Peninsule Balcanice pentru mai mult de 500 de ani – până la primul război balcanic, în 1912.

Am urcat și am coborât dealurile înverzite, ca niște cupole, în drumul meu spre Grachanitsa. Mângâierea pastorală a melodiilor populare sârbești ieșea din castofonul șoferului – echivalentul balcanic al melodiilor lui Stephen Foster. Pământul forma o câmpie joasă, ternă, în depărtare: Kosovopolje, Câmpia Mierlei.

Cavalerii sârbi mărșăluiseră pe această câmpie în acea zi fierbinte de iunie, cu provizii grele după ei, cu armurile gravate cu aur și argint și cu pene minunate pe coifuri. Turcii, îmbrăcați lejer, călare pe ponei mongoli neobosiți, i-au dezbinat pe sârbi așa cum trupele de gherilă despart forțele convenționale moderne. Într-o tentativă disperată de a salva situația, un nobil sârb, Miloș Obilici, a dezertat la turci; adus înaintea sultanului Murad, Obilici a scos un pumnal și l-a omorât pe comandantul turc. Acest lucru nu a avut însă nici un efect militar. Comanda a fost preluată imediat de moștenitorul lui Murad, Baiazid („Tunetul"), care i-a terminat pe sârbi și l-a capturat și l-a executat pe conducătorul lor, Lazăr. (Câțiva ani mai târziu, Baiazid urma să decimeze un alt popor creștin ortodox, bulgarii.)

Însă legenda înscrisă într-un poem sârb spune o altă versiune:

Iată zboară o pasăre, un șoim,
Din Ierusalimul sfânt,
Și în cioc are o rândunică.

Nu e un șoim, nu e o pasăre,
Ci este sfântul Eli.
Nu are rândunică,
Ci o carte de la Maica Domnului.
Vine la țar (cneazul Lazăr) la Kosovo,
Lasă cartea pe genunchii țarului [și-ntreabă]...
Ce fel de împărăție vrei?
Vrei o împărăție pământească?
Vrei o împărăție cerească?

Țarul a ales împărăția cerească,
Și nu pe cea pământească,
A construit o biserică la Kosovo...
Apoi a dat soldaților împărtășanie...
Apoi turcii l-au copleșit pe Lazăr,...
Iar armata lui a fost distrusă cu el,
Cei șaptezeci și șapte de mii de soldați.

Totul era sfânt, totul era curat
Și bunătatea Domnului s-a împlinit.

Și pe măsură ce conducerea necruțătoare a început să se instaureze, cu cruzimea ei fizică, cu exploatarea economică și cu viața intelectuală blocate, sârbii au propovăduit acest mit al sacrificiului nobil. Și-au umplut inimile cu tristețe și înfrângere răzbunătoare: sentimente al căror efect atmosferic seamănă ciudat de mult cu cel care i-a susținut secole întregi pe șiiții iranieni.

Nici regii Stefan Nemanja, Milutin și Stefan Dușan, nici măcar Sfântul Sava, nu stârnesc emoțiile intense ale sârbilor pe care le aduce cneazul Lazăr: o figură umbrită, care nu aparținea dinastiei Nemanja, care a luptat o singură bătălie (pe care a pierdut-o) și care astfel, scrie artista Rebecca: „nu și-a păstrat poporul, dar a ajuns o mumie întunecată, la care vin pelerinii traversând Fruška Gora (o regiune muntoasă din nord-vestul Belgradului)".

La 28 iunie 1988, numărătoarea inversă până la aniversarea a șase sute de ani de la martiriul lui Lazăr de la Kosovopolje a început atunci când sicriul lui a făcut un turneu în fiecare oraș și sat din Serbia, înainte de a reveni în Ravanica, locul inițial în care se afla înainte de exilul său în Fruška Gora. Sicriul a atras mase imense, negre, de oameni îndurerați, în fiecare oraș și sat.

Tocmai înfrângerea și martiriul lui Lazăr i-a atras pe sârbi. Mulțimile de bocitori zgomotoși care înconjurau sicriul de lemn semănau cu bocitorii adunați la catafalcul lui Imam Husain, o altă întruchipare umbrită a eșecului (însă sfântă pentru șiiți), masacrat pe un câmp de luptă mesopotamian în 680 d.Ch. de către armatele sunnite ale lui Yazid. Precum șiiții, sârbii anacronici ca maica Tatiana nu acordau nici o legitimitate conducătorilor lor temporari, fie ei turci otomani sau iugoslavi comuniști. În acest fel, ei făceau abstracție de lumea fizică. Știau că, într-o zi, curând, cneazul Lazăr va cere, din Rai, ceea ce i se cuvenea pe pământ. „Fiecare soldat țăran [sârb] știe pentru ce luptă", a observat John Reed când se afla pe front în primul război mondial. „Când era copil, mama lui l-a întâmpinat cu «Hail, mic apărător al Kosovo-ului!»"

Pentru maica Tatiana și pentru mulți alți sârbi, Iugoslavia lui Tito însemna – la fel ca fostul imperiu turc – doar un alt complot antisârb. Aceasta pentru că naționalismul iugoslav, așa cum l-a definit Tito (jumătate croat, jumătate sloven) însemna subminarea puterii sârbilor, dominanți din punct de vedere numeric, pentru a împăca alte grupări, în special de croați și albanezi.

Dându-le albanezilor o provincie autonomă, Kosovo, și plasând această provincie în interiorul Republicii Iugoslave a Serbiei, Tito a crezut că împacă atât aspirațiile sârbilor, cât și pe cele ale albanezilor. Sârbii au crezut altceva. *De ce trebuie să aibă autonomie aici acești străini musulmani, care au venit în Vechea Serbie, inima istorică a națiunii noastre, cu numai 300 de ani în urmă? Niciodată!*

Comunismul a pus sare pe această rană. A poruncit ca sârbii să se simtă rușinați de tot ceea ce fusese trecutul lor colectiv înainte de sosirea lui Tito; că personaje ca Milutin, Dușan și Lazăr erau „imperialiste"; că sârbii omorâți împreună cu Lazăr la Kosovopolje erau vinovați de „naționalism reacționar"[2].

În ajunul bătăliei, cneazul Lazăr a avertizat:

Oricine este sârb și născut din sârb,
Și nu vine la Kosovopolje
Să lupte împotriva turcilor,
Să nu aibă nici băiat,
Nici fată ca urmaș,
Să nu aibă vlăstari...

2. Vezi articolul lui Richard West, „Agincourt-ul Iugoslaviei", în *The Spectator*, decembrie 19/26, 1987.

Am văzut că aceste cuvinte erau scrise pe un bloc de piatră întunecată, colorată sângeriu, de vreo trei metri înălțime, plină de găuri, situată pe un deal bătut de vânt care dă spre Kosovopolje. Monumentul se afla pe o platformă înconjurată de turnuri de ciment în formă de gloanțe, pe care era sculptată o sabie și anii „1389-1989". În vârful fiecărui turn se afla o cunună proaspătă de lauri.

În 1987 un lider comunist sârb ambițios, Slobodan Miloșevici, a venit în această zonă într-o zi de 28 iunie, când se comemora înfrângerea lui Lazăr. A arătat cu degetul în depărtare – spre ceea ce maica Tatiana a numit *acolo* – și, spune acum legenda, a declarat: „Niciodată nu o să vă mai facă așa ceva. Niciodată nu vă va mai înfrânge nimeni".

În acel moment, în timp ce mulțimea murmura, a început revolta sârbă împotriva federației iugoslave; s-a răspândit rapid și în celelalte republici. Unul câte unul, sârbii și-au făcut curaj să înlăture icoana temută a lui Tito din casele și din magazinele lor, înlocuind-o cu o fotografie a durduliului și copilărosului Miloșevici. El a fost singurul lider comunist din estul Europei de la sfârșitul anilor '80 care a reușit să se salveze pe el și pe partidul său de la prăbușire și a reușit acest lucru făcând un apel direct la ura rasială.

Miloșevici însuși a ordonat construirea monumentului melancolic din vârful dealului. Atunci când și-a îndreptat degetul spre dealurile sălbatice și desfigurate din Vechea Serbie, mirosind a deșeuri de la o fabrică din apropiere și traversate în toate sensurile de linii electrice și a promis: „Niciodată nimeni nu vă va mai înfrânge", știa foarte bine ce efect vor avea cuvintele lui[3].

În primăvara anului 1937, când artista Rebecca a venit pe aceste dealuri – Miloșevici era un copil pe vremea aceea – a văzut deja cum „înfrângerea a cuprins totul":

> Dealuri sărăcăcioase, goale, care pe vremea lui Milutin erau acoperite cu sate...s-au întins pe distanțe într-adevăr mari, căci un călător putea merge printre ele mile întregi, înainte de a întâlni viața, o viață blândă, cu mâncăruri complete și delicate... Totuși, când a fost construită Grachanitsa, oamenii... mâncau carne de vânat și mâncăruri fine din vase aur și argint... Dar pentru că creștinii au pierdut bătălia de la Kosovo, acest mod de viață a pierit... Nu a mai rămas... nimic... restu-

3. În realitate, cuvintele exacte ale lui Miloșevici au fost „Nimeni, nici acum, nici în viitor, nu are dreptul să vă înfrângă." Însă legenda a creat numeroase variante ale cuvintelor lui.

rile erau extrem de firave, firave ca umbra proiectată de soarele acoperit de nori.

Patruzeci de ani mai târziu, „înfrângere" înseamnă mai mult decât metafora unui scriitor. Este o realitate copleșitoare, scrisă în grămezile de gudron și cenușă și în metalul ruginit, vizibile de pe dealul care domină locul vestitei bătălii. Înfrângerea are chiar și un nume: Priștina, capitala mohorâtă construită de Tito, dominată de albanezi, a regiunii „autonome" Kosovo, situată, parcă special pentru a insulta, la jumătatea drumului dintre cele două simboluri sârbești ale mulțimii, Grachanitsa și Kosovopolje. Pentru a călători de la unul la celălalt, trebuie să treci prin Priștina.

Priștina a fost una dintre capitalele curții Nemanja. Artista Rebecca a descris locul ca „un sătuc prăfuit și plicticos", locuit de „oameni în haine vestice mai fanteziste decât orice costum popular, pentru că nici ei, nici croitorii lor nu văzuseră vreodată vreun costum decât când erau deja maturi". Astăzi, în afară de arhitectura cubistă și de magazinele înghesuite, Priștina, crescută la o populație de 150 000 de locuitori, este același „sătuc prăfuit" plin de oameni părând încă să nu fi văzut vreodată vreun costum vestic până ieri.

Doar când am călătorit la Priștina am înțeles în întregime dimensiunile crimei comise de Tito și de ceilalți sultani, până la Murad.

Albanezii care se înghesuiau lângă mine pe scaunul negru din autobuz aveau ochii infectați de conjunctivită. Purtau pantaloni ponosiți, cu ace de siguranță acolo unde ar fi trebuit să fie șlițul. Erau musulmani, însă răsuflarea lor duhnea a alcool; chiar și în țările declarate de secole întregi islamice acest lucru se întâmpla rar. La fel ca în orice altă parte a Iugoslaviei, revistele pornografice erau omniprezente, la fel ca muzica rock-and-roll occidentală, izbucnind din radiouri ieftine. A apărut o ceartă pentru un loc. Doi bărbați au început să strige: eram obișnuit cu așa ceva. Au început să se îmbrâncească unul pe altul și s-ar fi ajuns la lovituri dacă ceilalți nu ar fi intervenit. Așa ceva nu văzusem niciodată în lumea musulmană, unde aproape toate violențele sunt politice. Deodată, nu m-am mai simțit în siguranță. Nu mă mai simțisem niciodată așa printre musulmani, cu excepția unei situații de război local.

Primul semn că ne apropiam de Priștina era o adunătură de tarabe de lemn iluminate cu lămpi cu sodiu, strânse una lângă alta în fața blocurilor de apartamente prefabricate care păreau să se clatine ca bețivii pe un drum cu hopuri. Praful de cărbune îmi intra în nări, împreună

cu mirosurile de gunoi și ciment proaspăt. M-am gândit la suburbiile grețoase de lângă Ankara și Istanbul, prăfuite și poluate. Priștina părea o vomă nu numai a trecutului turcesc, ci și a prezentului turcesc. Când autobuzul a luat-o pe o curbă ascendentă, iar buza unei sticle de bere mi s-a înfipt în spate datorită individului de lângă mine, un alt proiect de cazare mi-a apărut în fața ochilor: un fierăstrău mizer, din cărămidă maronie, faianță și cu ferestrele de la toaletă folosite ca fațadă externă.

Grand Hotel din Priștina, cel mai înalt zgârie-nori din oraș, avea cinci stele uriașe deasupra acoperișului. Liftul îmi amintea de peretele plin de inscripții al unei toalete publice. Încuietoarea de la camera mea era stricată. Înăuntru, camera păstra încă mirosul celui care o ocupase înaintea mea – țigări fără filtru și loțiune pentru păr. Covorul verde avea nenumărate pete. În pofida aparatului telefonic modern, toate convorbirile telefonice din hotel treceau printr-un operator de centrală care conecta firele într-o cutie veche.

Guvernul comunist iugoslav echipase hotelul cu trei săli de masă. Fiecare dintre ele avea o orchestră, o capacitate de câteva sute de persoane și un meniu similar. Toate trei erau de obicei goale. Ospătarii și membrii celor trei orchestre stăteau pe fotolii, fumând, deranjați de sosirea clienților. Puținii oaspeți ai hotelului erau suficient de precauți pentru a mânca prânzul și cina în altă parte. Când mă gândeam unde au plecat împrumuturile bancare occidentale pentru Iugoslavia și restul Europei de Est în anii '70, întotdeauna am crezut că la Grand Hotel din Priștina.

Aici era problema: la sfârșitul anilor '60 și în anii '70, Tito și israeliții au gândit în mod similar. Dar Tito, fiind marxist-leninist, a acționat pe scară mai mare, mai nebunească. Ambii au crezut că dacă construiești *lucruri* pentru popor, acesta nu te va mai urî. Pe țărmul vestic, israeliții au construit sisteme de apă, electricitate și sanitare. Aceasta a îmbunătățit calitatea vieții și a declanșat o răscoală în masă, alimentată de presiunea demografică și de speranțe mai ridicate. Desigur, simplific mult lucrurile. Există multe diferențe între *intifada* palestiniană și cea albaneză; dar există și asemănări, iar cunoașterea uneia m-a ajutat să o văd și pe cealaltă. Având prima mea experiență la Grand Hotel, mi-am petrecut prima zi la Priștina plimbându-mă, observând *lucrurile* pe care Tito și moștenitorii lui le-au construit pentru a-i face pe albanezi să nu-i mai urască pe sârbi.

Peste deal de Grand Hotel era biblioteca Universității din Priștina, construită din blocuri de marmură de diferite culori. Era genul de edi-

ficiu îndrăznet, evocând atât deșertul, cât și epoca spațială, pe care m-aș fi așteptat să-l găsesc la un târg internațional sau într-un campus universitar din America de sud-vest. Biblioteca se afla în mijlocul unui teren prăfuit, plin de cioburi de sticlă și de gunoi, și colindat de câteva capre însoțite de niște țigănuși, Când am traversat praful maroniu, evitând țigănușii cerșetori, mi-am dat seama că singura culoare pe care nu o văzusem nicăieri în Priștina era verdele.

Chiar în spatele Grand Hotelului se înălța acoperișul în formă de cupolă al stadionului de fotbal și al complexului sportiv. În fața complexului sportiv, ca o increscență dermatologică ciudată, se afla un bloc de apartamente prefabricate cu sârme de rufe atârnate, lângă care se înșirau mai multe tarabe de bazar. Punctele de ieșire din stadion treceau printr-o piață – un câmp de bătălie cu movile de gunoi și bănci de piatră sparte și răsturnate. Am așteptat aici împreună cu un grup de ziariști iugoslavi și o unitate de *milicjia* federală. Trupele, majoritatea din Serbia, purtau uniforme albastre cu gri, căști albastre cu viziere de plastic și aveau puști de asalt. Un vehicul de transport era pregătit, cu motorul pornit, iar un tun cu apă fusese plasat strategic în stradă. Meciul de fotbal tocmai se terminase. Așteptam cu toții ca mulțimile de tineri albanezi să iasă din stadion.

Ceea ce așteptam, de fapt, era genul de tulburare care exista de ani de zile în Priștina. Dacă lumea ar fi dat mai multă atenție acestor tulburări răspândite în Kosovo în anii '80, ar fi fost mai puțin surprinsă de violența mare a sârbilor pe care aceștia – furioși și frustrați din cauza dilemei lor cu albanezii – au îndreptat-o mai târziu asupra croaților și musulmanilor bosniaci neajutorați.

Edward Gibbon, scriind din Anglia la sfârșitul secolului optsprezece, a descris Albania ca o zonă „aflată foarte aproape de Italia și care totuși este mai puțin cunoscută decât interiorul Americii". Chiar și presupunând că interiorul Americii a rămas neexplorat, remarca lui Gibbon referitoare la Albania a rămas adevărată până în anii '90.

Ascunși în fortărețele lor din munții de pe coasta adriatică, precum vulturii negri de la care ei și țara lor își trag numele – Șqiperia, „țara vulturului" – cei 3,4 milioane de locuitori ai Albaniei, vecină cu Kosovo, erau încă la începutul secolului douăzeci o enigmă: tiranizați de un regim stalinist care, fidel trecutului singuratic al Albaniei, era gata să preia întreaga lume.

Albanezii sunt urmașii triburilor antice ale ilirilor care, spun anumiți istorici, au ajuns în Peninsula Balcanică înaintea grecilor și cu peste

o mie de ani înaintea slavilor. Limba albaneză, șqip, derivă și ea din cea a triburilor ilire și nu seamănă deloc cu vreo altă limbă cunoscută. Cruzimea și xenofobia regimului stalinist, condus de liderul trupelor de gherilă din cel de-al doilea război mondial, Enver Hodja, față de lumea exterioară – și în special față de Iugoslavia – nu era lipsită de o oarecare logică istorică.

Deși sârbii preferă să nu vorbească despre asta, și albanezii au avut de suferit, în dezvoltarea lor națională, din cauza turcilor. Singura rază de lumină din noaptea lor lungă, neagră, de sclavie, a fost activitatea lui Gjorgji Scanderbeg, un ofițer albanez în armata otomană din secolul al cincisprezecelea, care a dezertat pentru a conduce o revoluție victorioasă în țara lui natală. Moartea lui, douăzeci și cinci de ani mai târziu, în 1468, a dus la o nouă rundă de ocupație otomană, însă exemplul lui a inspirat multe acte albaneze curajoase (dar fără speranță) de rezistență împotriva sultanatului turcesc, precum și o poezie a lui Henry Wadsworth Longfellow și o operă a lui Antonio Vivaldi.

Când dominația turcească asupra Albaniei a început în cele din urmă să decadă în timpul primului război balcanic din 1912, albanezii s-au găsit din nou singuri în fața unor dușmani mai puternici. Sârbii, grecii și bulgarii au invadat cu toții Albania, pretinzând că o eliberează, dar intenționând de fapt să o împartă în diferite sfere de influență. În 1913, intervenția Marilor Puteri a avut ca rezultat crearea unui stat albanez independent, lipsit însă de provincia musulmană Kosovo, pe care au înhățat-o sârbii.

Un an mai târziu, în 1914, trupele sârbe au invadat din nou Albania; așa că, atunci când trupele austro-ungare au intrat în Albania urmărindu-i pe sârbi, albanezii i-au întâmpinat cu bucurie. „În neajutorarea lor absolută, nu-și puteau permite luxul de a-și alege protectorii; ei [albanezii] ar fi mers chiar și la diavol cerând... ajutor", scrie autorul albanez Anton Logoreci în *Albanezii: supraviețuitorii uitați ai Europei.*

În timp ce înfrângerea și dizolvarea Austro-Ungariei a fost întâmpinată cu bucurie peste tot în Balcani, pentru albanezi ea a însemnat pierderea singurului lor prieten și rămânerea la mila vecinilor lacomi.

Al doilea război mondial nu a fost diferit pentru Albania. În aprilie 1939, invazia Italiei fasciste în Albania, spune Logoreci, „nu a însemnat o mare diferență în ceea ce privea subjugarea..." Când Mussolini a invadat apoi Grecia, în octombrie 1940, prim-ministrul grec Gheorghi Metaxas a anunțat că forțele lui nu vor lupta doar pentru recâștigarea independenței Greciei, ci și pentru cucerirea Albaniei. Albanezii nu erau nevoiți să lupte numai împotriva ocupației italiene, ci și împotriva „eliberării" grecești.

În vara anului 1943, regimul lui Mussolini s-a prăbușit, iar forțele italiene din Albania au fost înlocuite de naziști. Enver Hodja, un albanez de treizeci de ani care se convertise la comunist în timpul studiilor, în Franța, a condus lupta Rezistenței, înfrângându-i nu doar pe naziști, ci și forțele albaneze non-comuniste. Al doilea război mondial s-a încheiat cu 7,3% din populația albaneză moartă sau ologită și cu restul în pragul morții prin înfometare. Fiecare pod și fiecare fabrică fuseseră distruse. Hodja a folosit armele furnizate de aliații din Occident mai mult împotriva albanezilor non-comuniști decât împotriva naziștilor. Dar Occidentului nu îi păsa atât de mult de Albania încât să se intereseze la ce folosea Hodja armele. La o întâlnire la Moscova între Iosif Stalin și Winston Churchill în octombrie 1944, când cei doi conducători au împărțit Balcanii, țară cu țară, Albania nu a fost menționată. La Yalta, în februarie 1945, Albania a fost singura dintre națiunile europene răscolite de război care a rămas pe dinafară.

Între timp, Tito plasase provincia învecinată Kosovo sub jurisdicția Republicii Iugoslave a Serbiei. Partizanii sârbi ai lui Tito omorau numeroși etnici albanezi din Kosovo, acuzându-i că ar fi colaborat cu trupele italiene ale lui Mussolini. Aceste masacre i-au dezamăgit chiar și pe comuniștii albanezi, care până atunci colaboraseră cu Tito. Răspunsul lui Tito a constat în oglinzi și ciment pentru o „nouă Priștina", care includea o universitate. În martie 1981, la puțin timp după finisarea orașului, studenții noii universități, ale căror manuale și educație erau plătite de guvernul comunist iugoslav, s-au revoltat. De atunci, tulburările au devenit ceva obișnuit în viața orașului. Șase ani mai târziu, Miloșevici a ajuns la putere în Serbia și a promis marea cu sarea. Când a încercat să-i ia provinciei Kosovo statutul autonom, violențele s-au intensificat.

În acel moment, în statul Albania, ceasul de-abia începuse să ticăie. Acolo, în orașul-port Durres, fostul oraș roman Dirrachium, pe vremuri cel mai mare oraș de pe coasta estică a Adriaticii, am reușit să scap pentru câteva ore din grupul de turiști atent supravegheați, la sfârșitul anului 1990. Am găsit un amfiteatru roman din secolul al doilea d.Ch. înconjurat de grămezi de gunoaie, un zid folosit ca toaletă publică și alte forme de decădere. Singurele magazine abundente erau ale croitorilor și cizmarilor. Serviciile economice ale Albaniei erau primitive: importurile erau puține și nu existau fabrici care să producă pantofi sau haine. Un tânăr țigan chior, pe jumătate dezbrăcat și ras în cap mi-a cerut niște gumă de mestecat. Chiar și în cele mai sărace țări din lumea a treia copiii vindeau gumă de mestecat. Aici, nu se găsea așa ceva. Am văzut o masă de oameni îngrămădindu-se în jurul unui chioșc

pentru a se uita la o expoziție de aparate de ras, de genul celor pe care le folosea tatăl meu în anii '50, când eram copil. În ochii lor se vedea speranța și uimirea.

Mai jos de amfiteatru am găsit absida unei biserici bizantine din secolul zece, ale cărei plăcuțe de mozaic negre, albe și galbene înfățișau un înger. Am admirat lucrarea îngrijită. Tot ce se afla în jurul acestor ultime rămășițe ale istoriei era sub standardele acestor construcții: pentru a economisi apa și cimentul, mortarul dintre cărămizile care susțineau apartamentele albaneze era de obicei plin de găuri.

Plimbându-mă pe plajă în seara aceea în Durres, pe lângă un șir de buncăre de ciment care fuseseră construite în anii '60 pentru a apăra Albania împotriva unei invazii a forțelor „imperialiștilor anglo-americani" și „revizioniștilor ruso-bulgari", am auzit muzica trupei Deep Purple de undeva din ceață, la câteva sute de metri de mine. M-am uitat spre o alee ce venea dinspre mare și am urmat-o; am ajuns într-o clădire șubredă, unde un grup de tineri stătea pe scaune bând *raki* și fumând. Difuzoarele se aflau doar la un metru de urechile lor. Am aflat apoi că unul dintre ei era inginer și vorbea engleză. Pentru a ne auzi unii pe ceilalți eram nevoiți să strigăm. Dar nici unul dintre noi nu vroia să dea muzica mai încet; a asculta muzica la volum mare era, mi-am dat apoi seama, o formă de protest.

„Din ce țară ești?"

„America."

„Ai auzit de scriitorul Jack London?"

„Da", am răspuns. „A scris nuvele despre nord-vestul Americii la începutul secolului."

„Da, ni s-a spus și nouă. Am auzit că în curând vor apărea câteva cărți de-ale lui la bibliotecă."

Era tăcere; nu se mai auzea decât muzica. Țărmul era pe jumătate învăluit în ceață.

„Inimile noastre zvâcnesc. Știm ce s-a întâmplat în România și în restul Europei de Est. Albania este încă singură, și nu suntem mândri de acest lucru... Exemplul Iugoslaviei ne place. Avem nevoie de libertate pentru a lupta alături de frații noștri din Kosovo."

Mi-am dat seama că în sudul Albaniei toată lumea vorbește despre Grecia, unde atâția etnici greci albanezi au rude. Dar aici, în Albania centrală, factorul copleșitor era Kosovo și lupta împotriva sârbilor. Timp de decenii, această țărișoară putuse să se ascundă în văgăunile din calcar. Acum, parcă munții se prăbușeau brusc. Grecia și Serbia erau altă dată mult mai amenințătoare pentru Albania. Iar Occidentul, care ar fi putut să-i ajute, era total necunoscut – necunoscut până la Jack London.

„Uite-i că vin", m-a avertizat ziaristul de lângă mine, un sârb din Belgrad. „Rankovic avea dreptate, știa cum să-i controleze pe acești oameni."[4]

Grupuri de tineri cu aspect dur, cu fețele stricate de acnee, strângând în mâini sticle goale de *piva* (bere), veneau spre noi ieșind din stadionul de fotbal din Priștina. Purtau jachete din imitație de piele, cu multe fermoare. Unii dintre ei nu aveau șosete și, în loc de pantofi, purtau papuci din stofă maro direct pe piele. Am văzut astfel de oameni peste tot în Priștina. Sâmbăta ieșeau la plimbare cu soțiile lor, ale căror chipuri erau pe jumătate ascunse sub basmale închise la culoare. Duminica, mergeau la meciuri de fotbal. În restul săptămânii făceau munci prost plătite, pe termen scurt, sau erau șomeri.

Milicija de lângă mine avea chipurile împietrite. Un soldat și-a rotit scurt privirea. Aceste lucruri se petreceau de aproape un deceniu, cu șase ani mai mult decât *intifada* palestiniană.

„*A-zen Vla-si, A-zen Vla-si*", au început să scandeze tinerii albanezi, pufnind ca un tren cu aburi. Azen Vlasi era un lider albanez local – un „desfrânat", spunea maica Tatiana – care tocmai fusese acuzat de trădare de autoritățile sârbe ale lui Miloșevici.

„*Eh-O, Eh-O.*" Noua incantare se referea la Enver Hodja, fostul tiran stalinist din Albania. „Sărmanii nenorociți", a remarcat ziaristul sârb. „Hodja este singurul lor erou."

Un tânăr a aruncat o sticlă de *piva* în direcția noastră. Atunci, soldatul a declanșat tunul de apă și i-a alungat pe demonstranți pe un deal. De la distanță, un alt grup de băieți albanezi a început să clădească un munte de anvelope, cărora le-a dat foc. Oamenii se aplecau peste balcoane. „Fasciștilor", au strigat când soldații sârbi și-au scos nerăbdători bâtele. Apoi a început adevărata violență. Sub mine se vedea orizontul „noii Priștina": o vomă de forme geodezice din beton, construite de Tito pentru a elimina trecutul divizionar, „reacționar". Ca răspuns, trecutul răsărise în Priștina, diminuând aceste clădiri.

S-a întunecat. Stoluri de ciori negre, mari, au început să croncăne în salcâmii de pe marginile bulevardului principal din Priștina. Mă gândeam la păsările care devorau carnea trupelor lui Lazăr. M-am întors la Grand Hotel și am urmărit știrile BBC.

4. Până când a căzut de la putere, în 1964, Aleksandar-Leka Rankovic, un sârb, era temutul șef al poliției secrete a lui Tito.

Era 8 noiembrie 1989. Iugoslavia nu exista încă în conștiința lumii. Autoritățile est-germane tocmai anunțaseră că vroiau să spargă zidul Berlinului, iar la miezul nopții să declare Berlinul un oraș deschis. Războiul rece și falsa împărțire a Europei luaseră sfârșit. Urma să se ivească o împărțire diferită, mult mai fundamentată istoric, a Europei, știam deja acest lucru. În locul Europei de Vest democratice și al Europei de Est comuniste urmau să apară Europa și Balcanii. Dar cui îi păsa? În mod clar, Povestea nu era aici. M-a șocat cât de departe de Poveste erau Balcanii, atât în timp, cât și în spațiu.

CAPITOLUL TREI
Macedonia: „O mână care tinde spre tărâmul stelelor"

Peisajul de aici trebuia citit, nu doar privit. Am închis ochii pentru a-mi imagina tabloul zgrunțuros, plin de fum, conform fiecărei pretenții rasiale și lingvistice și diferitelor interpretări ale istoriei. Inscripția era mică, propozițiile lungi și confuze.

Mă îndreptam spre sud, din Vechea Serbie, spre Macedonia. Acoperișurile înclinate se înșiruiau în paralel cu pantele acoperite de o zăpadă nu albă, ci de o nuanță ușor fumurie. Am văzut păduri de pini și plopi maiestuoși. Din loc în loc, pământul era curățat de zăpadă. Pături, covoare catifelate maronii și roșcate înveleau dealurile traversate de ape încadrate de sălcii. Când am ajuns din nou în vălul de funingine, am închis ochii. Frumusețea prețioasă a peisajului a crescut când nu o mai vedeam în realitate, ci doar ca pe un ideal pierdut: am înțeles de ce poeții de aici vorbeau cu amărăciune și în parabole.

În Skopje, capitala Macedoniei, minaretele turcești se înălțau deasupra cupolelor argintii și unei aglomerări de tarabe, accentuând aspectul singuratic, orizontal al văii, unde nu exista nici o barieră împotriva vântului: aveam impresia haosului din Asia.

Reziduurile turcești erau numeroase în Skopje. Oameni cu turbane albe jucau table și beau ceai de măcese din cești micuțe, de sticlă. Mi-am scos pantofii înnoroiți și mi-am încălzit picioarele pe covoarele suprapuse din moscheea lui Mustafa Pașa, din secolul al cincisprezecelea. Privirea mi s-a pierdut în modelele cu arabescuri de pe pereți. Modelele erau continue, indescifrabile, așezate liniar. Precum contururile deșertului, Islamul este o lume abstractă, de o severitate matematică, înfricoșătoare și nebunească pentru cei mai mistici dintre creștinii ortodocși.

În această zonă de graniță, creștinismul ortodox s-a apărat prin magie înțelegătoare. În biserica Sf. Dimitrios, aflată în apropiere, am văzut icoane acoperite de sticlă care reflectau lumina în așa fel încât chipurile sfinților păreau însuflețite și în continuă mișcare. Trupurile lor erau ascunse de platouri de argint ieftin, care înfățișau suferințele pentru care invalizii căutau vindecare. Am inhalat parfumul de ceară de albine provenit de la o pădure de făclii aprinse. Pereții bisericii erau complet înnegriți de fum, la fel ca respirația caldă a patrioților. Aceasta era o lume

inspirată de întunericul miraculos prenatal, o lume din care turcii nu plecaseră încă.

Am traversat podul pietruit peste râul Vardar, construit pe fundații romane, care rezistaseră masivelor cutremure din 518, 1535 și 1963 (ultimul a lăsat o sută de mii de oameni fără locuință). Vântul răvășea părul indivizilor plini de noroi care treceau pe lângă mine. Ar fi putut fi greci, turci, sârbi sau bulgari, depinde ce cântec popular fredonam sau ce carte citisem în ultimul timp. Pe pod, un țigănuș expunea ceasuri pe o cutie de carton. Ceasurile stăteau pe un teanc de bancnote de 100 de dinari, împiedicându-le să fie luate de vânt. Chiar și după standardele mizere ale țiganilor, inflația făcuse aceste bancnote aproape inutile.

În fața mea era „noul" Skopje, înălțându-se sfidător din ruinele cutremurului din 1963: triunghiuri și sfere masive din beton care, ca și în Priștina, erau deja crăpate și murdare. Peste tot erau inscripții – nu în slavă, ci într-o engleză auzită la televizor, gen *Portocala mecanică*.

Gane Todorovski, un poet al orașului, a înțeles despre ce era vorba:

Vardarul este mut. Se umflă și trece
cărând ceva sau altă zi și noapte de secole,
rostogolind mizerie, iluzii, nume,
trunchiuri dezrădăcinate, cioturi, destine, imperii,
măreție moartă, depășită,
le cară pe toate, le zdrobește, le rostogolește
instabil, fără noblețe, fără demnitate[1]

Numai moscheea turcească, biserica înnegrită de fum și podul roman păreau să aibă fundații solide. Macedonia – de unde a pornit Alexandru cel Mare să cucerească lumea cunoscută și de unde a început revolta sclavilor conduși de Spartacus – a fost o bombă istorică și geografică. Aici, ura etnică declanșată de declinul Imperiului Otoman a explodat prima dată, formând razele conflictului european și din Europa centrală în secolul douăzeci. Macedonia era ca haosul de la începutul timpului, din care, mi-a spus poetul Todorovski „poate fi creată cea mai mică lumină sau poate fi strivită cea mai mică lumină".

„Cine altcineva decât însuși diavolul ar fi putut crea un mormânt atât de perfect?", a strigat un savant britanic, Mercia MacDermott, în *Libertate sau moarte: viața lui Gotse Delchev*, povestea omului care a

1. „Pe vechiul pod din Skopje", de Gane Todorovski.

condus luptele de gherilă ale Macedoniei împotriva turcilor. Conform Merciei MacDermott, Delchev era bulgar, iar Macedonia face parte, prin urmare, din Bulgaria de vest. Pământul și sângele Macedoniei sunt revendicate de mulți. Plăcile tectonice din Africa, Asia și Europa se apropie și se suprapun aici, sintetizând cele mai diverse peisaje și lansând cele mai puternice fluvii de lavă. Membrii triburilor afridi din Afghanistan, de exemplu, se laudă că sunt originari din Macedonia, datorită soldaților lui Alexandru, care au ajuns până în India.

Am închis ochii, ștergând efectele vizibile ale celor patruzeci și cinci de ani de comunism. În acel moment, am văzut peisajul din nordul Greciei: limpezimea luminii egeice; lacuri ca niște oglinzi prăfuite care favorizau cele mai pașnice introspecții; frunziș tomnatic care, deși mai puțin spectaculos decât în America, era inegalabil prin subtilitatea născută din tonurile de griuri și maroniu roșcat. Și am văzut – făcând abstracție de vântul puternic din Asia centrală – o formă estică de mister și magie, domesticită de Occident în ceva absolut uimitor: fundalul unei povești cu zâne. „Macedonia este țara pe care o văd întotdeauna între somn și trezire", scrie artista Rebecca, „din copilărie, când eram plictisită de locul în care mă aflam, îmi doream ca acesta să se transforme într-un oraș ca Yaitse sau... Bitola sau Ohrid".

Secolul douăzeci a început și se poate încă încheia cu astfel de orașe. Am scos cartea lui John Reed *Războiul din Europa de Est* din rucsac. În 1916, Reed a scris:

> Problema Macedoniei a fost motivul fiecărui mare război european în ultimii cincizeci de ani, și atâta timp cât această problemă nu este rezolvată, nu va mai exista pace nici în Balcani, nici în afara lor. Macedonia este cel mai înfricoșător amestec de rase imaginabil. Turci, albanezi, sârbi, români, greci și bulgari trăiesc acolo unii lângă alții fără să se contopească – și trăiesc așa din vremea Sfântului Paul.

Macedonia, conform Lordului Kinross, care a preluat tema lui John Reed, este „o proiecție miniaturizată" a întregului Imperiu Otoman. Este o decepție pentru sufletul Balcanilor sudici: regiunea numită „Turcia Europei" la începutul secolului și cunoscută de turci sub numele de Rumeli – termen folosit de grecii bizantini, care înseamnă „țara romanilor".

„Turcia Europei" a început să se destrame la începutul secolului al nouăsprezecelea, când grecii, sârbii și muntenegrenii au câștigat lupte

sângeroase pentru a se desprinde de Imperiul Otoman. Totuși, războiul țarului Alexandru al II-lea al Rusiei, care urmărea eliberarea bulgarilor de sub dominația turcească, început în aprilie 1877, a plantat prima sămânță identificabilă a conflictului modern al Marilor Puteri.

Trupele țarului, însoțite de unități romane și de trupe de gherilă bulgare s-au adunat la granița de sud a Rusiei și și-au croit drum până în pasul Șipka din Bulgaria centrală. Acolo, în pofida faptului că turcii erau de patru ori mai mulți, i-au învins pe turci în vara anului 1877. În decembrie, rușii au ocupat capitala Bulgariei, Sofia. În martie, însoțit de forțele rusești din Adrianopol (aflat la distanță de o zi de mers cu autobuzul de Istanbul), contele Ignatiev, trimisul rus la curtea sultanului Abdul Hamid al II-lea, a mers într-un oraș trac prăfuit, unde le-a dictat turcilor învinși Tratatul de la San Stefano: primul fitil al „butoiului cu pulbere al Balcanilor"[2].

În urma Tratatului de la San Stefano a apărut „Principatul Bulgariei", care, deși oficial era sub suzeranitate turcească, era de fapt o reînființare îndrăzneață și independentă a regatului medieval bulgar. Urma să includă nu numai Bulgaria actuală, ci și toată Macedonia geografică – adică Republica Iugoslavă a Macedoniei, părți din Albania de vest și o zonă imensă din Grecia care practic înconjura orașul Salonic, ceea ce îi furniza Bulgariei o ieșire la Marea Egee.

Oricât de fantezist ar părea, această „Bulgarie mare" moșită de ruși era mult mai apropiată de standardele lui Wilson de autodeterminare națională, cu mult timp înainte ca Woodrow Wilson să se gândească la harta Europei. De exemplu bucata imensă din Macedonia grecească acordată Bulgariei era, în vremea respectivă, locuită în majoritate de bulgari, deși avea minorități importante de greci, turci și evrei. În restul Macedoniei, deși acest lucru este negat vehement astăzi de aproape toată lumea, naționalismul bulgar era mult mai avansat decât naționalismul grecilor și al sârbilor. John Reed, care avea un punct de reper mai apropiat de vremea respectivă decât mine, a observat atunci că „marea majoritate a populației din Macedonia este reprezentată de bulgari... Ei au fost primul popor, când Macedonia era provincie otomană, care a fondat școli naționale aici, iar când Biserica bulgară s-a revoltat împotriva patriarhului grec... turcii le-au permis să înființeze episcopii, pentru că era extrem de evident că Macedonia era bulgărească". Reed a explicat mai departe că sârbii și grecii au construit școli în Macedonia –

2. San Stefano, un oraș la marea Marmara, la periferiile de vest ale Istanbulului, se numește acum Yesilkoy.

și au infiltrat trupe de gherilă acolo – doar ca reacție în fața naționalismului bulgar crecut din regiune.

Deși tolerabilă din punct de vedere etnic, unirea Macedoniei cu Bulgaria a creat un nou stat rusesc, extrem de puternic în Balcani, pe care Marea Britanie, Germania și (în special) aliata Germaniei, Austro-Ungaria – care avea propriile colonii balcanice pe care să le apere – nu puteau să-l accepte. Tratatul de la San Stefano trebuia să fie modificat. Zdruncinat de această realitate, cancelarul Germaniei, prințul Otto von Bismarck-Schonhausen, a convocat o adunare în iunie 1878 pentru a rezolva această problemă a Marilor Puteri și altele; această adunare este cunoscută în istorie drept Congresul de la Berlin.

Bismarck, un cinic prevăzător, a văzut clar unde ar fi ajuns Marile Puteri din cauza Balcanilor. „Balcanii, în întregime", a atenționat el, „nu fac cât oasele unui singur soldat din Pomerania".

Cancelarul german încerca să dea un avertisment dublu prin aceste afirmații: primul pentru Marea Britanie, astfel încât aceasta să facă eforturi mai mari de integrare a Rusiei în Balcani, pentru că Germania – cel puțin atâta timp cât a fost el la conducere – nu avea nici o intenție să se amestece în zona respectivă; al doilea pentru principala aliată a Germaniei, Austro-Ungaria, astfel încât curtea habsburgică să nu conteze pe sprijinul Germaniei dacă ar fi suficient de imprudentă să stârnească un război împotriva Rusiei pentru un pământ atât de uitat de Dumnezeu ca Bulgaria. S-a dovedit apoi că Bismarck se înșelase asupra Bulgariei. Războiul a izbucnit în urma unei crize în Serbia, însă rădăcinile acestei crize se întindeau până la revendicarea Macedoniei de către Bulgaria.

Geniul lui Bismarck, precum și ușurința extraordinară de a vorbi au fost egalate de un alt politician remarcabil al secolului nouăsprezece al lumii germane, prințul Clemens Metternich. Ambii erau inovatori, capabili să stăpânească viitorul construind un prezent fragil din elemente ale trecutului. Congresul de la Viena, condus de Metternich, care a încercat în 1814 să restaureze ordinea pre-napoleoniană, a fost un simbol al acestei tehnici. La fel a fost și Congresul de la Berlin, convocat de Bismarck.

Bismarck a fost ajutat de delegatul britanic la Congres, Benjamin Disraeli, care i-a avertizat clar pe ruși că dacă vor continua să susțină Bulgaria mare, aceasta însemna război cu Marea Britanie. Congresul lui Bismarck a reușit astfel să dezmembreze Bulgaria mare înainte chiar ca ea să apară. Cea mai mare parte din jumătatea de nord a Bulgariei, între Dunăre și lanțul Munților Balcani, și-a recăpătat libertatea,

așa cum promisese Tratatul de la San Stefano[3]. Însă jumătatea de sud a Bulgariei, între Munții Balcani și granița grecească, a devenit provincie turcească, cu autonomie locală, exercitată sub un guvernator bulgar creștin ortodox. Macedonia a fost abandonată dominației turcești directe, ca și cum armata rusească nu ar fi trecut niciodată prin Bulgaria, iar Tratatul de la San Stefano n-ar fi existat niciodată.

Oricum, rușii nu au părăsit Berlinul nefericiți. Bismarck i-a compensat pentru pierderea Macedoniei cu teritorii noi din Basarabia, luate de la români, și cu nord-estul Anatoliei, luat de la turci. Mai mult, Tratatul de la Berlin acorda independență deplină aliaților slavi ai Rusiei, sârbii. Și pentru a compensa Austro-Ungaria pentru această nouă provocare, Bismarck a avut grijă ca Bosnia, provincia de lângă Serbia, cu o populație sârbă care își dorea, de asemenea, să fie independentă, să fie transferată de sub dominația otomană sub cea habsburgică – iar aceasta a fost cauza directă a primului război mondial. Marea Britanie, la rândul său, a primit de la turci insula Cipru.

În loc să calmeze problema Macedoniei, Congresul de la Berlin a inventat-o: „problema Estului", care a izbucnit în cele din urmă în 1914, a fost în mare parte o explozie a incipientei „probleme a Macedoniei", care în anii '90 persistă încă, plină de ură, în fostele colonii din Europa ale Turciei.

În Macedonia, Tratatul de la Berlin a declanșat o explozie de violență peste noapte. Forțele sultanului, în loc să fie nevoite să evacueze zona, în urma Tratatului de la San Stefano, puteau acționa acum fără opreliști. În Ohrid, turcii au violat fetele tinere și apoi le-au torturat cu ulei fierbinte și cu fier încins. Au furat vite, au spart magazinele, și au îngropat oamenii în noroi, în cocinele porcilor, pentru că au refuzat să plătească taxe exorbitante. În Skatsintsi, la sud de Skopje, soldații turci i-au scos ochii și i-au tăiat urechile și nasul unui anumit Petur Lazov, lăsându-l în agonie câteva zile înainte să-i taie capul.

În plus, avansul armatei ruse prin jumătatea de nord a Bulgariei, care tocmai fusese eliberată, a declanșat un exod al etnicilor turci furioși, care, împreună cu musulmanii bosniaci care fugeau de forțele habsburgice din Bosnia, au venit în Macedonia, unde s-au alăturat armatei turcești, terorizând populația creștină ortodoxă.

Preoții ortodocși locali, conduși de episcopul din Ohrid, Natanail, au reacționat imediat. Au stabilit o rețea de colectare a tuturor pistoalelor și cuțitelor din Macedonia, pentru a înarma bande de *cheti* – gherile

3. Totuși, o zonă aflată la nord-estul Mării Negre, numită Dobrogea, a fost acordată României.

care, în octombrie 1878, au stârnit o revoltă împotriva forței de ocupație turcești. În următoarea jumătate de secol, mișcarea de gherilă din Macedonia urma să treacă printr-o serie de modificări radicale. Macedonia urma să devină locul de baștină nu doar al războiului și al conflictului politic modern, ci și al terorismului și fanatismului religios modern.

Prima gherilă din Macedonia, *rising*, așa cum este ea cunoscută, s-a prăbușit sub biciurile și paturile de pușcă turcești în celulele sufocante din închisoarea din Bitola, în 1881. Dar deși turcii erau încă suficient de puternici pentru a zdrobi o revoltă deschisă, ei nu putea să-i împiedice pe noii revoluționari și propagandiști să se infiltreze în zonă.

În același an, Serbia a recunoscut nemulțumită ocuparea Bosniei de către Austro-Ungaria, conform Tratatului de la Berlin. În schimb, Serbia a primit binecuvântarea curții habsburgice privind trimiterea de oameni și echipamente în Macedonia, pentru a se apăra atât de turcii otomani, cât și de bulgarii pro-ruși. În 1885, presiunea continuă a rușilor asupra Turciei a avut ca rezultat unirea Bulgariei sudice cu cea de nord, care era deja independentă. De teamă că bulgarii și-ar putea împlini totuși dorința Bulgariei mari, turcii au descoperit că erau avantajați ajutându-i pe sârbi să lupte împotriva bulgarilor din Macedonia.

În 1897, această situație a depășit toate limitele prin complexitatea ei. O revoltă în insula Creta a declanșat un război între Grecia și turcii otomani. Pentru a împiedica Bulgaria să-și unească forțele cu grecii, sultanul turc Abdul Hamid și-a schimbat brusc politica privind Macedonia. În loc să-i ajute pe sârbi pentru a-i constrânge pe bulgarii de acolo, sultanul i-a dat mână liberă regelui Bulgariei, Ferdinand, pentru a-i ajuta pe sârbi să-i constrângă pe greci.

Între timp, în orașul Štip, aflat la sud de Skopje, șase conspiratori, inclusiv Gotse Delchev, un profesor de douăzeci și unu de ani, fondaseră „Organizația Revoluționară din Macedonia" pe ruinele trupelor inițiale de gherilă *cheti*. Pentru a deosebi această mișcare indigenă de o altă grupare teroristă macedoneană, înființată în Bulgaria, la Sofia, Organizația Revoluționară din Macedonia a devenit peste puțin timp Organizația Revoluționară *Internă* din Macedonia, sau ORIM. ORIM s-a extins rapid în anii 1890, strângând bani din jefuirea băncilor și din răpiri de persoane pentru a obține recompense.

La începutul secolului, Macedonia era un focar de violență interetnică și interreligioasă. Lipsa unui guvern central viabil sau a unui concept definit de naționalitate a permis diferitelor puteri externe – care urmau să dispară rapid din cauza a ceea ce se întâmpla în Macedonia – să-și rezolve rivalitățile pe fundalul unui superb peisaj montan. În Mace-

donia, trupele armate creștine s-au luptat cu trupele militare musulmane, precum și între ele; teroriști bărboși, cu banderole pe cap, precum Gotse Delchev, au pus bombe în cafenele, teatre în aer liber și stații de tren; grupări extremiste au omorât membrii grupărilor rivale, au înființat tribunale secrete, au executat civili acuzați de colaborare cu „dușmanul" și au luat ostatici, cum ar fi misionarul american protestant Ellen Stone. „În munți existau două sute patruzeci și cinci de bande. *Comitadji* de sârbi și bulgari, *andartes* de greci, albanezi și vlahi…, toți declanșând războaie teroriste", scrie Leon Sciaky în *Adio Salonic: portretul unei epoci*. Macedonia, în ziua când a început secolul douăzeci, era un loc al atrocităților și al taberelor de refugiați de care oamenii din Vest se plictisiseră deja și îl priveau cu cinism; reprezenta o situație care nu putea fi rezolvată niciodată și căreia corespondenții din străinătate ai ziarelor îi acordau mult prea multă atenție.

Dar în anii '90, cu excepția unui teanc de fotografii alb-negru afișate în rame prăfuite în muzeele din Skopje și alte orașe, toate acestea trecuseră demult și erau uitate – pentru Vest.

Macedonia, care a inspirat denumirea franceză a „salatei mixte" (*macedoine*), definește boala principală a Balcanilor: vise contradictorii despre gloria imperială pierdută. Fiecare națiune cere ca granițele ei să se stabilească conform celor pe care le avusese în perioada de apogeu a vechiului său imperiu medieval. Pentru că Filip al II-lea și fiul lui, Alexandru cel Mare, formaseră un mare regat în Macedonia în secolul al patrulea î.d.Ch., grecii credeau că Macedonia le aparține. Pentru că bulgarii, la sfârșitul secolului zece, sub regele Samuel și apoi, în secolul treisprezece, sub regele Ioan Asan al II-lea, lărgiseră granițele Bulgariei până la Marea Adriatică, bulgarii credeau că Macedonia le aparține. Pentru că regele Stefan Dușan cucerise Macedonia în secolul al paisprezecelea și făcuse din Skopje, cum spune artista Rebecca, „un mare oraș, în care a fost încoronat într-o duminică de Paști ca împărat și autocrat al sârbilor și al bizantinilor, al bulgarilor și al albanezilor", sârbii credeau că Macedonia le aparține. În Balcani, istoria nu este privită ca o succesiune cronologică de evenimente, așa cum se întâmplă în Vest. Istoria evoluează în salturi și se mișcă în cercuri; și acolo unde istoria este privită astfel se împământenesc miturile. Evanghelos Kofos, cel mai important savant grec specialist în Macedonia a observat că aceste „moșteniri istorice… susțineau națiunile în tendința lor de a-și construi un stat, de unitate națională și, poate, de re-creare a imperiilor dispărute de mult timp".

„Cum împarți trecutul?" m-a întrebat poetul Todorovski. Era ora nouă dimineața în Skopje și îmi oferea o țuică, precum și o cafea turcească – pardon, „macedoneană".

„Discuți despre ce se întâmpla în capul unui om mort", i-am răspuns.

De exemplu Gotse Delchev, cu mustața lui groasă, părul negru ca smoala și ochii negri siniștri, bântuie muzeele și birourile guvernamentale din Bulgaria și din fosta Macedonie iugoslavă. Delchev s-a născut la 4 februarie 1872, într-un oraș din Imperiul Otoman, la nord de Salonic; era numit Kukuș (Kilkis) de locuitorii bulgari. La 2 iulie 1913, în timpul celui de-al doilea război balcanic, locuitorii orașului Kukuș au fugit din fața armatei invadatoare a Greciei, crezând că se vor întoarce în câteva zile, după ce forțele bulgare îi vor „arunca pe greci în mare". Însă grecii au ars orașul până la temelii, iar locuitorii bulgari nu s-au mai întors niciodată acolo. Orașul grecesc Kilkis, care s-a înălțat din cenușă, este acum inundat de fast-food-uri și restaurante. „Nu-mi vorbi despre Kilkis", îmi spusese un diplomat bulgar, roșu la față, la Atena, în 1985, când experții considerau că Bulgaria este un satelit fidel Kremlinului. „Tu ești din America și nu știi nimic despre lucrurile astea. Află deci că nu există nici un Kilkis, orașul acela este Kukuș; și într-o zi, după ce NATO și Pactul de la Varșovia nu vor mai fi, va exista din nou Kukuș."

Delchev și-a făcut studiile de gimnaziu la o școală bulgară din Salonic (care acum este un oraș în întregime grecesc). Apoi a făcut academia militară în capitala Bulgariei, Sofia. Și-a petrecut restul vieții (scurte de altfel) ca profesor de școală și terorist în „Macedonia", o zonă care include astăzi părți din Grecia nordică și centrală, Bulgaria de sud-vest și sud-estul Macedoniei din fosta Iugoslavie. A murit la 4 mai 1903, într-un schimb de focuri cu turcii: „mantia îi flutura pe umărul stâng, fesul alb, înfășurat într-o eșarfă albastră, a căzut pe jos, iar pușca i-a alunecat de pe umărul stâng", spunea un tovarăș aflat în apropiere, Mihail Chakov. Ambuscada a avut loc în satul bulgar Banitsa – acum satul grecesc Karie. Pentru bulgari, asta nu a schimbat nimic: „Toată lumea își amintește de pământ, chiar și copiii nou-născuți, care nu au încă nume", striga MacDermott, hagiograful pro-bulgar al lui Delchev.

După moartea lui, povestea cui (sau mai degrabă a ce) a fost Gotse Delchev devine din ce în ce mai complexă. În 1923, autoritățile grecești au fost de acord să mute trupul lui Delchev din Grecia în Bulgaria. În 1947, într-o încercare de a-l constrânge pe Tito (înainte ca Iugoslavia să părăsească Cominformul), Stalin i-a forțat pe comuniștii bulgari să

renunțe la osemintele lui Delchev. Astăzi, mormântul lui Delchev se află sub un brad, marcat cu un bloc de piatră ornat cu lauri, în curtea bisericii Sveti Spas din Skopje, construită în secolul optsprezece. Dacă presupuneți că bulgarii l-au iertat pe Stalin sau pe ruși pentru acest lucru, înseamnă că nu înțelegeți natura pasiunilor care domnesc în Balcani.

„Nu-mi povesti de Macedonia", s-a înfuriat diplomatul bulgar din Atena. „Nu există Macedonia. Aceea este Bulgaria de Vest. Limba vorbită este 80% bulgara. Dar tu nu înțelegi, nu știi care sunt problemele noastre... Gotse Delchev era bulgar. A fost educat la Sofia. Bulgaria i-a finanțat activitățile de gherilă. Vorbea un dialect vest-bulgar. Cum putea fi ceva ce nu există?" Diplomatul mi-a înmânat o copie a biografiei lui MacDermott – pe care mi-o dăduse deja alt oficial bulgar – precum și o carte masivă, cu coperți albastre, conținând aproape o mie de pagini scrise mărunt, intitulată: *Macedonia: Documente și materiale* și publicată de Academia de Științe din Bulgaria. Am deschis cartea și am citit: „O trecere în revistă a problemelor-cheie analizate în această colecție de documente referitoare la Macedonia demonstrează convingător că populația slavă din această regiune este bulgară... Acesta este adevărul istoric, reflectat de o multitudine de documente..."

„Bulgarii sunt vestiți ca falsificatori de documente în întreaga lume. La ce altceva poți să te aștepți de la tătari?", a explicat Orde Ivanovski, un istoric de stat al fostei Macedonia din Federația Iugoslavă, căruia i-am luat un interviu imediat după ce băusem țuică cu poetul Todorovski. Mi-am dat seama că, din cauză că presa internațională ignorase Balcanii atâta timp (serviciile de telegraf nici măcar nu avuseseră legături cu Macedonia până în 1992), aceste popoare nu fuseseră nevoite niciodată, precum israeliții și arabii, să vorbească codat, pentru a nu ofensa sensibilitatea occidentală față de ura rasială. În Balcani, oamenii vorbeau mai cinstit decât cei din Orientul Mijlociu și, deci, se exprimau mai brutal.

Dr. Ivanovski a continuat: „Știi, bulgarii au echipe specializate care inventează cărți despre Gotse Delchev. Mituiesc autorii străini, le dau bani și posturi universitare ca să-și pună numele pe aceste cărți. Știu că bulgarii cumpără acum spațiu publicitar în India ca să facă propagandă pentru Macedonia și Gotse Delchev".

„Cum putea Gotse Delchev să fie bulgar? S-a născut în Macedonia. Vorbea limba macedoneană, nu bulgara. Cum putea fi bulgar? Era un cosmopolit; vroia o piață comună a națiunilor, cam ca cea care a apărut acum în Europa Centrală."

„Șovinismul otrăvește sufletul omenirii. Noi, macedonenii, nu urâm pe nimeni și nu avem nici o pretenție. Bâjbâim în întuneric, căutând un prieten." Dr. Ivanovski m-a apucat de braț, apoi mi-a dat o biografie a lui Delchev publicată de fosta Republică Iugoslavă. „Trebuie să ne ajuți", m-a rugat el.

Dacă Delchev s-ar putea ridica din mormânt, cum s-ar considera: bulgar sau macedonean? Experții sunt de acord că limba slavă pe care o vorbea – și cea vorbită acum aici – este mai apropiată de bulgară decât de sârbă. Dar după ruperea lui Tito de Stalin, guvernul iugoslav, încurajat de sârbi, a promovat o identitate lingvistică și etnică a Macedoniei de sine stătătoare, pentru a împiedica orice legături emoționale între populația locală și cea vecină, din Bulgaria, al cărei guvern asculta toate ordinele Moscovei. Atâta timp cât Delchev a fost în viață, nimeni nu a promovat o astfel de identitate macedoneană.

Cele două părți sunt de acord asupra unui singur lucru: Delchev, indiferent de anumite fapte, nu a fost un terorist. „A fost un apostol", a spus dr. Ivanovski.

La trei luni după moartea lui Delchev, la 2 august 1903, Macedonia a explodat. ORIM și-a declanșat revolta de Ilinden, sărbătoarea de Sfântul Ilie (Elia). Elia, în tradiția ortodoxă bulgară, este versiunea transformată a lui Perun, un zeu păgân al fulgerului și al furtunii, căruia slavii precreștini îi sacrificau tauri și ființe umane. Clopotele bisericii au bătut, ORIM a tăiat firele de telegraf turcești și a ars registrele de taxe, iar țăranii au vândut taurii de sacrificiu pentru a cumpăra arme. În orașul Kruševo, aflat la o altitudine de 1 200 de metri în munții din vestul Macedoniei, ORIM a proclamat „Republica Kruševo". Aceasta a durat zece zile, până când 2 000 de trupe turcești, susținute de artilerie, au copleșit cele 1 200 de trupe de gherilă din Kruševo; soldații din patruzeci de trupe au preferat, în loc să se predea, să-și tragă un glonț în gură, după ce și-au luat rămas-bun unii de la alții. Turcii au violat 150 de femei și fete din Kruševo. Câinii sălbatici și porcii au devorat cadavrele.

Același lucru s-a întâmplat peste tot în Macedonia. Revolta de două luni s-a soldat cu moartea a 4 694 de civili și a 994 trupe de gherilă ORIM. Statisticile arată că numărul total de femei și fete violate de turci se ridică la peste 3 000[4]. În nord-vestul Macedoniei, cincizeci de soldați turci au violat o tânără înainte de a o ucide. Soldații turci i-au tăiat

4. Aceste statistici, bazate pe sursele bulgare și macedonene din perioada respectivă au fost coroborate de observatorii Fondului Britanic de Ajutor, aflați la fața locului.

mâinile unei alte tinere pentru a-i lua brățările. A. G. Hales, corespondent al ziarului londonez *Daily News*, care se afla acolo în perioada respectivă, a scris în numărul din 21 octombrie 1903: „Voi încerca să povestesc ce se întâmplă aici la rece, calm și fără pasiune... Ororile de aici trebuie prezentate nuanțat, pentru că în forma lor brută nu pot fi tipărite..." Protestele publice împotriva sultanatului turcesc au explodat prin intermediul Marii Britanii și Occidentului. Presiunile exercitate de primul ministru britanic, Arthur James Balfour, de țarul rus Nicolae al II-lea și de împăratul habsburg Frantz Joseph au avut ca rezultat intrarea unei forțe internaționale de păstrare a păcii în Macedonia în 1904.

Nu întâmplător, Hurriyet-ul (revoluția „junilor turci"), care a răscolit sultanatul otoman a izbucnit în portul macedonean Salonic, unde un tânăr primar turc, Enver (care puțin mai târziu va fi numit Enver Pașa) a vorbit de la balconul hotelului Olympos Palace la 23 iulie 1908, fiind întâmpinat cu strigăte de „Libertate, egalitate, fraternitate" de către o mulțime multietnică.

Mustafa Kemal „Ataturk", viitorul părinte al Turciei moderne, era și el macedonean, născut în 1881 la Salonic[5]. Așezat chiar în spatele lui Enver Pașa în balcon, în acea zi istorică, Kemal a avut imediat îndoieli privind revoluția. În afară de a-l forța pe sultanul Abdul Hamid să accepte o constituție liberală, reprezentanții „junilor turci", conduși de Enver Pașa, nu aveau un program bine definit. La fel ca Mihail Gorbaciov și aliații săi reformiști din Uniunea Sovietică, Enver Pașa și ceilalți reprezentanți ai „junilor turci" erau hotărâți să păstreze – cel puțin într-o formă mai lejeră, mai liberală – Imperiul, pe care îl vedeau amenințat în primul rând de un sultanat reacționar, refractar în fața schimbării. Însă, așa cum a bănuit Kemal, Enver Pașa și „junii turci" au subestimat forța naționalităților din Balcani, oprimate atâta timp. Aceste popoare creștin-ortodoxe doreau mai mult decât o protecție constituțională în cadrul unei confederații conduse de musulmani. „Revoluția", scrie Lordul Kinross, biograful lui Kemal Ataturk, „în loc să stopeze dezintegrarea Imperiului, așa cum speraseră „junii turci", a accelerat-o brusc", atât în Orientul Mijlociu, cât și în Balcani.

În octombrie 1908 regele Bulgariei, Ferdinand, a proclamat independența absolută a țării sale, care exista *de facto* de mult timp, dar nu exista și *de jure*. În aceeași săptămână, insula Creta (care făcea parte din Turcia) a votat pentru unirea cu Grecia, iar Austro-Ungaria a anexat provincia turcă Bosnia-Herțegovina, pe care o administra de la încheierea Congresului de la Berlin.

5. Ataturk înseamnă în limba turcă „Tata turc".

Altfel spus, gherilele macedonene finanțate de bulgari au declanșat o revoluție în rândul tinerilor ofițeri turci din regiune, revoluție care s-a răspândit apoi în întregul Imperiu Otoman; acest lucru a încurajat în schimb Imperiul Austro-Ungar să anexeze Bosnia, instaurând o tiranie atât de îngrozitoare asupra populației sârbe de acolo, încât un sârb bosniac îl va asasina mai târziu pe arhiducele habsburg, ceea ce va provoca primul război mondial.

Dezintegrarea Imperiului Otoman i-a înfuriat pe musulmanii fundamentaliști din Turcia. În aprilie 1909 unitățile armate s-au revoltat; împreună cu masele de studenți la teologie și cu clericii musulmani au strigat „Vrem *Sharia* (legea islamică)" și au cerut restaurarea puterii absolute a sultanului. Junii turci au zdrobit violent această contrarevoluție, forțându-l pe sultanul Abdul Hamid să se exileze în Salonic. Când sultanul a aflat că urma să fie trimis în orașul macedonean în care izbucnise revoluția, a căzut, inconștient, în brațele unui eunuc.

Natura din ce în ce mai autoritară a regimului „junilor turci" a culminat în 1915 cu asasinarea în masă a aproximativ 1,5 milioane de armeni, acesta fiind primul holocaust al secolului. Această campanie de genocid orchestrată de guvern s-a perpetuat pentru că armenii, spre deosebire de ceilalți creștini din estul Peninsulei Balcanice, îi amenințau din punct de vedere demografic pe turcii musulmani în țara lor de baștină, Anatolia. Imperiul – orice imperiu –, așa cum a intuit corect tânărul sceptic Kemal Ataturk, nu avea nici un viitor în această epocă nouă.

Transformarea „junilor turci" în ucigași mai brutali și mai eficienți decât cei ai sultanului, precum și abținerea celorlalte mari puteri de la orice intervenție a forțat Bulgaria, Serbia și Grecia să facă ceva ce nimeni nu ar fi crezut că e posibil: au făcut abstracție de conflictele lor și au format o alianță.

Între anii 1909 și 1912 toate cele trei state și-au construit armatele. În octombrie 1912 au declarat război Imperiului Otoman. Oameni și cai, cărând tunuri, s-au războit în ploile abundente, cu noroiul până la glezne. Scopul principal al aliaților a fost eliberarea Macedoniei.

Primul război balcanic a luat sfârșit în decembrie 1912, cu eliminarea Turciei din Europa. În Macedonia, armata sârbă a ocupat orașul Skopje, fosta capitală a lui Stefan Dușan, iar armata Greciei a ocupat Salonicul. Între timp, deși armata sa invadase Tracia turcească până la porțile Istanbulului și avea deja acces la Marea Egee, Bulgaria s-a pomenit eliminată practic tocmai din regiunea pe care, timp de decenii întregi – prin diplomați, prin teroriști de gherilă și prin influență lingvistică – părea adesea pe punctul de a o anexa.

John Reed a descris cum, după primul război balcanic, sârbii și grecii au încercat să elimine influența bulgară din Macedonia.

> O mie de publiciști greci și sârbi au început să lanseze în lume declarații despre caracterul grec sau sârb al populației din diferite zone ale Macedoniei. Sârbii le-au acordat nefericiților macedoneni 24 de ore pentru a renunța la naționalitatea lor și pentru a se proclama sârbi, iar grecii au făcut același lucru. Refuzul însemna moarte sau expulzare. Coloniștii greci și cei sârbi au invadat țara ocupată... Profesorii bulgari au fost împușcați. Preoții bulgari au avut de ales între moarte și convertire... Ziarele grecești au început să vorbească despre o Macedonie populată în întregime de greci – și au explicat faptul că nimeni nu vorbea limba greacă numindu-i pe locuitori „greci bulgarofoni"... Armata greacă a intrat în sate în care nimeni nu vorbea limba greacă. „Cum adică vorbiți bulgară?", au strigat ofițerii.

Între timp, în Bulgaria, guvernul și oamenii fierbeau în suc propriu. La 30 iunie 1913, ora 1 a.m., fără nici un avertisment, fără nici o declarație de război, armata bulgară a trecut Bregalnitsa, un afluent al Vardarului, și a atacat forțele sârbe aflate pe partea opusă. Începuse cel de-al doilea război balcanic. Bătălia a durat câteva zile. Sârbii au trecut la contraofensivă și au fost ajutați imediat cu întăriri de către greci. Apoi, românii s-au alăturat alianței sârbo-grecești și au invadat Bulgaria dinspre nord, într-o campanie în care oamenii au murit mai mult de holeră decât împușcați. La Conferința de Pace de la București, capitala României, Bulgaria a pierdut totul: ieșirea la Marea Egee, teritoriile din Tracia, obținute în primul război balcanic, și absolut toată Macedonia.

Acest dezastru urma să aibă consecințe grave pentru istoria lumii.

Când John Reed a vizitat Sofia, în vara anului 1915, orașul semăna cu ceea ce urmau să devină Beirutul, Damascul și Ammanul: „Jumătate din populația Sofiei era alcătuită din refugiați macedoneni și puteam vizita o tabără la periferiile orașului în care 60 000 de refugiați trăiau în corturi, pe banii guvernului, ceea ce îl deranja foarte mult... În fiecare zi, presa era plină de povești amare aduse de refugiați și de expresii ale urii față de sârbi..."

În toamna anului 1915, Bulgaria a intrat în primul război mondial de partea Puterilor Centrale (Germania și Austro-Ungaria) pentru a-și recăpăta teritoriile din Macedonia de la Serbia, care intrase în Tripla Alianță (Rusia țaristă, Marea Britanie și Franța). În timp ce armata habsburgică avansa în Serbia dinspre nord, trupele bulgare se adunau în estul Macedoniei. În loc să se predea, armata sârbă a înscenat o re-

tragere de iarnă, împreună cu o mare parte a populației civile, în întinderile înzăpezite din munții albanezi. Fără vehicule, fără catâri, soldații sârbi nu-și puteau lua provizii suplimentare și erau nevoiți să-și care răniții pe tărgi. A fost una dintre cele mai chinuite retrageri de iarnă din istorie, asemănătoare cu campania din Rusia a lui Napoleon, cu un secol în urmă și cu cea a trupelor grecești ale lui Xenofon din Mesopotamia, în 401 î.d.Ch. în munții din Anatolia.

Navele franceze și cele italiene au găsit 125 000 de oameni din armata sârbă pe coasta adriatică albaneză și i-au transportat pe insula grecească Corfu, unde aceștia s-au refăcut și s-au reaprovizionat. Din 1916 până la armistițiul din 1918 războiul de tranșee a continuat pe întreg teritoriul Macedoniei, între francezi, greci, armata sârbă reorganizată și trupele britanice retrase din Gallipoli, pe de o parte, și armatele austro-ungară și bulgară, pe de altă parte. Pentru bulgari, primul război mondial s-a terminat exact ca cel de-al doilea război balcanic: națiunea lor a pierdut toată Macedonia în fața sârbilor și grecilor.

Macedonia este plină de lecții istorice, însă cu condiția ca istoria să fie învățată sau reamintită mai corect. Exact așa cum, în ultimul deceniu al secolului douăzeci, dezintegrarea Imperiului Sovietic sub Gorbaciov reflectă dezintegrarea Imperiului Otoman sub Enver Pașa în primul deceniu al secolului douăzeci, tragedia politică a lumii arabe în cea de-a doua jumătate a secolului douăzeci o reflectă pe cea a Bulgariei în prima jumătate a aceluiași secol.

După ce a provocat și a apoi a pierdut două războaie pentru Macedonia, regele Ferdinand al Bulgariei a abdicat în 1919. În următorii douăzeci de ani, până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial, fiul lui, regele Boris al III-lea, a condus la Sofia un sistem politic sfâșiat de tentative de lovituri de stat și de alte conspirații violente legate de pierderea a ceea ce bulgarii considerau că reprezintă pământul lor de baștină. ORIM, radicalizată de înfrângerile din 1913 și 1918, a devenit un stat în stat de natură teroristă și, ajutat de simbolul său, un craniu cu oase încrucișate, a devenit sinonimă, în exterior, cu nihilismul violent și cu ura. Veniturile din vânzarea de opiu erau folosite la achiziționarea de arme pentru ORIM. Taxa standard pentru un asasinat ORIM era de 20 de dolari, așa că politicienii bulgari se plimbau prin țară cu armatele de bodyguarzi după ei. De aceea, ziaristul de la *New York Times* C. L. Sulzberger a observat că „Din anumite motive, bulgarii sunt cei mai buni asasini din Europa".

Teroriștii, ajutați de clerul ortodox, proveneau din rândurile populației de refugiați macedoneni din suburbiile Sofiei. Prin anii '30, tero-

riștii macedoneni lucrau pentru grupările extremiste din Europa – în special pentru ustașii croați finanțați în principal de dictatorul fascist al Italiei, Benito Mussolini. Un macedonean bulgar supranumit „Vlado Șoferul" l-a asasinat pe regele Alexandru al Iugoslaviei – crima care a stârnit pasiunea artistei Rebecca pentru această țară.

Al doilea război mondial a reprezentat o reluare bolnavă a primului război mondial și a celui de-al doilea război balcanic. Din nou, ca și în primul război mondial, Bulgaria s-a alăturat unei alianțe conduse de Germania, împotriva Iugoslaviei dominate de sârbi, pentru a recăpăta Macedonia. Din nou, în timp ce forțele puterii de limbă germană au ocupat Serbia dinspre nord, trupele bulgare au invadat și au ocupat Macedonia dinspre est. Și din nou forțele de rezistență sârbe și grecești, ajutate de britanici, i-au condus pe bulgari înapoi la granițele stabilite în august 1913, la sfârșitul celui de-al doilea război balcanic. Din acel moment, totalitarismul comunist a oprit istoria până în ultimul deceniu al secolului douăzeci. Nici una dintre aceste probleme nu este încă rezolvată.

În cel de-al doilea război mondial, trupele bulgare de ocupație din Macedonia au colaborat cu naziștii. „Bulgarizarea" forțată a populației a fost doar o repetare a sălbăticiei practicate de trupele sârbești și grecești în 1913. În timp ce regimul regelui Boris al III-lea a contribuit la salvarea evreilor din Bulgaria propriu-zisă, bulgarii din Macedonia au colaborat cu naziștii în scopul capturării evreilor pentru a-i transporta pe aceștia în lagărele morții. Această atitudine a dus la dispariția simpatiilor probulgare care existau de decenii întregi în rândul non-sârbilor și non-grecilor din Macedonia. Acest lucru a contribuit la apariția unui nou iredentism. Acum, în afara pretențiilor bulgare, grecești și sârbe asupra Macedoniei, exista o mișcare pro-Macedonia care pretindea teritorii din Bulgaria și din Grecia.

„Două treimi din Macedonia se află sub ocupație străină și trebuie eliberate", a explicat un alt poet local, Ante Popovski, pe care l-am cunoscut la aceeași întâlnire când am băut țuică cu poetul Todorovski. Fuma țigară după țigară și mâzgălea mereu câte ceva într-un carnețel. Fața lui părea un pumn încleștat. „În 1989 restul Europei și-a obținut drepturile naționale, însă nu și macedonenii din Grecia și din Bulgaria, care sunt încă sub ocupație."

„Anumite părți din națiunea noastră nu se bucură de nici un drept – o separare care a apărut în urma tratatelor de *pace* imperialiste", a spus dr. Ivanovski, istoricul cu care vorbisem mai devreme, referindu-se la

concluziile „nesatisfăcătoare" ale celui de-al doilea război balcanic, ale primului război mondial și ale celui de-al doilea război mondial. După părerea lui, ar trebui ca din ce în ce mai multe zone din Bulgaria, precum și nordul Greciei, să fie acordate Republicii Macedonia.

În ziua aceea mi s-au arătat tot felul de hărți, descriind un teritoriu în formă de frunză, mult mai mare decât cel al actualei Republici a Macedoniei. În interiorul liniilor negre, groase, cu care erau trasate granițele acestui stat ideal al Macedoniei se aflau o treime din Grecia continentală, insula grecească Thasos, numită „Macedonia Egeică", o parte din Bulgaria de sud-vest, numită „Macedonia Pirin", după munții Pirinei care trec pe acolo, o felie de pământ „macedonean" din Albania și fosta Macedonie iugoslavă, singura parte „eliberată" din Macedonia, numită „Macedonia Vardar", după râul Vardar, care trece prin Skopje.

A fost promovată o limbă „macedoneană" redescoperită prin cărți de poezie și istorie. Pretențiile că Istanbulul ar putea fi și el o parte din Macedonia, precum și descrierile fantastice ale peisajelor au explodat ca furtuna de vară în poezii ca „Tăcere", de Bogomil Guzel:

Când seara se lasă treptat peste zăpadă
Pasărea și bestia sunt tăcute sub brazii grei...
Spațiul ascunde în curbura sa
Pasul nebănuit al unui leu de munte
Și mâine, când soarele apare cu
Aura lui furioasă peste un pământ dezghețat și moale
Aerul, însângerat de pinteni, va urla...
Ce rugăciune ca săgeata, ce suferință sau ce vin...

Iar pe zidurile de lângă Consulatul Greciei din Skopje am observat inscripția „Solun este al nostru!"

Solun este denumirea macedoneană a orașului Salonic, al doilea oraș ca mărime din Grecia. Aceste manifestări de iredentism au dus la declanșarea unui nou val de ostilități în Grecia – atât de intense încât chiar și atunci când noul stat al Macedoniei care și-a declarat independența față de Iugoslavia a renunțat oficial la orice pretenție asupra teritoriilor grecești, acest lucru nu a fost suficient pentru greci, care se temeau că însuși numele „Macedonia" era un semn al iredentismului viitor al acestor slavi împotriva Greciei. Când Grecia a cerut ca Macedonia să-și schimbe numele pentru a fi recunoscută oficial de Grecia, restul lumii a râs. Esența argumentului grec a fost explicată însă mai bine în articolele savantului Kofos decât prin declarațiile publice ale

guvernului grec. Kofos scrie că „macedoneanismul" a fost o invenție a lui Tito care avea ca scop crearea unui sprijin cultural împotriva Bulgariei, care dorea să ocupe zona respectivă. Kofos spune că această parte din fosta Iugoslavie face parte, de fapt, din Serbia de sud. Poate că așa este; dar, indiferent dacă are sau nu dreptate, acești slavi se consideră acum macedoneni, nu sârbi, și atât sârbii, cât și grecii, trebuie să se împace cu această idee.

Rezultatul acestei încurcături este că Balcanii, în anii '90, s-au întors la același sistem de alianțe din 1913, ca în timpul celui de-al doilea război balcanic: Grecia, Serbia și România împotriva Bulgariei și slavilor din Macedonia[6].

„M-am născut la Štip, în timpul sclaviei turcești. Tatăl meu a fost unul dintre învățăceii lui Gotse Delchev. Sunt un macedonean adevărat. Știu ce sunt. Sunt o vrabie, nu sunt nici bulgar, nici vultur sârb."

Mitropolitul Mihail și-a ridicat mâna precum Iisus cel atotputernic, al cărui bust împodobește domul a numeroase biserici ortodoxe. Șuvițele de păr grizonat spre negru îi cădeau pe spate. Când vorbea, părea să scoată abur pe gură.

„Avem sângele lui Alexandru în noi, asta e adevărat. Am fost crucificați, precum Iisus, pe crucea politicii din Balcani... Ceea ce bei tu acolo este cafea macedoneană, nu turcească sau grecească..."

„Macedonia, nu Serbia este adevărata țară în care a apărut pentru prima dată Renașterea. Ce înseamnă Grachanitsa în comparație cu Ohridul? Cum poate Giotto să se compare cu artiștii noștri? Spune-mi, cum poate să se compare?" Mitropolitul Mihail mi-a povestit apoi despre biserica lui. „Trebuie să ai răbdare, tinere. Este o poveste lungă."

O voi spune pe scurt. Cei doi apostoli care au adus creștinismul în rândul slavilor, Chiril și Metodiu, s-au născut la Salonic. Asta înseamnă că ar putea fi greci, bulgari sau macedoneni, depinde de punctul de vedere al povestitorului. Mitropolitul Mihail nu are nici o îndoială cu privire la ce erau. Mai mult, cei doi discipoli ai lui Chiril și Metodiu, Sveti („Sfântul") Clement și Sveti Naum, au predicat la Ohrid, în sud-vestul Macedoniei, unde este foarte probabil ca alfabetul chirilic – inventat de Chiril și Metodiu când au tradus Biblia din limba greacă în slavă – să fi fost rafinat și aplicat pentru prima dată în viața de zi cu zi.

6. Din cauză că are resurse de apă și o graniță de vest importantă cu Serbia, România nu-și poate permite să ofenseze Belgradul, indiferent cine este la putere acolo.

Tot în Ohrid, macedonenii conduși de regele Samuel au fondat, pe la sfârșitul secolului zece, Patriarhia Ortodoxă independentă. Când, în secolul al paisprezecelea, conducătorul sârb Stefan Dușan a cucerit Macedonia, el a limitat independența acestei Patriarhii. „Însă în 1767 turcii au desființat patriarhia noastră din Ohrid pentru că acolo se organiza o revoltă împotriva sultanului. Abia în 1967 s-a restabilit Biserica Ortodoxă Macedoneană independentă. De ce nu vor sârbii, grecii și bulgarii să ne recunoască Biserica? Creștinismul slav s-a născut în Macedonia. Suntem mai buni creștini decât ei. Spune-mi, oare nu avem nici un prieten?"

Mitropolitul Mihail nu voia să mă lase să plec. Voia să-mi povestească despre regele Samuel, „un lord feudal macedonean" care în anul 976 î.d.Ch. s-a desprins de fortăreața lui din Ohrid pentru a crea un imperiu care să se întindă de la Marea Adriatică în vest până la porțile Constantinopolelui în est.

„Dar Samuel a fost și conducătorul Bulgariei", m-am opus eu. Mihail Psellus, care a fost consilierul mai multor împărați bizantini și a cărui lucrare, *Chronographia*, este principala sursă istorică pentru perioada respectivă, s-a referit la Samuel numindu-l „bulgar". Mai mult, împăratul bizantin Basil al II-lea, după ce l-a învins pe Samuel în 1014, a fost supranumit Basil Bulgaroctonos, „Basil ucigașul de bulgari".

„Nu, nu tinere", a urlat mitropolitul Mihail. Ochii lui priveau spre Rai. „Nu înțelegi. Materialul este atât de vast, atât de mare încât ți-ar trebui ani de zile de studii pentru a înțelege problema."

Printre cărțile pe care mi le-a dat înainte să plec din biroul lui din Skopje era un volum de poezii scrise de Blazhe Koneski, care definește căutarea identității și dragostea pentru Macedonia astfel: „mișcarea unei mâini tânjind după tărâmul stelelor".

Zlatko Blajer, editorul șef de la *Vecher* („Seara"), cel mai mare cotidian din Skopje, era unul dintre cei douăzeci și șapte de evrei rămași în oraș după cel de-al doilea război mondial, dintr-un total de 3 795 de evrei. Stătea în fața unei oglinzi, într-un restaurant din Skopje, atunci când l-am cunoscut, la sfârșitul unei zile pline de întâlniri, pahare de alcool și căni de cafea. Mă holbam la reflexia lui în timp ce vorbeam. Vocea lui Blajer avea calitatea imaterială a unui martor anonim. A fost singura persoană din Skopje care nu mi-a dat nici o carte de istorie sau de poezie.

„Aceasta este cea mai volatilă zonă din Balcani. Suntem slabi, o națiune nouă înconjurată de dușmani vechi. Aici s-ar putea ajunge la un

război între mai multe națiuni, așa cum s-a întâmplat la începutul secolului. Timp de două decenii întregi Iugoslavia ne-a protejat. Atunci când s-a destrămat Iugoslavia, Macedonia a rămas din nou neputincioasă."

„Și nu uita că suntem o versiune mai liniștită a zonei Kosovo: 23% din populația Macedoniei este alcătuită de fapt din albanezi, iar rata lor de natalitate este mai mare decât a noastră. Ne așteaptă aceeași soartă ca a sârbilor în țara lor de baștină."

„La sfârșitul secolului douăzeci încercăm să separăm lucruri indivizibile, să separăm asta de ailaltă pentru că asta ar putea fi macedoneană iar ailaltă ar putea fi bulgară... Aici, bărbatul stă deoparte, ca bărbații din Creta antică; vorbește despre naționalism și despre ură, în timp ce femeile fac toată treaba."

Cu cât ura devine mai obscură, cu atât sunt mai mici grupările naționale implicate și cu atât mai lungă și mai complexă pare să devină toată această poveste. Nu puteam să nu mă întreb ce ar oferi Libanul peste o sută de ani studentului la istorie?

CAPITOLUL PATRU
Orașul alb și profetul său

Am ajuns în Belgrad cu autobuzul și m-am cazat în Hotelul Moskva. În dimineața următoare mi-am făcut ritualul obișnuit în Belgrad, care trebuia să-mi insufle unde mă aflam, din punct de vedere istoric și geografic. Asta era necesar întotdeauna, întrucât, din cauza unui accident în dezvoltarea orașului interior, corespondenții străini din deceniile înghețate de după cel de-al doilea război mondial riscau să nu-și dea seama unde erau în Belgrad.

Deși Moskva, în Belgrad, fusese construit în 1906 și avea toate dotările unui hotel de calitate – ospătari amabili, saltele confortabile, încălzire centrală zgomotoasă – până când al doilea război mondial a ajuns în Iugoslavia, *Srbski Kralj* („Regele sârb") era *hotelul* din Belgrad, nu Moskva. Artista Rebecca și soțul ei au stat în Srbski Kralj. Același lucru l-au făcut corespondentul ziarului *New York Times*, C. L. Sulzberger, autorul și ziaristul Robert St. John și ceilalți reporteri care au venit să scrie despre războiul incipient.

În descrierea lui Sulzberger din *Un șir lung de lumânări*, Srbski Kralj nu părea foarte diferit de Moskva. Era „o clădire mare, de modă veche", care avea „mâncare și servicii bune față de confortul său fizic oarecum demodat". Însă ceea ce a făcut ca Srbski Kralj să aibă un efect special asupra scriitorilor a fost amplasarea sa: peste drum de un parc mare care înconjoară fortăreața Kalimegdan, construit pe un promontoriu de lemn, la confluența Dunării cu râul Sava, unde în secolul al III-lea î.d.Ch. celții au înființat prima așezare umană din regiune, hotărând astfel unde urma să fie scrisă o mare parte din istoria Belgradului și a Serbiei. Artista Rebecca a observat că, de la masa ei de toaletă din Srbski Kralj, putea vedea confluența dintre Dunăre și Sava.

Fortăreața Kalimegdan, din apropiere, a fost construită de romanii bizantini, de sârbii medievali, de turcii otomani, de austro-ungari (în timpul unei scurte perioade de ocupație) și din nou de turcii otomani. În afara zidurilor sale se întinde Beograd, „Orașul Alb", după care și-a luat numele Belgradul. Pentru călătorii din secolele XVIII și XIX, acest promontoriu dintre două fluvii era, practic, granița dintre Vest și Est: acolo se sfârșea Imperiul Habsburgic și începea Imperiul Otoman.

Într-adevăr, plimbându-mă între cele două cursuri de apă am avut întotdeauna senzația tulburătoare că trec printr-o regiune de frontieră, că sunt la capătul a ceva.

În primăvara anului 1915, când John Reed a vizitat Belgradul, Kalimegdan-ul a format prima linie de apărare a armatei sârbe împotriva trupelor de artilerie austro-ungare plasate pe țărmul opus al Dunării și Savei. Aceste trupe ocupaseră Belgradul timp de două săptămâni în luna decembrie, însă apoi au fost conduse înapoi pe malul celălalt al apei; iar în octombrie 1915 s-au întors, au stat trei ani, fiind, în cele din urmă, înfrânte. Vizita lui Reed a avut loc între cele două perioade de ocupație austro-ungară, când orașul era devastat de tifos:

> Am vizitat vechea citadelă turcească care încoronează promontoriul abrupt de peste confluența Dunării cu Sava. Aici, unde au fost plasate tunurile sârbilor, focul austro-ungar a fost foarte puternic; nu a rămas aproape nici o clădire neafectată. Drumurile și spațiile deschise erau presărate de cratere formate în urma obuzelor... ne-am târât pe burtă până la marginea vârfului de deasupra fluviului.
>
> „Nu vă expuneți", ne-a atenționat căpitanul care se ocupă de noi. „De fiecare dată când șvabii văd că mișcă ceva aici ne aruncă câte un obuz".
>
> De pe margine vedeam superb Dunărea noroioasă... și câmpia Ungariei.

Srbski Kralj a supraviețuit unui război, însă nu și următorului. Camerele lui erau pline de ziariști atunci când, la 6 aprilie 1941, într-o duminică, 231 de bombardiere naziste au început atacul aerian asupra Belgradului. Hotelul a fost una dintre cele 700 de clădiri distruse. „Nu puteam să mă împiedic să mă gândesc că avionul nu țintea asupra acoperișului, ci asupra mea personal... Au venit cel puțin zece avioane deasupra hotelului Srbski Kralj", își amintea Robert St. John.

Am trecut astfel dinspre strada Pariska spre parcul Kalimegdan, lângă care se afla pe vremuri Srbski Kralj: lângă parc am zărit meterezele bizantine, unele din puținele construcții turcești rămase, Catedrala Ortodoxă și monumentele reconstruite neo-baroce. De acolo – adică de la Srbski Kralj – orașul nu era numai frumos, ci și ușor de înțeles. Din Moskva nu era.

„Am mers printr-o zonă banală în orice parc", scrie artista Rebecca, „în care copiii se joacă în tufișuri de liliac și în pietriș și printre statuile marilor eroi morți... Apoi era o grădină frumoasă în care era o statuie extraordinară a francezilor care au murit în Iugoslavia în timpul marelui război, sculptată de Mestrovic, înfățișând un personaj scăldându-se

într-o mare de curaj: Mulți oameni ar vrea ca această statuie să dispară și să fie înlocuită de o marmură mai blândă".

Statuia făcută de Ivan Mestrovic era încă lângă intrarea din parcul Kalimegdan. Supraviețuise bombardamentului de duminică și celui de-al doilea război mondial. Nu fusese nici luată de acolo, nici înlocuită de „o marmură mai blândă". Existau încă „grădina frumoasă" și tufele de liliac între care se jucau copii din Belgrad. Stând lângă statuie, am simțit apropierea timpului ca un nod în gât, ca și cum lungile decenii înghețate ale comunismului ar putea fi eliminate.

Dar nu puteau fi eliminate, știam asta. Așa că am mers înapoi spre Moskva, pentru a afla ce urma să se întâmple în Iugoslavia.

În anii '80 veneam în Iugoslavia ca ziarist. Era o sarcină singuratică, pentru că puțini oameni erau interesați de ceea ce se întâmpla acolo sau de ceea ce urma să se întâmple. În fiecare excursie în Belgrad îi făceam o vizită lui Milovan Djilas. După prima vizită, conversația noastră era ceva sinistru, pentru că mi-am dat seama că Djilas avea întotdeauna dreptate. Era capabil să prezică viitorul. Tehnica lui era simplă pentru un european estic, însă pentru un american era dificilă: părea să facă abstracție de ziarele cotidiene și să gândească doar din punct de vedere istoric. Prezentul era pentru el doar un stadiu din trecutul care se deplasa rapid spre viitor. Ceea ce pentru un analist convențional părea de neconceput, la el era un rezultat firesc.

Djilas avea deja 70 de ani când l-am cunoscut, în 1955. Fusese unul dintre locotenenții de frunte ai lui Tito în timpul luptelor de gherilă împotriva naziștilor. Mai târziu a devenit vicepreședintele Iugoslaviei postbelice și aparent era considerat urmașul lui Tito. Într-adevăr, Djilas dirijase dificilele negocieri cu Stalin care au stabilit ruptura Iugoslaviei de comunismul sovietic în 1949. Amintirile lui Djilas privind aceste întâlniri nocturne dominate de vodka, *Conversații cu Stalin*, au oferit o abordare personală unică a unuia dintre cei mai mari criminali din istorie. La începutul anilor '50, Djilas a început să se îndoiască de titoism. Cererile lui Djilas de democratizare a sistemului – *perestroika* cu trei decenii mai devreme – au dus la expulzarea lui din partidul comunist iugoslav și la condamnarea lui la nouă ani de închisoare. În celula lui din închisoare, Djilas a scris *Noua clasă* și alte critici dure la adresa comunismului, care au devenit lucrări clasice printre disidenți, precum și două romane, două cărți autobiografice și mai multe volume de nuvele. Din momentul în care a ieșit din închisoare, în anii '60, a trăit în anonimat și în dizgrație. Djilas a fost cel mai important disident intelectual

din istoria Europei de Est comuniste: marele nonconformist bătrân înainte ca lumea să fi auzit de Lech Walesa. Pe măsură ce chipul său înțelept se adâncea, în umbrele aruncate de soarele după-amiezii, în biroul lui sumbru, plin de cărți, trecutul revenea în atenție, iar schițele viitorului începeau să se contureze.

În 1981, după începutul *intifadei* albaneze în Kosovo, de care nu s-a interesat nimeni din lumea exterioară, Djilas mi-a spus că „sistemul nostru a fost construit în așa fel încât numai Tito să-l poată conduce. Acum, când Tito nu mai este, și când situația noastră economică este din ce în ce mai critică, va apărea o tendință crescândă de centralizare a puterii. Însă această centralizare nu va avea loc, pentru că se va opune bazelor politico-etnice ale puterii din republică. Acesta nu este un naționalism clasic, ci un naționalism mai periculos, birocratic, construit pe interese economice. Așa va începe să se prăbușească sistemul iugoslav". În 1982, toate acestea începeau să se îndeplinească deși, iarăși, au existat prea puțini occidentali cărora să le pese. În luna noiembrie a acelui an, atenția lumii a fost atrasă de noul conducător din Uniunea Sovietică, Iuri Andropov, despre care se spunea că face colecție de mobilă ungurească modernă – orice ar însemna asta – și care, prin urmare, se putea dovedi un mare reformator. Djilas a fost sceptic: „Andropov are 68 de ani, aceeași vârstă ca Charles de Gaulle când a revenit la putere. Dar vei vedea că Andropov nu este ca de Gaulle: nu are nici o idee inovatoare. Andropov are posibilități doar ca persoană de tranziție, ajutându-l pe adevăratul reformator să vină la putere".

În 1985, reformatorul a apărut: Gorbaciov. Însă Djilas nu era, atunci, prea impresionat: „Vei vedea că și Gorbaciov este o personalitate de tranziție. Va face reforme importante și va ridica într-o oarecare măsură economia de piață, dar apoi va deveni vizibilă adevărata criză a sistemului, iar înstrăinarea Europei de Est se va înrăutăți".

„Cu Iugoslavia ce se va întâmpla?", am întrebat. A zâmbit răutăcios: „Ca Libanul. Ai răbdare și vei vedea".

La începutul anului 1989 Europa, dacă nu America, a început în cele din urmă să-și facă griji în privința Iugoslaviei și în special în privința noului dictator din Serbia: Slobodan Miloșevici. Însă grijile nu erau încă reale. Asta se întâmpla cu câteva luni înainte ca primii refugiați est-germani să înceapă să treacă prin Ungaria în drumul lor spre Vest, ceea ce a provocat în cele din urmă un lanț de evenimente care a dus la prăbușirea regimurilor comuniste din Europa de Est. Europa de Est se bucura atunci de ultimele luni de anonimat în presa internațională.

Însă părerea lui Djilas era deja formată în anii '90: „Autoritarismul lui Miloșevici în Serbia provoacă o adevărată separare. Amintește-ți ce

a spus Hegel, că istoria se repetă ca tragedie și ca farsă. Vreau să spun că acum, când Iugoslavia se dezintegrează, lumea exterioară nu va interveni ca în 1914... Iugoslavia este laboratorul comunismului. Dezintegrarea ei prezice dezintegrarea Uniunii Sovietice. Suntem mult mai departe decât sovietele".

Atunci m-am gândit la ceva: dacă Iugoslavia era laboratorul comunismului, atunci comunismul își va da ultima suflare aici, în Belgrad. Și judecând după ceea ce urma să devină Miloșevici la începutul anului 1989, comunismul urma să părăsească scena lumii așa cum era: fascism fără capacitatea fascismului de a face ca lucrurile să evolueze în timp.

Deja era ultima lună din deceniu. Trecuseră unsprezece luni de când îl văzusem ultima oară pe Djilas: *unsprezece* luni în care lumea se schimbase. În decembrie 1989, Slovenia și Croația treceau printr-o perioadă de tranziție pașnică spre conducerea democratică, și chiar și aici, în Serbia – atât de bizantină, atât de ortodoxă, atât de estică – suflul liberalizării era inconfundabil. Toate cărțile lui Djilas, cenzurate timp de decenii întregi în țara lui, erau publicate pentru prima dată în limba lui natală, în sârbo-croată. Existau chiar speculații cum că Miloșevici era „omul zilei de ieri" și că în curând va cădea. Djilas nu era atât de optimist. Râsese, cu râsul lui sarcastic și îmi spusese: „Miloșevici are încă posibilități... Liberalizarea pe care o vezi nu este o cauză bună. Este doar consecința concurenței naționale dintre Serbia și celelalte republici. Până la urmă, Iugoslavia ar putea fi ca Piața Comună: o federație liberă, în care națiunile fac comerț între ele. Însă mă tem că în primul rând vor exista războaie și revoluții naționale. Aici există o ură foarte puternică".

PARTEA A II-A

România: Jocul pasiunii latine

...Diavolul are în România o viață întortocheată și neobosită.
– E. O. HOPPE, În tabăra țiganilor și în palatul regal –

CAPITOLUL CINCI
Athenée Palace, București

Recepționerul de noapte de la hotelul Athenée Palace din București părea un tânăr curățel, cu un zâmbet vesel și, în general, cu o privire plăcută și sănătoasă. Mi-a schimbat dolarii la un curs de cinci ori mai mare decât cel oficial, înmânându-mi teancul de *lei* românești peste biroul de recepție. Apoi mi-a oferit o femeie. Când l-am refuzat părea uimit. Și mi-a spus că-mi poate oferi absolut orice gen.

În spatele recepției era o colonadă de stâlpi de marmură cu capiteluri corintice, ca într-o catedrală. Pe o canapea, în spatele unui stâlp, ședea o femeie zveltă, frumoasă, cu pielea închisă la culoare, păr negru tuns scurt, băiețește, și cu ochii negri ca măslina subliniați de rimel roșu, care se asorta cu rochia scurtă.

„Nu vrei să-mi cumperi șampania?" a strigat de pe canapea, ridicând sticla.

„Nu, mulțumesc", am răspuns.

„Vino." S-a ridicat de pe canapea și s-a îndreptat spre mine. „Du-mă la tine în cameră și putem bea împreună toată șampania."

„Nu, mulțumesc."

„Cum poți să spui nu? Dau eu șampania. E inclusă în preț."

Mai târziu, în discoteca hotelului, aflată la subsol, m-a abordat o altă femeie – o blondă platinată cu fața albă. S-a aplecat deasupra mesei la care stăteam și mi-a aruncat o bucățică de hârtie mototolită pe farfurie. Am desfăcut-o și am citit: „Numele meu este Claudia Cardinale. Numărul meu de telefon este 708254."

Am dat din cap: „nu." A luat bucățica de hârtie și s-a dus la alt bărbat.

Am cumpărat două sticle de apă minerală și am plecat spre cameră. Când am intrat în lift, bruneta cu șampania m-a încolțit: „Haide, ia-mă la tine în cameră."

„Lasă-mă în pace, sunt cu soția mea", am spus, inspirat brusc. „Vezi, am două sticle de apă, una pentru mine și una pentru ea."

„Nu te cred", a spus foarte sigură pe ea. „Am văzut când ai venit. Ești singur, cred că nu-ți plac femeile."

Sub masca de gheață a comunismului și a revoluției violente, România trăia în continuare, indestructibilă, neschimbată.

John Reed se stabilise la Athenée Palace în 1915, când hotelul avea doar un an. „Zece mii de femei ușoare își vând trupul", a observat el, „pentru că un adevărat bucureștean se laudă că orașul lui are o proporție de prostituate mai mare decât orice alte patru orașe din lume laolaltă."

„Aceste femei erau vestice", a scris contesa R. G. Waldeck în 1941, „însă în jurul lor plutea parfumul haremului."

„Bucureștiul", a observat corespondentul ziarului *New York Times*, C. L. Sulzberger, la începutul celui de-al doilea război mondial, „era încântător de depravat... Marea masă de prostituate plătite avea puține șanse, din cauza rivalității entuziaste dintre amatoarele din toate păturile sociale, de la prințese în jos."

„Mita era ceva banal", a continuat el. „Chiar primul funcționar pe care l-am cunoscut a deschis un sertar de la birou, plin de teancuri de valută și a încercat să mă mituiască", oferind un curs pe piața neagră „cu 15% mai mare" decât „cel pe care mi-l oferise portarul de la Athenée Palace." Hannah Pakula, care a scris biografia reginei Maria a României, citează un membru al vechii aristocrații care ar fi spus că în limba română nu există nici un echivalent al cuvântului „self-control" (autocontrol), „termenul și ideea fiind atât intraductibile, cât și străine de mentalitatea românească".

Nicolae al II-lea, ultimul țar al Rusiei și văr de gradul întâi cu regina Maria spusese ironic: „România nu este o țară, este o meserie." Prostituția, piața neagră și informatorii, „turnarea" vecinilor și a prietenilor, aveau o tradiție atât de înrădăcinată în România încât erau privite cu o naturalețe și inocență fermecătoare. La început rămâneai șocat. Apoi, după câteva săptămâni în România, te obișnuiai cu mediul. O latură perversă a personalității tale îți permitea să te îndrăgostești de țară și de oameni. Credeai chiar că poate românii au o înțelepciune deosebită în viață pentru a supraviețui, o înțelepciune pe care restul lumii nu o are. Și astfel începi să înțelegi...

O astfel de țară stârnește interesul scriitorilor și al reporterilor. În primii ani ai celui de-al doilea război mondial „rareori erau mai puțin de cincizeci de reporteri cazați la Athenée Palace, în orice moment", spunea Robert St. John, șeful biroului de presă Associated Press din București. Athenée Palace era singurul hotel din Europa răscolită de război în care diplomații naziști și cei aliați dormeau sub același acoperiș, iar reporterii americani și cei englezi puteau discuta cu ofițerii SS în uniforme la un pahar de băutură. Însă românii înșiși erau atracția principală, acceptând cu entuziasm noul regim fascist și, în același timp, corupându-l conștiincios pentru a-i îndulci efectele. Naziștii, a observat contesa Waldeck „erau tulburați într-un mod fermecător de fetele ne-

statornice din bordeluri, care îi făceau să se culce cu ele înainte de a apuca să-și viziteze bunicile ariane".

Contesa Waldeck era americancă prin cetățenie și se născuse într-o familie de evrei bogați din Berlin. Sub pseudonimul R. G. Waldeck, ziarista elegantă și frumoasă a scris niște memorii cu iz de bârfă despre intrigile sexuale din hotel, intitulate *Athenée Palace, București.* Robert St. John, în relatarea lui despre depravarea morală din București, *Corespondent extern,* scrie că „una dintre cele mai ciudate priveliști după ce germanii au pus mâna pe sala de mese din Athenée Palace... era să o vezi pe contesa Waldeck curtată la prânz sau la cină de înalți ofițeri naziști – care mai târziu vor fi executați pentru crime de război".

Cartea contesei Waldeck, scoasă de la tipar de aproape cincizeci de ani, oferă de un prim-plan extrem de detaliat al manierelor românești.

Olivia Manning, tânăra soție a unui conferențiar de la British Council, care și-a petrecut și ea mult timp la Athenée Palace, a descris o imagine mai generală a acestor maniere în *Trilogia Balcanică,* un best-seller după care mai târziu s-a făcut și un mini-serial de televiziune.

Și au mai fost și alții. Intrarea României în fascism, în 1939-1941, văzută din holurile și sălile hotelului Athenée Palace, a dat naștere unui adevărat gen literar, aplicat în romane și memorii ale jurnaliștilor, care oferă un fundal istoric bogat pentru tranziția României la un alt fel de fascism în anii '70 și '80. Odată cu noul proces istoric care a avut loc în România în anii '90, aceste cărți au căpătat o relevanță și mai mare, explicând multe lucruri care, pentru un observator extern, ar putea părea inexplicabile.

Athenée Palace se află pe o latură a unei piețe mari, încadrată de palatul regal pe o parte, și de o sală de concerte în stilul Operei din Paris, cu pajiște verde și cu gladiole, pe cealaltă parte. Pe vremea lui Reed, hotelul avea o fațadă „uimitoare, neo-franceză", cu turnulețe și cariatide. În 1938, înainte de sosirea contesei Waldeck și a Oliviei Manning, turnulețele și cariatidele au dispărut, fiind înlocuite de o fațadă modernă, din piatră gălbuie și albă. Când am venit eu, în primăvara anului 1990, fațada albă era ciuruită de gloanțele revoluției din decembrie 1989.

În interiorul hotelului erau și mai multe schimbări. În spatele colonadei de stâlpi în stil corintic începeau anii '50 comuniști, cu o scară mohorâtă, în serpentine și cu covoare roșii peste tot. Serviciul Român de Informații, Securitatea, ajutată de KGB, transformase hotelul Athenée Palace într-o fabrică de colectare de informații. Securitatea supraveghea telefoanele și montase microfoane sub mesele din restaurant și din bar, precum și în toate camerele. Directorul hotelului era un colo-

nel din Securitate, iar toți cei 300 de angajați erau agenți ai Securității, inclusiv femeile de serviciu, care fotografiau toate hârtiile și documentele din camere.

În schimbul unei slujbe și unei cartele în plus pentru mâncare de la Securitate, prostituatele hotelului raportau tot ce le spuneau clienții. Însă în anii '80 până și prostituatele erau disperate. Cu ocazia unei vizite precedente la Athenée Palace, în 1983, pe la miezul nopții am auzit o bătaie în ușă. Am deschis: o femeie stătea în întuneric și și-a dezgolit un umăr pe coridor. Mi-a spus că este dispusă să cumpere cafea de la mine.

Pe atunci, cafeaua nu se găsea aproape deloc în București. Era iarnă și, deși plătisem 70 de dolari pe noapte pentru cameră, aceasta nu avea nici încălzire, nici apă caldă și avea doar becuri de 25 de wați. La fel ca în Africa, am fost suficient de prudent ca să-mi aduc o lanternă și hârtie igienică. „Dacă am avea puțin mai multă mâncare, ar fi ca în război", circula un banc local.

La un moment dat, în iarna 1988-1989 – nu se știe exact când – țigăncile care vindeau flori au dispărut de pe străzile din apropierea hotelului Athenée Palace. Aceste florărese erau ultimele rămășițe ale unei vieți sentimentale, proprii, în peisajul urban, evocând o existență, o istorie, înainte de epoca de gheață comunistă.

Când gheața s-a spart în cele din urmă, sub sângele revoluției din decembrie 1989, țigăncile au fost primele care au reapărut: „sigure ca păsările migratoare" spunea Olivia Manning, vânzând trandafiri roz și munți de lalele galbene și roșii, pe care cei care-i plângeau pe revoluționarii uciși le-au depus pe pavaj, ca ofrande pentru sacrificiu. Mirosul eteric al cerii de albine a apărut brusc peste tot. Lipsită timp de peste patru decenii de religia oficială, întreaga capitală a României s-a transformat într-o biserică în aer liber. PACE VOUĂ, MORȚII NOȘTRI, scria pe un zid.

Imaginile erau într-adevăr suprarealiste. Nici o țară din Europa de Est nu a nedumerit mai mult Occidentul în anul revoluționar 1989 ca România. Primele scene cețoase, difuzate cu echipamentul antic al Televiziunii Române, au dezvăluit o lume fizică în care al doilea război mondial abia se terminase, plină de soldați cu paltoane și cu căști amintind de rușii din Stalingrad. Atmosfera era de iarnă, slavă. Și totuși oamenii erau bruneți, aproape cu aspect de sud-americani, limba era de origine latină, în anumite aspecte mai apropiată de vechea limbă romană decât italiana sau spaniola modernă; iar violența, precum și ritualurile religioase cu care erau îngropați morții, păreau teatrale și macabre, trădând niște oameni conduși de nevoia de a-și urma propriile pasiuni în fața

unei oglinzi. Gândiți-vă puțin: lumânări din ceară de albine aprinse lângă cadavre goale și descompuse pe stradă. Un conducător care și-a făcut fotografii cu un sceptru în mână și cu piciorul pe lesul unui porc mistreț; care a construit un oraș interzis cu arhitectură fascistă pentru a înconjura o clădire în forma unui tort de nuntă mai mare decât Pentagonul; pe care lingușitorii îl numeau „geniul Carpaților" și pe care poporul îl numea „Dracula" și „Antichristul"; a cărui execuție, în ziua de Crăciun, a fost difuzată de multe ori, timp de săptămâni întregi, la televiziune; al cărui cadavru se spune că a dispărut sau că a fost ascuns intenționat.

Aici se petreceau mult mai multe, nu numai prăbușirea tiraniei comuniste. Poate că Stalin a furnizat fundația, însă restul s-a dezvoltat de la sine, în pământul de acolo.

Înghesuit între două morminte, pe jumătate ascuns de tufișurile din întinsul cimitir Ghencea din București, m-am uitat la o cruce de lemn aflată deasupra unei fâșii înguste de pământ. Pe cruce scria cu vopsea albă: COL. (REZERVĂ) POPA DAN, 1920-1989.

Așa a fost îngropat Nicolae Ceaușescu, care a condus România timp de un sfert de secol, până când a fost executat de armată, împreună cu soția lui, Elena.

La vreo cincizeci de metri mai încolo, înghesuită între două morminte, am văzut o altă cruce, pe care scria: COL. (REZERVĂ) ENESCU VASILE, 1921-1989.

Așa a fost îngropată Elena Ceaușescu.

Urmând un pont neoficial, câțiva reporteri europeni și eu am reușit să localizăm mormintele. În mijlocul mării de monumente din marmură și piatră din zona civilă a cimitirului, cele două cruci de lemn ale unor colonei în rezervă erau într-adevăr ciudate și suspecte. Câteva zile mai târziu, în mai 1990, în aceeași noapte în care vandalii au profanat cimitirele evreiești din România, cele două cruci de lemn au dispărut în mod misterios, și nu au mai fost văzute niciodată. Însă Ceaușeștii nu au fost primul cuplu din România care au condus România în acest secol și al căror loc de veci a rămas necunoscut.

Du-te la Lisabona. Mergi pe aleile întortocheate din Alfama, un cartier înființat de romani, până când ajungi la biserica Sao Vicente de Fora. Mergi pe culoarul din biserică însă înainte de a ajunge la altar intră pe ușa din dreapta. Te afli acum într-o răscruce de culoare de piatră decorate cu picturi alb-albastre ce înfățișează fabulele lui La Fontaine. Acum ia-o la stânga, mergi pe un hol lung, până într-o cameră cu arcade de

marmură care susțin mormintele familiilor regale din Portugalia încă de la jumătatea secolului al XVII-lea. Lângă ușă se află două coșciuge, pe care nu scrie nimic, așezate pe suporturi ieftine, ca și cum ar aștepta să fie mutate de acolo. Sicriul înfășurat în steagul românesc, roșu, galben și albastru, conține trupul regelui Carol al II-lea de Hohenzollern care a condus România între 1931 și 1940. Celălalt sicriu, înfășurat într-o pânză albastră cu o cruce albă conține trupul amantei evreice a lui Carol, Elena (Magda) Lupescu, care, la fel ca Elena Ceaușescu, fusese pe vremuri puterea ascunsă din spatele tronului românesc.

Răsfățat îngrozitor de mama lui, regina Maria, plasat sub tutela unui „homosexual elvețian morocănos" și apoi trimis în regimentul prusac al tatălui său pentru a-și completa educația, viitorul rege al României, Carol, în pofida faptului că avea origini engleze și germane, a evoluat, de mic copil, în cea mai proastă direcție posibilă. În primul război mondial, când armatele germane au ocupat Bucureștiul, când familia regală s-a stabilit la Iași și când populația locală dădea vina pe conducătorii săi străini pentru acest eșec, Carol a dezertat din unitatea lui militară – o crimă care se pedepsea cu moartea – și a fugit cu o aristocrată locală, Jeanne „Zizi" Lambrino. Întrucât regii de Hohenzollern din România nu aveau voie să se căsătorească cu femei române (pentru ca nici o facțiune din aristocrația română să nu câștige avantaje politice), Carol a fost obligat să abdice. După puțin timp, Carol a părăsit-o pe Zizi și s-a întors în România. În 1921, s-a căsătorit cu prințesa Elena a Greciei. Totuși, după doi ani a părăsit-o pe Elena pentru Lupescu, care a devenit atunci amanta lui oficială. În loc să se întoarcă la credincioasa lui soție și mama copiilor lui, așa cum cerea poporul, Carol a abdicat a doua oară în ianuarie 1926.

În 1930, după moartea tatălui său, Carol a venit din nou în România pentru a prelua tronul, cu condiția să o părăsească pe Lupescu și să se întoarcă la soția lui, Elena. Carol nu și-a respectat promisiunea și în curând Lupescu s-a mutat în palatul regal.

Însă nici măcar Lupescu nu-i era de ajuns lui Carol. Conform unei legende populare în România, pe care am auzit-o și la un istoric, în 1990, Carol suferea de „priapism", ceea ce îl forța să petreacă o mare parte din timp în pat, în activitate sexuală constantă.

„A lăsat-o pe Zizi Lambrino... la Paris... Acum agață târfe pe Calea Victoriei sau poruncește să i se aducă cântărețe la Palat", scrie Petru Dumitriu în *Risipitorii*, un roman istoric demult scos de la tipar, despre românii bogați care își vindeau țara și se vindeau unii pe alții înainte de regimul fascist din 1941.

Legenda zice că regele Carol era atât de bun la pat încât se spunea că este singurul om care o poate satisface pe „Cioara", o târfă vestită în București în anii '30. Cioara era înaltă și slabă, îmbrăcată ca o vrăjitoare, cu ochii negri dilatați de la cocaină și cu părul negru tuns scurt, școlărește (am observat că este încă la modă la Athenée Palace). „Această curvă neagră era scoasă pe brațe din dormitorul lui Carol, bolborosind, pe jumătate inconștientă", se jura un profesor de la Universitatea din Cluj în 1990. Probabil că adevărul era altul. Petru Dumitriu povestește, în *Risipitorii*, următoarea scenă:

> Ea [Cioara] a ieșit din nou și a făcut turul străzilor... fără noroc, o vreme. Însă apoi o voce răgușită a strigat:
> „Hei, tu – vino aici!"
> Privind în jur, a văzut o limuzină neagră, lungă, cu radiator strălucitor. Ușa era deschisă, iar șoferul îi făcea semn să urce. Era regele. Avusese de-a face cu el și înainte. A intrat în mașină, supusă, știind că nu avea noroc nici de data aceasta, pentru că Maiestatea Sa nu plătea bine.

Carol era la fel de nesătul de bani ca și de sex. Fiecare cazinou și club de noapte din București îi plătea taxe lunare abuzive. Carol vindea *lei* pe piața neagră și cumpăra dolari. Odată, a răspândit zvonul că bancnotele de 100 de dolari care circulau în România erau false. Atunci, valoarea leilor a scăzut brusc, iar Carol a cumpărat. Carol avea o parte din fiecare contract de stat și deținea acțiuni în toate companiile importante. Când Stalin a anexat Basarabia, Carol a cerut – și a obținut – de la proprii miniștri un milion de dolari pentru a compensa proprietatea pierdută, deși restul poporului, din care numeroși oameni pierduseră totul, nu aveau nici măcar dreptul de a depune plângeri. Știind că bulgarii erau dispuși să preia sudul Dobrogei, Carol a vândut casa de vară de acolo, a răposatei Regina Maria – unde era îngropată inima mamei lui, într-o casetă de aur – statului. După ce a primit contravaloarea de 250 000 de dolari, a negociat transferarea zonei respective la bulgari. Între 1930 și 1940 a depus de repetate ori câte 40-50 milioane de dolari la băncile din străinătate, o sumă imensă la vremea aceea.

În 1938, Carol a abolit partidele politice și a declarat o dictatură regală. După ce a profitat ani de zile de legiunea fascistă a Arhanghelului Mihail, această organizație antisemită s-a întors împotriva lui din cauza legăturii lui cu evreica Lupescu. Așa că regele Carol a poruncit ca liderii legionari să fie omorâți. Aici a intervenit Hitler, pe care Carol îl ignorase o vreme. Dar după ce naziștii au cucerit Franța, Carol și-a format propriul partid fascist, care a adoptat o serie de legi antisemite, forțându-i

pe cei 800 000 de evrei din România să trăiască practic o viață precară, pe ascuns. Când, în vara anului 1940, Stalin i-a cerut lui Carol să-i cedeze Basarabia, Carol a apelat la Hitler, cerând ajutor. Hitler i-a răspuns lui Carol forțându-l să cedeze nordul Transilvaniei regimului pronazist din Ungaria.

Populația a resimțit aceste pierderi teritoriale ca niște lovituri de topor. Strigătele de „*abdică*" s-au ridicat din rândul mulțimilor adunate în piața de lângă Athenée Palace. Carol „fusese prea deștept" în afacerile lui cu Hitler și cu Stalin, scrie Manning în *Trilogia Balcanică*. „A jucat un joc dublu și a pierdut."

Carol și Lupescu au părăsit România la miezul nopții, la sfârșitul anului 1940, într-un tren format din nouă vagoane încărcat cu aurul și cu comorile artistice ale României. Legiunea fascistă a aflat de plecarea celor doi și a încercat să oprească trenul, dar în zadar. „Nu ar fi oare bine să o luăm pe *ea* [Lupescu] și s-o purtăm pe străzi într-o cușcă, dezbrăcată, să o vadă toată lumea?" s-a întrebat un țăran hămesit după ce a vizitat vila luxoasă a Elenei Lupescu. „Ar fi trebuit s-o plimbe goală pe străzi și să-i zdrobească trupul cu pietre", a spus un alt țăran hămesit după ce a vizitat vila Elenei Ceaușescu, jumătate de secol mai târziu.

Nazismul și comunismul au contribuit la intensificarea nețărmuită a lipsurilor de cultură politică din România. Astfel, Elena Ceaușescu a fost un monstru. Deși apărea pe ecranele televizoarelor, era greu să ne imaginăm ce era ea de fapt. Pe Lupescu, pe de altă parte, deși a murit demult, este ușor să ne-o închipuim.

Lupescu s-a născut în 1895 la Iași, capitala Moldovei, unul dintre cele mai groaznice locuri din Europa în care se poate naște un evreu. În România, cu excepția comunității germane din Transilvania și din Banat, evreii *erau* burghezia. Mai mult decât în oricare altă țară din Estul Europei, ei formau practic singuri clasa mijlocie din țară, plasându-se între aristocrația cu pământuri și marea masă a țăranilor. Din acest motiv, evreii erau urâți chiar și de elementele cele mai luminate și liberale din societatea românească. Cei mai mari poeți și intelectuali din România, cum ar fi Mihai Eminescu și Nicolae Iorga, erau, spunea contesa Waldeck „primii și ultimii antisemiți". Și pentru că Moldova era, din punct de vedere geografic, cea mai vulnerabilă zonă din țară, în afara faptului că era centrul tradițional al naționalismului român, antisemitismul era acolo mai intens decât în oricare altă zonă a țării. Atunci când antisemitismul din Moldova nu s-a mai axat pe religie, ci pe rasă, la începutul anilor '20 – Legiunea Arhanghelului Mihail a luat ființă la Iași – faptul că părinții Elenei Lupescu se convertiseră la creș-

tinism nu-i era de mare folos. Un evreu își poate susține convertirea de o mie de ori, că pentru țăranul român evreul tot evreu rămâne.

Căsătorită inițial cu un locotenent de artilerie, Lupescu avusese legături frecvente cu alți membri din unitatea militară a soțului ei, înainte de a-l părăsi. Înaltă, cu părul „roșu aprins", ochii verzi, pielea „albă ca magnolia" și "șolduri unduioase", Lupescu era hotărâtă să profite la maximum de calitățile ei. Printr-un plan șiret și gândit în detaliu, a avut grijă să se afle de două ori în aceeași sală cu Carol, care a remarcat-o imediat. După părerea autoarei biografiei Reginei Maria, Hannah Pakula, „probabil că vulgaritatea înnăscută a Elenei Lupescu" l-a atras pe Carol. După ce l-a momit pe Carol, Lupescu a început să se afișeze în public cu rochii Chanel negre, care, spunea contesa Waldeck, „îi puneau în evidență pielea albă și părul roșu".

România a fost, în vremea lui Carol, reversul medaliei Purimului. Întrucât climatul rasial din România antebelică era mult mai sinistru decât cel din Persia Vechiului Testament, Lupescu, chiar dacă ar fi încercat, nu și-ar fi putut folosi talentele în dormitorul regal pentru a-și salva poporul, așa cum a făcut Estera în Biblie. Din contra, românii s-au simțit umiliți că regele și-a părăsit soția pentru o evreică.

Așa că atunci când legionarii fasciști au început să-i măcelărească pe evreii din București, Lupescu se plimba prin Europa, de la est către vest, împreună cu exilatul Carol, cu destinația Mexic. După ce au petrecut restul anilor de război acolo, cei doi s-au mutat în Brazilia, unde Carol s-a căsătorit cu Lupescu, acordându-i titlul Prințesa Regală Elena. Apoi s-au mutat în Portugalia. După ce Carol a murit acolo, în 1953, Lupescu s-a mutat în casa fostului prim-ministru al lui Carol, Ernesto Urdăreanu. Cu Urdăreanu, a trăit luxos, în stațiunea portugheză Estoril, din aurul și bunurile de valoare pe care le prădase împreună cu Carol în trenul de nouă vagoane. Lupescu a murit abia în 1977, fiind satisfăcută pe deplin.

Lupescu este foarte bine conturată în romanele lui Petru Dumitriu: lacomă, neîndurătoare și inteligentă. *Risipitorii* cuprinde chiar un personaj, Elvira Vorvoreanu, născută Lascari, cu „ochi verzi mari" care, după ce se culcă cu toți până ajunge în dormitorul regal, nu reușește deloc să-l satisfacă pe rege. Dându-și seama că va muri în obscuritate, Elvira se aruncă pe podea, „zvârcolindu-se și mușcându-și pumnii, scâncind ca un animal". Ne putem închipui că așa ar fi reacționat și Lupescu, dacă ar fi fost în situația respectivă.

Născută într-o lume plină de dușmani, înconjurată de o ură rasială violentă, fără nici un mijloc de a se apăra, Lupescu a făcut ceea ce trebuia să facă: a mizat pe trupul ei – care era singurul lucru pe care-l pu-

tea vinde – oferindu-l fiecărui jucător, atâtându-i pe unii împotriva altora, până când a ajuns la rege. Ca întotdeauna în Balcani, simpla supraviețuire nu oferă prea mult loc pentru opțiuni morale.

Povestea Elenei Lupescu este povestea României. Dumitriu, cel mai talentat romancier modern român, probabil că și-a dat seama de acest lucru, întrucât cele mai vii personaje ale sale sunt variațiunile Elenei. România a fost și ea întotdeauna singură, întotdeauna înconjurată de dușmani care doreau părți din trupul ei.

Românii se consideră un popor latin, care vorbește o limbă latină, aruncat într-un ocean zbuciumat de slavi și uitat de restul lumii latine.

Pentru români, istoria începe în anul 101 d.Ch., când legiunile romane conduse de împăratul Traian au cucerit un teritoriu din sud-estul Europei numit Dacia. Timp de 150 de ani, soldații romani au trăit cu femeile dace, producând, conform teoreticienilor istorici români, o rasă latină care a rămas pură din punct de vedere rasial până în zilele noastre. În realitate, romanii au fost doar primul din numeroasele valuri de invadatori care au trecut prin zonă și s-au amestecat cu locuitorii acesteia. Printr-un raționament oarecum răutăcios, deși impresionant, istoricul american de origine maghiară John Lukacs a observat: „Propaganda oficială românească și istoriografia românească oficială pretind că românii sunt urmașii direcți ai legiunilor lui Traian, ceea ce ar fi ca și cum Ronald Reagan ar pretinde că este urmașul direct al lui Pocahontas. Și totuși mulți români au o ironie de tip latin; seamănă curios de mult cu ironia de tip european a argentinienilor."

Totuși nu se poate nega faptul că românii sunt aparent mai apropiați de celelalte popoare latine decât de slavii sau ungurii care îi înconjoară. Limba română, deși plină de cuvinte de origine slavă, turcească sau grecească, este o limbă latină. Iar poporul român (în politica sa, în afacerile sale interne și chiar în mișcarea mâinilor și în expresia chipului) seamănă cu teatralitatea italienilor – un stil de comportament pe care călătorul pur și simplu nu-l mai întâlnește nicăieri în Europa de Est.

Adrian Poruciuc de la Universitatea Cuza din Iași, un expert în istoria și etnologia română a observat că: „O sută cincizeci de ani nu reprezintă decât o fărâmă de timp. Legiunile romane au stat în Bretania mai mult timp decât au stat în România. Și totuși, ce urme rasiale și lingvistice au lăsat în Anglia? Aproape nici una. Dar uită-te la noi. De aceea cred că în rasa noastră există un element latin în afară de cel adus de romani, un element pe care nu-l cunoaștem încă."

Nu putem exclude posibilitatea unui alt aflux de popoare latine în timpul secolelor întunecate ce au urmat după retragerea legiunilor ro-

mane. România are cea mai puțin invidiată poziție geografică din Europa. Pământurile sale istorice, Moldova și Valahia, sunt situate la estul și sud-estul Munților Carpați, fiind astfel expuse invaziilor din Rusia și Ucraina la est și din Turcia la sud. Nici măcar Polonia nu a fost o victimă atât de expusă. Bizantinii, vizigoții, hunii lui Attila, avarii, gepizii, slavii, bulgarii, ungurii, tătarii, turcii și multe alte popoare au invadat-o cu toții. În secolul IX, ocupația bulgarilor creștinați de curând i-a determinat pe români să renunțe la forma lor latină, vestică, de adorare creștină (adusă în România de împăratul Constantin în anul 325 d.Ch.) și să adopte ritul slav estic; acest element a distrus o legătură psihologică esențială cu restul lumii latine.

Începând din secolul al XIV-lea, turcii i-au ținut pe țăranii din România într-o stare constantă de teamă și iritare. Doar din când în când *voievozii* locali erau suficient de puternici pentru a se tocmi cu invadatorii turci, astfel încât să capete o oarecare autonomie. În 1391, Mircea cel Bătrân s-a înțeles cu turcii să le plătească un tribut semnificativ în schimbul opririi incursiunilor în Valahia. Șaizeci și cinci de ani mai târziu, Vlad Țepeș (vestitul „Dracula") și Ștefan cel Mare, în urma unor războaie sângeroase și încheind tratate inteligente cu ungurii, cu turcii și cu alte popoare au reușit să alcătuiască principatele Valahiei și Moldovei, destul de precare, care s-au prăbușit după moartea lor.

Cruzimea lui Vlad Țepeș a reprezentat simbolul Balcanilor în secolul al XV-lea. Metoda lui preferată de execuție era tragerea dușmanilor în țeapă (de unde și porecla lui): un băț lung, ascuțit se înfigea în anusul victimelor și ieșea apoi prin stomac. Soldații ridicau apoi victima în aer, înfigeau celălalt capăt ale țepei în pământ și așteptau ca victima să moară, ceea ce uneori dura câteva ore. Vlad a omorât zeci de mii de turci prin această metodă, precum și destul de mulți localnici.

În 1600, Mihai Viteazul a unit pentru scurt timp Valahia cu Moldova, care aveau pentru prima dată același conducător, dar regatul nou-creat s-a destrămat în 1601. Chiar și după ce și-au dobândit independența, țăranii sufereau – fiind persecutați și nevoiți să plătească taxe proprilor conducători aproape la fel ca turcilor. În anii 1630, turcii au lăsat administrația Valahiei și a Moldovei pe mâinile grecilor fanarioți: aceștia erau greci din bogatul cartier Fanar („far") din Constantinopol, care se îmbrăcau în blănuri, mantii de catifea și turbane cu diamante și care i-au depășit pe turci prin îndemânarea lor de a-i exploata pe țărani. Între timp, în Transilvania, teritoriul aflat după lanțul Munților Carpați, în zona Europei Centrale, țăranii români munceau într-un sistem medieval de apartheid, fiind oprimați de etnicii unguri și germani. „Țăranii

români sunt ca *mămăliga* (fiertură de mălai)", spune un proverb local, „pot fierbe la nesfârșit fără să explodeze".

Dar și atunci când într-adevăr au explodat, ca în răscoalele țărănești din Transilvania, din 1437 și 1514, și ca în răscoalele din Valahia și din Moldova în 1784, rezultatele au fost înspăimântătoare: cadavre mutilate cu clești, coase și alte unelte, gătite și îngurgitate cu forța de alte victime. Modelul istoriei României, așa cum a confirmat revoluția anti-Ceaușescu din 1989, rămâne același: lungi perioade de docilitate întrerupte de izbucniri de violență scurte, dar spectaculoase.

Turcii și ungurii nu au fost singurii invadatori care-i hărțuiau pe țăranii români. În secolele XVIII și XIX, Rusia țaristă a invadat România de șase ori. Iar în 1878, după ce trupele românești au ajutat Rusia să elibereze Bulgaria de sub jugul turcesc, Congresul de la Berlin i-a mulțumit făcând presiuni asupra ei să îi cedeze țarului Basarabia[1]. În România, scrie editorialistul francez Wiliam Pfaff, „oamenii au fost mereu obișnuiți cu trădarea și cu ipoteza eșecului".

Valahia și Moldova s-au unit în cele din urmă, cu sprijinul diplomației franceze, sub un singur conducător, colonelul Alexandru Ioan Cuza, formând o națiune independentă la 23 decembrie 1861. Însă sub administrația Cuza, corupția era în floare, la fel ca incompetența. Aristocrația locală, precum și țăranii, au ajuns rapid să-i ceară capul. Când ofițerii armatei române au dat buzna în casa lui Cuza din Iași, în 1866, cerându-i să abdice, l-au găsit în pat cu cumnata regelui Serbiei. „România", scrie Manning în *Trilogia Balcanică*, „este ca un nebun care a moștenit o avere [păduri, râuri, petrol, minereu...]. Toată este risipită absolut ilogic."

Românii, închipuindu-și că pot fi conduși mai bine de un străin, l-au rugat pe un văr prusac al Kaiserului Wilhelm I, prințul Karl de Hohenzollern-Sigmaringen, să le fie rege. Karl va fi cunoscut din acel moment sub numele românesc de Carol I (unchiul de gradul doi al lui Carol al II-lea).

În primăvara anului 1866, temându-se că austriecii l-ar putea recunoaște (Austria, împreună cu Rusia și cu Turcia otomană, dorea să desființeze noul stat român), tânărul Carol I, în vârstă de 27 de ani, a călătorit incognito spre București, într-un vagon de clasa a doua, cu o sacoșă plină de bani. A fost un început nefavorabil al unei monarhii care urma să creeze un stat român viabil și extins din dezastrul lăsat de Cuza doar pentru ca regele Carol al II-lea să poată distruge totul.

1. Basarabia reprezintă zona de est a Moldovei, situată între Prut și Nistru.

Deși John Reed l-a desconsiderat pe Carol I, numindu-l „un rege german mititel și spilcuit", Carol I era exact ceea ce trebuia pentru România: un prusac constipat, obsedat de muncă, care prefera ambianța spartană luxului și hârțogăria plăcerilor lumești. În pofida atașamentului său față de Prusia natală, ultimul lucru pe care l-a făcut Carol înainte de moartea sa, în 1914, a fost să refuze să intre în război de partea vărului său, Kaiserul Prusiei – o decizie cu consecințe pe termen lung care în cele din urmă a influențat intrarea României în război de partea Marii Britanii și a Americii, ceea ce a făcut ca ea să obțină teritorii la încheierea păcii.

Totuși, nu toate deciziile lui Carol au fost înțelepte. Faptul că i-a neglijat pe țărani a declanșat în 1907 o explozie de violență care s-a sfârșit cu instituirea unor reforme agricole ineficiente. O altă greșeală a fost decizia de a se căsători cu principesa Elisabeta de Wied, o poetă deosebită, cunoscută mai degrabă sub pseudonimul de Carmen Sylva, care organiza reuniuni artistice în palatul regal, unde nu erau permise nici un fel de critici. Elisabeta a hotărât ca toată lumea în palat să se îmbrace în costume populare. Nu a făcut nimic bun pentru România (cel puțin pentru o generație), căci nu a reușit să dea naștere unui moștenitor. Din această cauză, Carol a fost nevoit să-l numească urmaș la tron pe nepotul său, prințul Ferdinand de Hohenzollern-Sigmaringen.

Ferdinand nu avea încredere în propriile forțe; toată viața a avut mari dificultăți în a lua decizii. Din fericire pentru România, s-a căsătorit cu o persoană deosebită. Născută prințesa Maria de Edinburgh, o nepoată a reginei Victoria, Maria Windsor Hohenzollern de România a fost o regină ca în poveștile cu cavaleri.

Maria era frumoasă, energică și o romantică incurabilă. Fiind o călăreață desăvârșită, a comandat ea însăși un detașament de cavalerie al armatei române. A învățat să vorbească limba română fluent și îl avea ca amant pe un aristocrat frumos și inteligent, Barbu Știrbey. S-a alăturat trupelor sale lovite de holeră în Bulgaria, în timpul celui de-al doilea război balcanic, croindu-și drum „prin noroi, cu cizmele de călărie... încurajând soldații și aducându-le provizii", scrie biografa ei, Hannah Pakula, în *Ultima romantică*. În timpul primului război mondial, după ce familia regală se retrăsese din București și era asediată de germani la Iași, regina, spre deosebire de alte surori medicale, a refuzat să poarte mănuși de cauciuc în azilele cu bolnavi de tifos, mângâindu-și soldații muribunzi cu mâinile goale. Dorința ei de a-și încuraja trupele în condiții nesigure pentru ea a făcut-o să fie supranumită „Regina războinică".

În anii următori, regina Maria a fost în permanență îngrijorată în privința evoluției fascismului și comunismului și din cauza dezastrului politic creat de fiul ei, Carol al II-lea. Spre norocul ei, a murit în 1938, și nu a mai apucat să vadă cu ochii ei că i se îndeplinesc cele mai groaznice temeri[2].

După fuga lui Carol al II-lea și a Elenei Lupescu în septembrie 1940, românii au crezut că națiunea lor scăpase în sfârșit de demoni. De fapt, demonii din istoria României abia începeau să-și facă de cap, încurajați mai întâi de Hitler, și apoi de Stalin.

Manierele românilor s-au asemănat dintotdeauna cu un palimpsest ghinionist și periculos, și tocmai din acest motiv scriitorii și ziariștii au fost atrași de această țară. În afară de tendința latină spre melodramă, românii au o înclinație bizantină spre intrigă și misticism, moștenită de la religia ortodoxă și în secolele de influență politică și culturală bizantină. Această tendință mistică a fost intensificată de peisajul munților Carpați, cu păduri întunecate în care bântuie lupi și urși, despre care circulă o mulțime de legende și superstiții, alcătuind cea mai bogată cultură populară din Europa. Bram Stoker, scriitorul născut la Dublin, nu a ales întâmplător România ca loc în care se petrece acțiunea romanului *Dracula*.

Corneliu Zelea-Codreanu a apărut din această lume superstițioasă. În 1927, tânărul de 28 de ani a auzit vocea Domnului chemându-l prin gura Arhanghelului Mihail, un sfânt războinic pe care țăranii din Balcani îl asociază cu lupta împotriva turcilor musulmani. Codreanu, un țăran educat, influențat de învățăturile antisemite ale profesorilor săi de la Universitatea din Iași, a urmat această voce și a format Legiunea Arhanghelului Mihail, a cărei aripă militară va fi cunoscută mai târziu sub numele Garda de Fier. După părerea lui Codreanu, Legiunea era „un ordin religios" care unea toți românii „dedicați unei vieți eroice": cei vii, cei încă nenăscuți și cei morți. A organizat Legiunea în *cuiburi* de câte 13 membri. Pentru a intra într-un *cuib*, fiecare nou-venit trebuia să bea sângele celorlalți membri ai cuibului din răni pe care aceștia și le făceau singuri, și apoi scria un jurământ cu propriul sânge, angajându-se să omoare pe oricine dacă i se poruncea asta. Înainte de fiecare misiune, membrii cuibului lăsau câte o picătură de sânge într-o cană din care beau cu toții, unindu-se astfel pe viață și pe moarte. Membrii erau obligați să poarte câte o cruce și câte o pungută cu pământ românesc la gât. Fascismul românesc, exact ca și comunismul românesc, a avut cu siguranță niște caracteristici unice.

2. Vezi epilogul lucrării *Ultima romantică*, de Hannah Pakula.

Codreanu era înalt și frumos, având ochii semeți și trăsăturile cizelate ale unei statui romane. Adepții lui îi spuneau *Căpitanul*. Îi plăcea să se îmbrace în alb și să călărească un cal alb în incursiunile sale prin satele din Carpați. Acolo era divinizat ca un zeu de țărani -- care îl priveau ca pe trimisul Arhanghelului Mihail pe pământ. Când s-a căsătorit, din alaiul său nupțial au făcut parte nouăzeci de mii de oameni.

Regele Carol al II-lea îl considera pe Codreanu un adversar periculos, mai ales după ce Hitler îi spusese în față, cu ocazia unei întrevederi din 1938, că îl prefera pe Codreanu ca „dictator al României". Poate datorită aroganței sale imense, Carol nu a fost laș. I-a răspuns Führerului omorându-l pe Codreanu și pe alți 13 legionari în noiembrie 1938 și apoi a răspândit zvonul că aceștia ar fi colaborat cu evreii (adică tocmai acuzația pe care i-o aducea Codreanu regelui din cauza legăturii sale cu Elena Lupescu).

Însă românii nu au crezut niciodată că mărețul lor „Căpitan" era vândut evreilor. Pentru masele țărănești, Codreanu trăia încă: „un simbol rămas în imaginația românilor atât ca martir, cât și ca profet", scrie contesa Waldeck. Mulți țărani pretindeau că îl văzuseră pe „Căpitan" pe calul său alb în pădure, noaptea, la luni de zile după execuție. Mai târziu, Biserica Ortodoxă română l-a proclamat pe Codreanu „sfânt național".

Fantoma lui Codreanu a fost prea puternică pentru Carol. Mulțimile din piața din fața hotelului Athenée Palace care strigau *abdică* la sfârșitul verii anului 1940 credeau că pierderea Basarabiei, a Dobrogei de sud și a Transilvaniei de nord era răzbunarea lui Dumnezeu împotriva națiunii române, care tolerase un rege care avea o amantă evreică și îl asasinase pe „Căpitan". După ce Carol a fugit cu Lupescu din țară, în București au apărut afișe cu poza lui Codreanu, sub care scria „Corneliu Zelea-Codreanu – Președinte". Românii credeau că e încă în viață.

Revoluția din 1940 care l-a alungat pe Carol al II-lea, l-a făcut pe fiul acestuia, Mihai, care avea 18 ani, un rege-simbol pentru români. Puterea reală era însă în mâinile unei junte militare naziste, conduse de un ofițer de cavalerie înalt și roșcovan, generalul Ion Antonescu, care suferea accese de febră sifilitică și era supranumit „Câinele roșu". Primul act al lui Antonescu după preluarea puterii a fost să-și aleagă câțiva legionari în guvern și să le poruncească românilor să meargă la biserică pentru a-l „blasfemia" pe fostul rege.

Însă membrii Legiunii nu erau mulțumiți, iar un cutremur care a demolat zece mii de clădiri în București în noiembrie 1940 a părut să dea o greutate extraordinară cauzei lor. În cartea *Athenée Palace, București*, contesa Waldeck scrie: „Poate că dacă n-ar fi fost acel cutre-

mur, viitoarele «nopți ale cuțitelor lungi» nu ar mai fi avut loc. Pentru un popor atât de religios și de superstițios ca cel român, acest cutremur îngrozitor părea un semn divin, care-i pedepsea pentru că nu și-au răzbunat martirii."

Așa că legionarii și-au răzbunat martirii. Mai întâi au omorât 64 de oficiali și acoliți din fostul regim al lui Carol; apoi au dat iama prin cartierele evreiești din București, „omorând, prădând, incendiind" – spune Robert St. John, corespondentul Associated Press din București. Apoi, legionarii l-au asasinat pe Nicolae Iorga, cel mai cunoscut intelectual român din secolul XX. I-au smuls barba lungă și albă și i-au îndesat un ziar liberal pe gât, continuând să-l tortureze până ce a murit. (Deși era un antisemit declarat, Iorga era considerat după standardele românilor, și mai ales ale legionarilor, un intelectual liberal.) În fine, legionarii au organizat o înmormântare publică în București pentru a comemora moartea lui Codreanu și a celorlalți treisprezece legionari asasinați de Carol cu doi ani înainte[3]. St. John a descris mulțimea imensă care participa la înmormântare: „Păreau un popor înnebunit brusc... Amintirea aceasta îmi va rămâne întotdeauna proaspătă în minte pentru că am văzut în ziua aceea cât de înspăimântător poate fi extazul religios dacă scapă de sub control... Se adunase o gloată de 155 000 de oameni gata să linșeze orice dușman."

Temerile lui St. John s-au dovedit a fi întemeiate. Câteva săptămâni mai târziu, la 21 ianuarie 1941, legionarii au început un raid asasin de trei zile, încercând să preia puterea din mâinile lui Antonescu, pe care nu-l considerau suficient de fascist. Legionarii au incendiat șapte sinagogi și au mers din casă în casă în cartierul evreiesc violând și torturând femeile până la moarte în fața soților și copiilor lor. Au dus un grup de evrei în pădurea Băneasa, în nordul Bucureștiului (lângă aeroportul folosit acum pentru zboruri interne), i-au dezbrăcat în zăpadă și i-au împușcat. A doua zi dimineață, au venit țiganii să fure aurul din danturа victimelor. În noaptea următoare, legionarii au mai capturat 200 de evrei și i-au dus la abatorul municipal, unde i-au dezbrăcat și i-au trecut prin toate stadiile de producție din abator.

„Relatările atrocităților comise de legionari în timpul... pogromului par incredibile pentru oricine, însă noi am văzut parțial ce s-a întâmplat, am numărat cadavrele, am observat mutilările... *Enciclopedia Universală Evreiască* îl numește «unul dintre cele mai brutale pogromuri din istorie». Această declarație este destul de semnificativă, întrucât a fost scrisă după încheierea celui de-al doilea război mondial", explică St. John.

3. Vezi prologul pentru detalii.

Legionarii au luptat până la capăt – împușcând de pe acoperișuri trecătorii, tancurile lui Antonescu și trupele militare pe străzile înzăpezite ale Bucureștiului la sfârșitul lui ianuarie 1941. Cei care n-au fost prinși sau capturați s-au exilat în Germania nazistă, în Italia fascistă și (mai ales) în Spania fascistă. Printre cei fugiți se număra și Horia Sima, maniacul pletos care devenise conducătorul legionarilor după moartea lui Codreanu și care, mai mult decât oricine altcineva, era responsabil de pogrom și de masacrul de la abator. În 1990 se spunea că Sima trăiește încă în Spania, în anonimat, uitat până și de Serviciile Secrete israelite și de vânătorii de naziști.

Legionarii au pierdut șansa de a avea puterea absolută în România pentru că Hitler i-a abandonat pe neașteptate în favoarea lui Antonescu. După o întâlnire cu Antonescu, la sfârșitul anului 1940, la Berlin, Führerul a declarat anturajului său că „dintre toți acești latini" (o categorie din care făceau atunci parte Mussolini, Franco, Pétain și Laval) îl prefera pe roșcovanul general român. Pentru Hitler, România însemna „materii prime" – adică petrol din zona bogată a Ploieștiului, la 60 km de București, pentru aprovizionarea tancurilor nemțești în timpul planificatei campanii din Rusia. Iar Antonescu, mai degrabă decât instabilii legionari, părea un om de încredere, pe care se putea baza să mențină ordinea și economia locală, ceea ce le-ar fi permis germanilor să extragă și să transporte prețiosul petrol. Cât despre cealaltă însărcinare, omorârea evreilor, opțiunea lui Hitler a fost de două ori mai înțeleaptă. Antonescu, pe care românii urmau să-l numească „Conducătorul" („Führerul" României – titlu adoptat mai târziu de Ceaușescu) s-a dovedit demn de problema organizatorică a omorârii evreilor conform programului de genocid ordonat de Hitler.

Astfel, asupra istoriei României s-a lăsat cortina pentru martorii din holul hotelului Athenée Palace. Plecând din hotel la sfârșitul lui ianuarie 1941, după zdrobirea revoltei legionarilor și cu Antonescu supraveghind influxul liniștit de militari germani în România, contesa Waldeck a scris: „Bucureștiul, ultima capitală a farmecului internațional de pe continentul european nu mai este acum decât o haltă pentru trupele germane care se îndreaptă spre sud." Și, ca și cum ar fi avut o intuiție despre ceea ce urma să se întâmple, a adăugat: „Când m-am dus spre gara din București, dinspre Rusia bătea un vânt puternic..."

În decembrie 1989, pentru prima dată după ianuarie 1941, ziariștii au umplut iarăși camerele hotelurilor din București, deși acum preferau Intercontinentalul hotelului Athenée Palace. Însă spectacolul revoluționar la care erau martori semăna izbitor cu cel observat de contesa Wal-

deck, de St. John, de Sulzberger și de ceilalți oaspeți ai hotelului Athenée Palace.

În aceeași piață imensă din fața hotelului Athenée Palace, unde pe vremuri se adunaseră români care le strigau regelui Carol și Elenei Lupescu „*abdică*", românii le strigau acum lui Nicolae Ceaușescu și Elenei „Jos dictatorul!".

Precum Carol și toți voievozii medievali, Ceușeștii jucaseră un joc dublu cu marile puteri și pierduseră. Trupele de Securitate ale dictatorului au murit într-o izbucnire de violență fantastică ce amintea de rezistența sinucigașă a legionarilor în fața tancurilor și trupelor lui Antonescu, pe aceleași străzi înzăpezite. Trupele de Securitate care au supraviețuit și nu au fost capturate s-au retras (se spune) în Libia, nu în Italia sau Spania.

Și acum, Ion Iliescu și Frontul Salvării Naționale – un grup alcătuit nu numai din foști comuniști, ci și din mistici și demagogi cu un dosar criminal – erau aclamați ca „salvatori ai națiunii", aceleași cuvinte folosite în cazul guvernului cvasilegionar al lui Antonescu după înlăturarea lui Carol.

Însă puțini ziariști din generația anilor '90 citiseră cărțile scrise de generația anterioară de ziariști despre același loc. Ei au prezentat revoluția română ca fiind unică deși, chiar în termenii istoriei moderne române, nu era deloc așa[4].

Am stat doar câteva zile la Athenée Palace. Apoi mi-am pus în rucsac alte cărți – scrise mai ales de britanici care călătoriseră în România la începutul secolului, pe vremea reginei Maria și a regelui Carol al II-lea. Aveam multe de văzut. După Polonia, România era țara cea mai mare și cea mai populată țară din fostul imperiu est-european al Uniunii Sovietice. Munții Carpați se contorsionau în inima țării, împărțind interiorul în câteva regiuni distincte. Prin urmare, România rurală este mult mai diversificată și spectaculoasă vizual decât Polonia (și decât orice altă țară din Europa de Est) și mult mai puțin explorată. Voiam să știu cum au afectat acest peisaj și oamenii care locuiesc acolo cei cinci ani de nazism urmați de 45 de ani de stalinism.

Așa că, într-o dimineață devreme, la începutul primăverii anului 1990, am părăsit holul hotelului Athenée Palace și m-am îndreptat, pe jos, către gară.

---

4. Editorialistul William Pfaff și corespondentul *New York Times* David Binder făceau parte din puținele excepții.

CAPITOLUL ȘASE
Sfârșitul amar al Dunării

Scaunele din vagonul întunecat și friguros de clasa întâi erau rupte și stricate. În gara de Nord din București n-am găsit nimic de mâncare. În tren, cu câteva vagoane mai încolo, am descoperit un bar care oferea prăjituri vechi, pe o tejghea unsuroasă de tablă și cafea călâie, de o culoare îndoielnică. M-am gândit la prințul Iakimov, aristocratul rus falit al Oliviei Manning – personajul ei cel mai înduioșător din *Trilogia Balcanică* – „mestecând prăjiturile uscate și soioase și sorbind cafeaua cenușie" într-un tren care pleca în 1940 din Gara de Nord spre Transilvania unde, îi spusese alt pasager, „nimeni nu avea nimic de mâncare".

Transilvania se află în nord-vestul țării. Mi-am propus să merg mai târziu acolo. Acum mă îndreptam spre est, spre Marea Neagră, după care intenționam să îmi întocmesc un traseu arcuit spre nord (în sens contrar acelor de ceasornic), trecând prin toată România înainte de a reveni în București. Vagonul de tren duhnea a gunoi, praf, urină, brânză stricată, cârnați, tutun, țuică, transpirație și haine nespălate. Era un amestec ciudat de cald și intim, nu atât de neplăcut cât ar părea după ingrediente: într-o măsură mai mare sau mai mică, mi-a stăruit în nas în toate călătoriile prin România. În povestea lui Manning, mirosul îi amintea prințului Iakimov de „bere stătută". Timp de două ore priveliștea a rămas aceeași: o mare cenușie, plată, de praf, presărată din loc în loc cu câmpuri verzi. Ici și colo apăreau silozuri și blocuri izolate ca niște închisori: case sărăcăcioase, construite din te miri ce, din care ieșeau personaje înnoroite, purtând basmale sau căciuli maro îmblănite, cu clape peste urechi. Aceasta era regiunea de baștină a României, Valahia, care se întinde în sudul țării, de la Valea Jiului – centrul minier al țării – în vest, prin București, până la fluviul Dunărea în est.

Dunărea este de peste două ori mai lungă decât orice alt fluviu din Europa, trecând prin șapte țări în drumul său de 2 860 de km din Pădurea Neagră (în Germania) până la Marea Neagră[1]. Din acest motiv, ea este un simbol unificator: un fluviu al speranței, al inspirației și al stereotipiei. „Cursul Dunării armonizează orice discordie sau naționalitate, iar spiritul ei este unul paneuropean", scrie Walter Starkie, un

1. Cele șapte țări sunt Germania, Austria, Cehoslovacia, Ungaria, Serbia, Bulgaria și România.

excentric irlandez care a călătorit cu țiganii prin Ungaria și România în 1929 și a cărui carte, *Raggle-Taggle*, se afla și ea în rucsacul meu.

Dar eu mă îndreptam spre gura uitată a fluviului, pe care puțini călători – inclusiv Starkie – s-au deranjat s-o viziteze, mai ales în ultimele decenii.

Cel mai adesea, Dunărea curge idilic prin pajiștile alpine din Germania de sud și Austria, apoi prin Budapesta și Belgrad, înainte de a forma granița României cu Iugoslavia, la vest, și cu Bulgaria la sud. Însă nu departe de Marea Neagră, fluviul își schimbă cursul. În loc să își continue drumul pe fluviul internațional, devine o apă pur românească, curgând spre nord 160 de km prin România înainte de a se îndrepta din nou spre est, unde se desparte într-o miriadă de canale care se varsă în mare.

Trenul meu a ajuns la Dunăre lângă Cernavodă („Apa neagră"), un nume care seamănă amenințător de mult cu Cernobîlul. Aici, într-una din zonele cele mai amenințate de cutremure din lume, Ceaușescu a hotărât să construiască prima centrală de energie nucleară din România. Centrala era doar un accesoriu față de complexul monstruos de hidrocentrale și sisteme de transport de pe Dunăre – sistem care a reprezentat din 1949 încoace „proiectul eroic" principal al comunismului românesc, simbolizând, conform unei broșuri de prezentare, „alianța socialistă dintre om și mașină".

Se spune că Stalin ar fi hotărât, în cursul unei întâlniri cu un lider al muncitorilor de cale-ferată, Gheorghe Gheorghiu-Dej, ca Gheorghiu-Dej să conducă România[2]. Înainte de a-l instaura pe Gheorghiu-Dej în funcția de conducător, în 1947, se spune că Stalin i-ar fi dat câteva sfaturi: „Trebuie să ții oamenii ocupați. Pune-i să facă un proiect imens. Pune-i să construiască un canal sau așa ceva." Așa că Gheorghiu-Dej, care a condus România până la moartea sa, în 1965, și-a afirmat intenția de a construi „Canalul Dunăre-Marea Neagră". Dacă lucrările de construire a canalului ar fi fost finalizate, vasele comerciale n-ar mai fi fost nevoite să parcurgă cei 400 de km (întâi spre nord, apoi spre est) de dinainte de Cernavodă înainte de a ajunge la Marea Neagră, întrucât canalul ar fi legat direct Cernavodă de portul românesc Constanța, situat la numai 65 de km în est.

De fapt, era vorba de un proiect nebunesc. Nu exista nici o garanție că prin comerțul fluvial spre și dinspre Europa Centrală, România ar fi câștigat sume semnificative de bani în urma taxelor de canal. Între 1949 și 1953, pretinde scriitorul Petru Dumitriu, peste 100 000 de mun-

2. Regimul fascist al lui Antonescu căzuse, iar țara fusese ocupată de ruși la sfârșitul celui de-al doilea război mondial.

citori și-au pierdut viața din cauza accidentelor, epuizării și lipsei de hrană în timpul construirii primei secțiuni a canalului. Majoritatea muncitorilor erau prizonieri, inclusiv deținuți politici asociați cu mișcarea intelectualei evreice Ana Pauker. Gheorghiu-Dej zdrobise cu brutalitate aripa „internaționalistă" a Partidului Comunist, condusă de Pauker, cu ajutorul unui fost cizmar din Oltenia (care avea pe atunci în jur de 30 de ani), numit Ceaușescu.

În 1953, după ce Gheorghiu-Dej a scăpat de orice tentativă de opoziție politică în România, atât din interiorul, cât și din exteriorul partidului, lucrările de construire a canalului s-au sfârșit brusc. Apoi, în următorii 20 de ani, când România a trecut printr-o perioadă de cvasi-liberalizare comunistă, proiectul a fost abandonat oficial. În 1973, când lansa un cult al propriei personalități ca metodă de renunțare totală la stalinism, Ceaușescu a anunțat nu numai că lucrările la canal vor fi reluate, ci și că se vor construi un nou port lângă Constanța și o centrală nucleară în apropiere.

Opt ani mai târziu, în iarna anului 1981, am vizitat canalul și șantierul centralei nucleare de la Cernavodă, îmbrăcat cu cele mai murdare haine pe care le aveam și strângând o sticlă de țuică în mână pentru a nu stârni suspiciunile Securității, căreia nu-i plăcea ca străinii să observe ce se petrecea acolo. Îmi aduc aminte de câmpurile înghețate, de nenumăratele macarale așezate pe platforme, deasupra Dunării înghețate și în gropile săpate de muncitori pentru canal și pentru fundația centralei nucleare. Șirul de camioane încărcate cu pământ se întindea kilometri întregi. Oriunde mergeam, auzeam urletul asurzitor al betonierelor. Noroiul, pădurea și fluviul formau un conglomerat amorf, dezolant. Îmi amintesc de o stradă cu noroi înghețat unde sute de muncitori, îmbrăcați în salopete și cu căști pe cap, așteptau în tăcere, la o coadă imensă, în ninsoare, să-și primească rațiile de mâncare – o supă lungă și zece grame de unt. Trupele de miliție, înfășurate în paltoane cenușii până la genunchi, supravegheau muncitorii cu arme automate. Așa arăta o parte din Dunăre în anii '80 – asemănătoare cu Rusia lui Stalin în anii '30. Conform unor diplomați occidentali, numărul „sclavilor muncitori" din „gulagul românesc" al lui Ceaușescu se ridica în perioada respectivă la 700 000 de oameni.

Acum era începutul primăverii lui 1990. Șantierele de construcție erau parțial părăsite în zorii revoluției, iar Cernavodă arăta mult mai puțin sinistru. Cu toate acestea, canalul nu era încă gata. Mă întrebam dacă lui Ceaușescu sau lui Gheorghiu-Dej le-a păsat vreodată dacă acest proiect de proporții faraonice va fi finalizat. Poate că și canalul, la fel ca uzinele și combinatele de oțel sau petrochimice – toate deja depășite la vremea când au fost terminate – aveau ca scop exact ceea ce su-

gerase Stalin: să țină oamenii ocupați în permanență, să le dea tot timpul ceva de făcut, oferindu-le între timp o viață la limita supraviețuirii, în care spiritul uman nu mai poate exista. Elena Ceaușescu a recunoscut asta. Ea s-a referit adesea la milioanele de români din subordinea sa numindu-i „viermi", care nu pot fi stăpâniți decât prin muncă și raționalizarea hranei.

Trenul în care mă aflam a traversat Dunărea, îndreptându-se apoi spre nord, paralel cu fluviul. Această parte a României dintre Dunăre și Marea Neagră se numește Dobrogea; aici, poetul roman Ovidiu a fost trimis în exil și a murit. Pământul nu mai era plan, s-a transformat încet-încet într-o întindere accidentată de mâl cenușiu. Falezele de calcar se înălțau peste depresiuni imense pe al căror pământ uscat, ars, se înălțau sate și fabrici moderne. Văzute de aproape, aceste „sate" se dovedeau a fi aglomerări de barăci construite din lemn și fier, împrejmuite de garduri de fier ruginit și de ziduri curbe din beton, fiecare semănând cu zidul Berlinului în miniatură. Grădinile dintre barăci semănau mai degrabă cu niște mormane de gunoi. Fabricile erau și mai sinistre.

Construcții ale cruzimii și urâciunii în lumea comunistă, fabricile din România păreau să aparțină unui circ al iadului: împrejmuiri din beton armat, cu sârmă ghimpată, pline de grămezi de cărbune, gunoi și carcase ruginite de tractoare, toate acoperite de noroi uscat în care pasc vaci și oi malformate. Uzina stătea în mijloc, ca un trup fără piele: o aglomerare de țevi verzi, încurcate ca niște intestine, între care treceau pasarele care legau între ele ziduri lungi de ciment înnegrite de fum; în vârf se afla un acoperiș de azbest cu coșuri din fier vechi care aruncau în aer un fum extrem de negru.

Vagoanele de aprovizionare, pline cu containere de benzină intrau pe porțile acestor fabrici trase de cai și de vite cu aspect straniu: „au culoarea elefanților, ciudate și sălbatice ca vitele din Africa centrală", observa Sacheverell Sitwell în *Călătorie în România*, în 1937. Peisajul României îi amintea lui Sitwell de „țara tătarilor din inima Asiei". Și într-adevăr, Dobrogea era încă o scenă tătărească – deși, spre deosebire de ceea ce văzuse Sitwell, nu mai era plăcută la vedere.

Eram în tren de cinci ore. În pofida frigului, scaunelor rupte și lipsei de mâncare, aceasta a fost cea mai plăcută călătorie (din punct de vedere fizic) cu trenul pe care am făcut-o în România. Ultima oprire era Tulcea, poarta prin care se intră în Delta Dunării. Aici, fluviul se desparte în mai multe brațe și în sute de canale mărunte, creând o întindere mlăștinoasă de 3 000 km^2 – cu o lungime de aproximativ 80 de km – între Tulcea și Marea Neagră.

Teoretic, Tulcea ar fi trebuit să fie un oraș pitoresc, cu bărci de pescuit în port și cu case de început de secol, printre care să se zărească

minarete turcești și cupole argintii de biserici. Am văzut în schimb un șir de clădiri înalte, sărăcăcioase, care blocau priveliștea spre fluviu, spre casele de la începutul secolului, spre moschei și biserici. Fațadele din ciment ale acestor clădiri erau vopsite într-un roșu-maroniu grețos. La ferestre, la fiecare etaj, se vedeau ghivece cu flori, însă, nu știu de ce, acestea nu înveseleau cu nimic priveliștea. Studiind peisajul, mi-am dat seama de ce. Aceste ghivece, deși erau evident concepute pentru flori – lalelele strălucitoare și trandafirii pentru care românii au făcut o pasiune – erau pline de legume, în special ceapă și usturoi: lucruri pe care, evident, locuitorii clădirilor nu aveau de unde să le cumpere.

Am intrat în holul uneia dintre clădiri. Scările erau făcute din ciment, ușile, din placaj. Fiecare detaliu al construcției era ieftin și nefinisat. Coloane și arcade imense din beton nefinisat ocupau trotuarul dintre clădiri, care păreau mult mai puțin vandalizate decât suburbiile americane, și, cu siguranță, erau mai puțin periculoase. Dar în timp ce cartierele mărginașe americane sunt de cele mai multe ori erori regretabile, care au luat naștere în urma abuzurilor proprietarilor și neglijențelor chiriașilor, clădirile din Tulcea nu păreau nici o greșeală, nici un accident.

Plimbându-mă pe o străduță laterală, departe de malul fluviului, am observat o plăcuță pe care scria „Uniunea Artiștilor". Intrigat, am deschis ușa de metal, am urcat scările și am bătut la ușă. Ușa s-a deschis cu zgomot. În crăpătura ușii se afla un bărbat îmbrăcat cu un costum vechi. Ochii lui mă întrebau nervoși „Cine ești?". L-am întrebat dacă știe franceză. A dat din cap că da. I-am spus că sunt un scriitor american care călătorește prin România. Ușa s-a deschis larg.

Numele lui era Ștefan Știrbu, un artist de 51 de ani care avusese o expoziție în 1974 la Memphis și alta în 1977 la Pittsburgh. Mi-a făcut un ceai și apoi a scos mândru din ascunzătoare cataloagele de expoziție tipărite în America și tăieturile din ziar – cu o grafică rafinată și o hârtie fină, atât de diferite de concepția anostă și de hârtia reciclată folosite în cărțile și ziarele românești. După 1977, lui Știrbu i s-a interzis să iasă din țară. Încet-încet a devenit prizonier în cămăruța din Tulcea, cu geamurile înnegrite de funingine. Se uita la tăieturile din ziare în fiecare zi, pentru a-și aduce aminte că există încă o lume diferită, în care el fusese de două ori.

„La începutul anilor '80 era dificil, aproape imposibil, să găsești pânză, culori și materiale de pictură. Și iarna nu era deloc căldură."

După revoluție, era ceva mai ușor să procuri materiale, așa că Știrbu a început din nou să picteze. Picta icoane, în culori intense, strălucitoare, într-un stil naiv, țărănesc, și toate spuneau aceeași poveste: cum a încercat comunismul, fără să reușească până la urmă, să distrugă fami-

lia românească. În ultimele săptămâni făcuse zeci de astfel de icoane – cam una pe zi. Am cumpărat și eu una. Reprezintă o cruce de lemn, marcată cu secera și ciocanul, pe care este crucificat un cuplu de țărani. Însă într-o scenă adiacentă, a Învierii, cuplul este triumfător, arătând imagini cu pământurile și turmele sale.

„În anii '80, religia m-a făcut să rezist, iar după revoluție religia a fost singurul lucru despre care am vrut să pictez."

Mi-a oferit un pat în atelierul său. Puteam să stau acolo cât vroiam, mi-a spus. Mi-a spus că eram primul occidental cu care vorbise din 1977. Îl credeam. Ceaușescu le interzisese românilor să vorbească cu străinii fără să raporteze conversațiile către Securitate. Dacă primeai un străin la tine în casă fără aprobarea prealabilă a Securității erai condamnat la închisoare.

Mi-a trebuit o doză bună de diplomație ca să mă despart de artist. Pentru că abia fusese Paștele, mi-am luat rămas-bun de la el cu urarea românească:

Hristos a înviat.

Adevărat a înviat, a venit răspunsul.

Se pare că hotărârea mea spontană de a mă opri la ușa aceea pentru câteva clipe adusese puțină lumină în viața unui artist.

Privind bărcile de pe fluviu, m-am simțit neliniștit, deodată. M-am felicitat pentru decizia pe care o luasem, de a călători timp de șase săptămâni cu un singur rucsac, umplut mai ales cu cărți vechi și obiecte de toaletă, ceea ce însemna că nu-mi puteam lua la mine decât un singur rând de haine. Nu conta prea mult cum arătam, mă gândeam eu, pentru că, fiind printre români, hainele acestora erau mai ponosite decât ale mele. Și mă gândeam deja la avantaje: capacitatea de a călători spontan, de a mă opri oriunde vroiam, fără să-mi fac griji pentru bagaje, taxiuri sau rezervări la hotel. Acum mă hotărâsem să urc pe unul din vasele care se umpleau cu pasageri. Am ales destinația Sfântu Gheorghe din două motive:

- Dintre toate satele din Delta Dunării, Sfântu Gheorghe era cel mai îndepărtat, chiar lângă Marea Neagră, la 60 de km de Tulcea, pe un canal capricios al Dunării.
- Nici măcar intrepizii autori ai *Ghidului dur al Europei de Est* nu ajunseseră acolo. Nu li s-a permis să urce pe vapor pentru că în Sfântu Gheorghe nu exista nici un hotel, și, până de curând, era ilegal să se cazeze în casele românilor.

Urcând pe vapor, cu câteva minute înainte ca acesta să plece din port, am avut senzația că mă arunc în necunoscut. Întrucât după revoluția din decembrie vremea fusese friguroasă și înzăpezită, speram să

fiu primul occidental care să ajungă atât de departe. Era ora prânzului. Vaporul urma să ajungă în Sfântu Gheorghe după lăsarea întunericului și apoi trebuia să caut o casă în care să mă cazez. Cine știe la ce ușă mă voi hotărî să bat?

Am plătit 66 de *lei* – 66 de cenți la cursul de pe piața neagră, prin amabilitatea conducerii hotelului Athenée Palace – pentru un bilet. Nu ar fi trebuit să plătesc cei 26 de lei suplimentar pentru „clasa întâi", pentru că și acolo era la fel de mare înghesuiala ca peste tot în vapor și doar puțin mai curat.

Vaporul era practic un hârb supraîncărcat: un schelet ruginit, cu puntea putrezită și cu vopseaua cojită, duhnind a benzină – asemănător cu vasele despre care citești din când în când, într-un articol de câteva rânduri, pe pagina de evenimente mărunte a ziarelor, că s-a scufundat în cine știe ce țară îndepărtată, cu jumătate din echipaj înecat. Toate scaunele fuseseră ocupate cu câteva ore înainte ca vaporul să plece din port, iar culoarele care făceau legătura cu singura toaletă semănau cu cele din trenurile de la ora de vârf; nu aveai loc nici măcar să te ghemuiești pe vine. Nu era nici apă, nici bere și nici vin de băut; doar *țuică* (uneori făcută chiar din prune).

Nava era încă folosită pentru că statul nu acordase fonduri pentru achiziționarea de vase noi. Pentru că statul restricționase proviziile de energie, vasele spre Sfântu Gheorghe erau relativ puține și făceau curse la intervale mari de timp; astfel, de fiecare dată, vasele erau supraaglomerate. Din același motiv, trenurile erau atât de neplăcute și sistemul de transporturi interurbane se prăbușise în totalitate. Ceaușescu spusese că aceste măsuri de autoritate erau necesare din cauza datoriei externe a României, pe care s-a încăpățânat să o ramburseze înainte de termen pentru ca România să devină „absolut independentă" (așa cum fusese Albania). Însă, din cauza coatelor pe care le primeam în coaste și damfurilor de alcool pe care le simțeam, nu-mi venea să-l cred. Credeam că datoria a fost doar un pretext pentru impunerea economiei de combustibil și materiale de construcții care, precum canalele și blocurile comuniste, făceau parte din politica de abrutizare a oamenilor.

Condițiile de viață erau atât de groaznice, încât până și țuica a fost afectată. În toate statele comuniste, regimul îi obliga pe țărani să predea o parte din recoltă statului. Dar în nici o țară procentul nu era atât de mare și sistemul atât de corupt ca în România, unde țăranii reușeau să predea statului cele mai putrezite produse. În România se putea bea țuică bună, însă doar făcută acasă. Sticlele erau astupate cu cârpe sau cu hârtie de ziar, pentru că nu se găseau nici dopuri.

Lupta pentru a ajunge pe punte a meritat. În pofida vântului și frigului, afară era ceva mai confortabil. Exact aceste condiții mă făcuseră

să evit vapoarele de pe Nil spre Sudan sau cele de pe fluviul Congo din Zair, unde peisajul era același.

După ultimul vas ancorat în Tulcea și după ultimul stâlp de telefon a început o priveliște maro-verzuie ternă: maroniul Dunării de pe acest canal către mare și verdele *grindurilor* – ridicături mari de mâl pe care cresc sălcii și plopi și tot felul de ierburi și plante cățărătoare. Conform *Ghidului dur al Europei de Est*, acesta este „peisajul cel mai tânăr, cel mai schimbător din Europa". Aici vin șoimi din Mongolia, rațe și cormorani din China, cocori și becațe din Siberia, în afară de multe alte specii de păsări din India și din alte țări. În acest moment al călătoriei sale, Sitwell scrie: „Dunărea trece dincolo de civilizație, spre nicăieri, spre stepa tătară." E. O. Hoppe, un alt călător britanic de la începutul secolului douăzeci, autorul cărții *În tabăra țiganilor și în palatul regal*, a descris Delta Dunării ca făcând parte din „insule ca cele descrise de Conrad, de acel Conrad din *Inima întunericului*".

Pasagerii din jurul meu îmi intensificau senzația că am ieșit din Europa. Erau acolo lipoveni ruși, cu bărbi lungi, ațoase și pălării negre cilindrice, ai căror strămoși fanatici veniseră în Deltă în secolele XVII-XVIII ca refugiați religioși, oponenți ai reformelor țarului Petru cel Mare. Am văzut ucraineni blonzi, ai căror strămoși creștini ortodocși se stabiliseră în Deltă cu 200 de ani în urmă pentru a scăpa de persecuțiile catolicilor ucraineni. Erau acolo și *țigani* împopoțonați cu brățări ieftine și haine țipătoare înnoroite; există o teorie care spune că hoardele de tătari conduse de hanul Batu îi aduseseră în România să facă cazane din cupru în secolul XIII.

În anii '70-'80, populația de țigani din România s-a dublat aproape, ajungând de la două milioane la patru milioane, deși populația totală a țării a rămas aceeași, de 23 de milioane. Deși Ceaușescu interzisese avortul și mijloacele de contracepție – pentru ca românii să aibă o rată a natalității mai mare decât cea a ungurilor – regimul de sărăcie și înfometare pe care îl instituise nu numai că a provocat creșterea ratei mortalității infantile, dar le-a și făcut pe femei să apeleze la avorturi ilegale, pentru că nu-și puteau permite să hrănească atâtea guri. Țiganii însă au continuat să facă copii ca și cum nimic nu s-ar fi schimbat. Ei au trăit dintotdeauna în sărăcie și ilegalitate.

Țiganii pe care i-am văzut pe vapor se potriveau celei mai îngrozitoare descrieri stereotipe a țiganilor: beți, periculoși, cu mâinile puse mereu pe furat. E. O. Hoppe scrie că „cel mai îndrăgit lucru" pe care-l are un țigan român este scripca. „Ia-i scripca și l-ai distrus." Nici unul dintre țiganii pe care i-am văzut nu avea scripcă. În *Raggle-Toggle*, Walter Starkie a descris pe larg trubadurii țigani din România și din

Ungaria. Dar nicăieri – nici pe acest vapor, nici în orice altă zonă din România – nu am întâlnit „muzica lor cu cadențe ciudate, cu triluri complicate" pe care o descrie Starkie. Mai demult, Ceaușescu insistase ca orice fel de muzică țigănească cântată în public să conțină și versuri marxiste, așa că foarte puțini țigani au mai cântat muzică tradițională, și, treptat, aceasta s-a pierdut. Radiourile de pe vapor emiteau cea mai proastă muzică pop occidentală. Însă cel mai tare mă enerva alcoolismul.

Nu doar țiganii, ci aproape toți bărbații de pe vapor (iar bărbații erau mult mai numeroși decât femeile) erau beți sau se îmbătau în cel mai neplăcut mod. După ce barul a rămas fără *țuică*, s-a trecut la consumarea băuturii din sticlele aduse în sacoșe și în saci. Unele sticle conțineau țuică făcută acasă; altele, alcool sanitar. Pe măsură ce pasagerii se împuținau, coborând în diferite halte, am observat că bețivii cei mai înrăiți rămaseseră pe vapor, adunați în cabină, unde vremea urâtă de afară m-a obligat și pe mine să intru.

Aerul din cabină m-a izbit în față cu duritatea unui zid. Cu ferestrele închise, oxigenul fusese deja absorbit de dioxidul de carbon, vaporii de țuică, mirosul de transpirație și fumul gros de țigări. Pe mese se întindea o pădure de sticle goale. Țiganii, ucrainenii și ceilalți urlau unii la alții ca și cum ar fi vrut să se bată. Purtau pulovere și jachete total decolorate și deformate din cauză că erau purtate zi de zi și nu fuseseră spălate niciodată. Aveau în picioare papuci ieftini, pantofi ascuțiți de plastic și alte feluri de încălțăminte pe care mi-e imposibil să le descriu. Eram obosit și îmi era foame, așa că m-am așezat pe un scaun, în mijlocul acestor oameni.

Nu prea puteam să vorbesc în română, dar știam franceză și germană. Din nefericire, tipul care stătea la masă în fața mea știa și el puțină germană.

S-a aplecat peste măsură, dărâmând o sticlă goală, cu privirea tulbure specifică bețivilor, urlând și împroșcându-mă cu scuipat: „*Ja, Ich spreche Deutsche* [da, vorbesc germană] *ja, ja, ja, ja...*"

Am încercat să mă prefac că nu înțeleg, însă el și-a spus oricum povestea vieții. Se născuse într-un sat din Deltă, într-o familie mixtă, de ucraineni și români. În anii '60, când Gheorghiu-Dej și Ceaușescu construiau imensul combinat siderurgic de la Galați, aflat la 70 de km de Tulcea (unde Dunărea se întâlnește cu Prutul, care vine dinspre Moldova) a fost repartizat să muncească acolo și nu a mai plecat niciodată, decât ca să-și viziteze rudele din Deltă. Deși era căsătorit și avea copii, în Galați trăia într-un dormitor comun, împreună cu alți muncitori de la combinat. Vorbea ucraineană și română și învățase, nu știu cum, un pic de germană.

Când am deschis în sfârșit gura și i-am spus că sunt american a strigat: „Ceaușescu *nicht gut* [nu e bun], Iliescu *gut, sehr gut* [bun, foarte bun]".

A repetat asta de mai multe ori, ca și când nu l-aș fi auzit. Apoi: „*Studenten auch nicht gut* [nici studenții nu sunt buni]."

„De ce?", l-am întrebat.

„*Fascisten*", a spus, scuipându-mă.

„Oh." Nu m-am deranjat să-l contrazic.

Pe masă, printre sticle, se afla un ziar pro-guvernamental, cu un titlu mare despre fostul rege Mihai. „Dar Mihai cum e?", l-am întrebat.

„*Nicht gut, nicht gut*... e un Hohenzollern, Hohenzollern: un străin, un străin." A tradus întrebarea mea celorlalți, și acești au început să urle spunând cuvinte despre Mihai pe care nu le înțelegeam, dar care păreau destul de groaznice. Mi-a explicat că în 1947 Mihai a plecat cu un tren umplut cu bogățiile și operele de artă ale României. Asta, firește, făcuse și tatăl lui Mihai, Carol al II-lea, cu Elena Lupescu, în 1940[3]. Când am încercat să-i explic individului că făcea niște confuzii, mi-a închis gura cu „*Nein, nein*!" Am închis ochii, prefăcându-mă că dorm. Ceilalți au continuat să bea.

O altă moștenire lăsată de Ceaușescu a fost această clasă inferioară parcă apărută din *1984* al lui George Orwell: țărani prost urbanizați care, conform unui proverb local, nu erau „nici cai, nici măgari", dezrădăcinați din satele în care strămoșii lor locuiseră decenii sau secole întregi – îndepărtați de toate tradițiile lor – și mutați în dormitoarele comune ale fabricilor, unde nu se găsea nimic în afară de alcool și propagandă comunistă. Întrucât Carol murise în 1953, Mihai era o amenințare la adresa comuniștilor; prin urmare, aceștia au început să-i atribuie lui Mihai crimele comise de Carol. Înfometați și epuizați în urma muncii grele din timpul lui Ceaușescu, acești oameni erau capabili de orice. Minerii din Valea Jiului care, înarmați cu bâte și topoare, i-au bătut pe studenții din Piața Universității în iunie 1990 proveneau din acest substrat social. Așa s-a întâmplat și cu ucrainenii care erau gardieni în lagărele de exterminare naziste. Țărani-victime ale colectivizării lui Stalin în anii '20-'30, acești oameni deveniseră unelte ale SS-ului pur și simplu pentru că germanii, la începutul războiului, le oferiseră lor și familiilor lor o oarecare siguranță. Cu minerii, Iliescu a demonstrat încă o dată cum acești oameni, dacă au ceva mai multă hrană, se pot transforma în ucigași cu sânge rece.

3. Și regele Mihai fusese acuzat că ar fi furat averea României. Dar din ce mi-a spus omul respectiv era evident că încurca ceea ce făcuse Carol al II-lea cu ceea ce făcuse Mihai.

Se lăsase întunericul când vaporul a acostat la Sfântu Gheorghe. Nu erau lumini, se vedeau doar siluetele cocioabelor din stuf și ale barăcilor din fier vechi, așezate direct pe mâl; valurile se loveau zgomotos de țărm. Un acoperiș singuratic în stil baroc era singurul indiciu că nu mă aflam în Africa. Noroaiele mișcătoare și senzația de pustietate îmi aminteau de meandrele superioare ale Nilului din Uganda și Sudanul de sud unde călătorisem mai demult.

În mulțimea din doc am remarcat un bărbat cu o barbă bine întreținută, cu beretă și cu baston. Din instinct, i-am spus în franceză cine sunt. Spre ușurarea mea, m-a înțeles și mi-a promis că-mi găsește un loc de cazare. Apoi, o femeie înaltă, de vreo douăzeci și cinci de ani, s-a îndreptat spre el. Nu părea să fie din Sfântu Gheorghe: în afară de faptul că era extrem de atrăgătoare, cu părul blond strălucitor și machiată cu bun-gust, era îmbrăcată cu haine occidentale. Imediat, bătrânul și tânăra au început să discute în contradictoriu. Eram stânjenit. Când a plecat, supărată, l-am întrebat pe bărbat cine era.

„Soția mea", mi-a răspuns.

Avea șaizeci și trei de ani, dar părea mai bătrân. Pe vremuri fusese avocat, dar, într-un fel sau altul – n-am înțeles prea bine cum – ajunsese să aibă probleme cu regimul la începutul conducerii lui Ceaușescu, în anii '60. După ce a făcut închisoare a fost obligat să muncească într-o fabrică de grafit. „Viața mea a fost distrusă; acum pur și simplu trăiesc aici și pictez. M-am căsătorit de curând cu femeia aceea, dar m-a părăsit acum două săptămâni."

„Așteaptă aici", mi-a spus. „Mă duc să caut pe cineva cu care să vorbești, o să ți se pară interesant."

Așteptam în întuneric de vreo zece minute când un tânăr mi-a înșfăcat rucsacul și mi-a spus într-o engleză excelentă: „Vino. Eu sunt Mircea, doctorul de aici. Vei sta la mine. Eu și soția mea avem atâtea să-ți povestim, prea multe... Nu vei apuca să dormi în noaptea asta."

Mircea m-a condus într-o clădire din ciment, cu un singur nivel, cu acoperiș de țiglă. Înăuntru era o femeie care citea, ghemuită pe podea, ascultând o casetă din 1972 cu Neil Young.

A sărit în picioare și mi-a strâns mâna. „Aceasta este soția mea, Ioana. Și ea este doctoriță. Amândoi suntem din București și am venit în Sfântu Gheorghe pentru un an, să ne facem stagiatura. Scuză-ne, te rog, pentru muzica asta demodată. Nu avem altceva mai bun."

„Muzica e perfectă", i-am spus. Așa erau și apa minerală, ouăle fierte, rechinul afumat, roșiile și fructele proaspete. Dar ceea ce m-a înviorat cel mai mult era expresia normală de pe chipul lui Mircea și al Ioanei. Deși Mircea era brunet, cu mustață, iar Ioana era blondă, pentru mine ei arătau ca niște gemeni identici. Privirea lor clară, directă, nu

avea deloc ignoranța confuză a oamenilor de pe vapor, nici șiretenia de doi lei a prostituatelor și a hoților de buzunare, nici tristețea nenumăratelor persoane pe care le întâlnisem altădată. Călătorind prin România aveam adesea senzația că am intrat în paginile unui roman de Dostoievski.

„Bine ai venit în Africa", a spus Mircea râzând ironic. „Iată, am ajuns aici, doi doctori, dar nu avem penicilină, nu avem apă curentă, nu avem bere, nu avem nimic în afară de ceea ce prind pescarii și de ceea ce putem cumpăra de la hoți și de la pirați. Sunt 1 500 de oameni în Sfântu Gheorghe, majoritatea ucraineni. Patruzeci sunt diagnosticați cu cancer. Cine știe de ce? Cernobîlul este pe partea cealaltă a Mării Negre și între noi și centrală nu există nici un munte. Fluviul și marea sunt pline de pete de petrol. Delfinii au murit toți și primăvara vin din ce în ce mai puține păsări din Asia. Aș diagnostica jumătate din locuitori ca alcoolici. Delta Dunării ar trebui să fie un paradis pentru turiști. Însă nu e decât o zonă de dezastru social și natural. În decembrie 1989 n a existat nici o manifestație politică aici. Într-o zi, fotografia lui Ceaușescu a fost dată jos, asta a fost tot."

„Societatea este distrusă în totalitate. Reconstruirea poate dura zeci de ani. Nu știu dacă Ioana și cu mine suntem dispuși să așteptăm atâta timp. Ne-am gândit la țara noastră, am vrut să-i ajutăm pe cei din jurul nostru. Dar totul se înrăutățește extrem de repede. Ioana și cu mine ne gândim din nou la noi înșine, vrem să emigrăm, acum, că ni se dă voie."

Am terminat de mâncat. Mircea și Ioana m-au dus în casa primarului. Aveam nevoie de o lanternă pentru a găsi drumul. Am trecut pe lângă o bisericuță ortodoxă. „Au construit-o ucrainenii acum câțiva ani, după ce un vapor eșuat încărcat cu ciment a fost adus la țărm", a explicat Ioana. „Într-un fel, Sfântu Gheorghe este mai norocos decât alte orașe din România. Marea ne aduce cadouri. Și pentru că suntem atât de izolați, regimul nu ne acordă prea multă atenție."

Primarul nu era acasă. Soția lui a pregătit cina, totuși, iar Mircea m-a prezentat atât de ceremonios încât m-am simțit obligat să mă așez la masă. După ce abia mă îndopasem cu ouă și rechin afumat, trebuia să mănânc o farfurie de friptură de porc și salată de icre cu usturoi. Nu aveam decât țuică de casă cu care să le ud.

Un bărbat a intrat în casă și s-a așezat la masă cu noi: era la vârsta a doua, rotund, cu arterele pronunțate pe frunte și pe gât. Purta bretele late. Era roșu la față și mirosea a alcool. Plescăind zgomotos, a început să-mi spună ceva într-un mod foarte dramatic, scoțându-și maxilarul în afară ca Mussolini. Mircea mi-a tradus:

„Este numai vina lui Roosevelt. Tot ce e aici", își agită mâinile. „A vândut România la Yalta. Altfel, România ar fi arătat astăzi ca Franța."

„Ceea ce spune el este adevărat", adăugă Mircea, puțin furios. „Din cauza lui Roosevelt, ologul acela nenorocit, am suferit timp de patruzeci și cinci de ani."

„Roosevelt era pe moarte la Yalta; a murit după câteva săptămâni", am început să le explic. „Tratatul pe care l-a negociat el cu Stalin cerea alegeri libere în Europa de Est. Nu a fost vina lui că prezența Armatei Roșii în aceste țări a făcut ca tratatul să nu poată fi aplicat. Învinuiți-l pe Stalin, învinuiți-l pe Hitler pentru că a provocat războiul în primul rând. Dar nu dați vina pe Roosevelt."

„Roosevelt, el a fost trădătorul", a spus omul cu bretele, practic împroșcându-mă cu scuipat.

„Și acum suntem vânduți din nou", spuse Mircea. „Nu avem încredere în acest Bush. Reagan a fost singurul care ne-a ajutat."

La menționarea numelui „Reagan", toți cei de la masa de lemn – soția primarului, bărbatul cu bretele, Mircea, Ioana – s-au oprit din mâncat și au aprobat din capete, ca într-un fel de binecuvântare. Nu aveam cum să mă contrazic cu oamenii aceștia, care trecuseră prin atâtea și care nu puteau vedea lumea decât prin punctul lor de vedere întunecat și limitat.

„Îmi aduc aminte de discursul lui Reagan pe care l-am auzit la radio: «Imperiul răului»", spuse Mircea. Ceilalți își clătinară capetele în semn de aprobare, continuând să mă privească insistent. „A fost singurul președinte american care a spus adevărul. Dar acest Bush, *ah*, e doar un alt Roosevelt. Vei vedea, România va fi vândută din nou. Totdeauna se întâmplă așa."

„Pământul dintre Prut și Dunăre se vede mai bine de pe Potomac decât de aici", îmi zise bărbatul cu bretele, pe un ton extrem de acuzator. „Suntem blestemați de Prut, nu aceasta este adevărata noastră graniță estică. Rusia trebuie înfrântă în întregime." Tăie aerul cu palma. „Basarabia este a noastră, nu a lui Gorbaciov. De ce îl iubește Bush atât de mult pe Gorbaciov? Pentru că Bush al vostru vrea să ajute Rusia împotriva României."

„Omul acesta este primarul?", l-am întrebat în șoaptă pe Mircea.

„Nu", șopti Mircea. „De fapt, habar n-am cine este."

După cină, Mircea mă luă la o plimbare pe plajă, de-a lungul canalului, până în locul unde oamenii de pe vaporul cu care venisem aruncaseră sticlele goale în Marea Neagră. Era o noapte înnorată, fără stele, și nu reușeam să deslușesc nimic din peisaj. Dar aproape de plajă aerul era plin de orăcăiturile a milioane de broaște și de țipetele unor păsări pe care le puteam auzi, dar nu le vedeam. Mă simțeam ca în interiorul unui balon umplut cu întuneric, iar toate aceste sunete erau produse

de fapt de oameni, ricoșând în membrana exterioară pe care încercau în van s-o penetreze.

„Trebuie să înțelegi", spuse Mircea, scuzându-se oarecum. „Am fost loviți timp de secole întregi. Cum să fim optimiști? Tu îmi spui că situația Europei este mult mai bună acum decât în 1945, și eu, în mintea mea, te cred. Însă instinctul meu de român îmi spune că nu ar trebui să te cred."

„Cum poți vorbi așa după ce s-a întâmplat în decembrie 1989? Nu-mi spune că te așteptai la asta?"

„Privește în jurul tău. Ce vezi? Ceaușescu a fost executat – asta mă bucură – dar răul pe care ni l-a făcut ne va înfrânge în cele din urmă. Iar la putere sunt aceiași ticăloși."

Am ajuns la plajă. Zgomotul valurilor înăbușea țipetele păsărilor și orăcăielile broaștelor. Mircea îmi arătă punctul în care apele Dunării se întâlnesc cu cele ale Mării Negre. Dar n-am văzut decât întuneric.

„Pe vremea lui Ceaușescu, din când în când, câte cineva încerca să înoate în mare, noaptea, spre un vas ancorat, sperând să vâslească spre Turcia. Majoritatea s-au înecat. Câțiva au reușit."

Sunt un înotător bun, dar gândul de a înota în acel neant întunecat și rece mă îngrozea. „Trebuie să fii într-adevăr disperat ca să faci asta", am spus.

„Nu mai disperat decât oricine dintre noi", răspunse Mircea.

Plimbându-ne înapoi spre casă, cu lanternele în mâini, îmi era imposibil să fiu atât de mohorât și pesimist. Eram copleșit de sentimentul de admirație al călătorului în fața a tot ceea ce văzusem și auzisem în această zi lungă prin România. Ideea că aș fi putut veni în Sfântu Gheorghe, că l-aș fi cunoscut pe Mircea, mi s-ar fi părut de neconceput cu câteva luni în urmă, când Ceaușescu era încă la putere. De peste un deceniu îmi făceam prieteni în alte țări din Europa de Est. Acum, în fine, începeam să-mi fac prieteni și în România. Sigur ăsta nu e un semn bun?

Mircea mi-a spus că doi ornitologi vest-germani care studiau efectul poluării asupra păsărilor ajunseseră în Sfântu Gheorghe cu câteva săptămâni înaintea mea. Eram sigur că, în următoarele săptămâni și luni, în anii viitori, mulți alți vizitatori occidentali vor veni acolo. La patruzeci și cinci de ani după sfârșitul celui de-al doilea război mondial, coșmarul se încheiase. Ceea ce vedeam eu era dimineața imediat următoare. Însă, ca în „prima zi" a lui Dumnezeu din Geneză, acea dimineață cețoasă, vibrantă, putea dura mult.

CAPITOLUL ȘAPTE
Moldova: „Obligată să urască"

Următoarea mea călătorie cu trenul m-a dus spre nord, pe o rută paralelă cu granița României cu Uniunea Sovietică: de la Galați, un port fluvial pe Dunăre, spre Iași, capitala Moldovei.

Până când am reușit să ocup un loc într-un vagon de clasa a doua, pe podea se formaseră deja băltoace de apă maronie, picurând din saci uzi de pânză și plastic, legați între ei cu sfoară. Prin crăpăturile ferestrelor intra apa de ploaie. Era un vagon supraetajat, cu scaune la ambele niveluri și fără tapițerie pe scaunele de metal. Când trenul a pornit, vântul și ploaia rece au intrat în vagon. Toată lumea tușea și strănuta. Ca și în Africa și în Asia, oamenii își suflau nasul cu degetele. Copiii plângeau în continuu.

Tulucești, Folțești, Târgu Bujor. Fiecare oraș din Moldova arăta exact ca cel de dinaintea lui, scăldat în funingine de lignit și în alte forme de poluare care nu au contribuit cu nimic la dezvoltarea lor. Oricât de inconfortabil aș fi stat, scena pe care o vedeam prin fereastră aproape mă făcea să-mi doresc să nu fiu nevoit să părăsesc trenul. Era ca și cum cineva ar fi luat un covor oriental vălurit, galben-verzui, și ar fi turnat catran peste el.

Domurile bisericilor, absența automobilelor, procesiunea căruțelor trase de cai (numite *leiterwagens* de Bram Stoker în *Dracula*) care așteptau să traverseze calea ferată după ce trecea trenul, orizontalitatea peisajului, în care un deal lung, impunător, era urmat imediat de un altul, i-ar fi putut crea unui călător, în alte condiții, o imagine romantică a Europei întâlnindu-se cu stepa asiatică. Însă toate acestea existau pe deasupra și pe dedesubtul unei pelicule de noroi și scurgeri menajere, în care pluteau gunoaie, fără să se vadă nici măcar o singură stradă pavată. Kilometri întregi, ochii mei au urmărit traseul unei conducte suspendate de canalizare. Această țeavă scârboasă, ruginită, cu un diametru de vreun metru, trecea pe lângă blocuri și case, prin locurile de joacă ale copiilor, prin curțile fabricilor, unindu-se cu alte țevi în fiecare oraș. Imaginea cea mai puternică pe care o am despre Moldova de sud este cea a unui păstor mânându-și turma de oi peste un pârâu de munte pe sub această conductă de canalizare, cârpăcită din loc în loc cu zdrențe înnegrite.

Trenul a trecut prin mai multe tuneluri. Întrucât în duliile de deasupra capetelor noastre nu erau becuri, unii oameni au aprins lumânări în tunel, care le luminau dramatic ochii negri, lichizi. În acești ochi era un cinism solemn, aproape religios, reflectând, ca într-un proces genetic, toate ororile văzute, generație după generație, din moși strămoși.

Acum trebuia să schimb trenul.

În România, a observat călătorul irlandez Walter Starkie în 1929, platformele din gări sunt „un eufemism" pentru „spații înguste între șinele de tren". Am așteptat într-o ploaie continuă pe o astfel de platformă: o serie de plăci de beton, fiecare de 1 m^2, care separau șinele între ele. Două trenuri – unul încărcat cu marfă, celălalt cu persoane – au venit din direcții opuse, creând curenți contrari care aproape m-au făcut să-mi pierd echilibrul și să fiu lovit de una din barele de metal ieșite din trenul de marfă. Restul mulțimii știa să se ferească, umăr lângă umăr, exact în mijlocul plăcilor de beton. Chipurile lor erau stoice. Făcuseră asta toată viața lor.

Următorul tren în care m-am urcat era și mai aglomerat decât primul. Înghesuiala m-a împins într-un colț, unde am stat într-un spațiu îngust dintre două șiruri de scaune. M-am concentrat asupra traseului aceleiași conducte de canalizare pentru a-mi uita nevoia de a urina. Această stratagemă a funcționat vreun sfert de oră. După încă vreo 15 minute, nevoia de a urina a devenit insuportabilă.

„*Toaleta*", am spus, adresându-mă grupului în general.

Un tânăr a ridicat din sprâncene, compătimitor, arătându-mi cu degetul spre celălalt capăt al vagonului. Oamenii erau înghesuiți unii în alții, cu picioarele în bagaje până la genunchi. Totuși, aproape fără să crâcnească, această gloată cu aspect dur mi-a făcut cumva loc să trec. „*Mulțumesc*", am repetat de câteva ori. Am ajuns la toaletă doar ca să văd o familie de țigani instalată acolo cu tot cu bagaje. Femeile s-au strecurat afară. Bărbații m-au făcut să înțeleg foarte clar că nu aveau de gând să iasă și să-și lase sacii acolo. Fără să protestez, mi-am făcut treaba.

Geamul de la toaletă lipsea cu desăvârșire, iar ploaia intra în voie. Însă cel puțin aerul era mai curat. Pe peretele de deasupra toaletei cineva scrijelise „*jos nomenklatura*".

La nouă ore după ce părăsisem Galațiul, am ajuns în Iași – înfometat, înfrigurat, plin de noroi și puțin umilit. Cum mi-ar afecta gândirea aceste lucruri dacă le-aș trăi zi de zi, an după an? mă întrebam. Dar știam deja răspunsul: m-am gândit la Mircea și la bărbatul cu bretele.

Sitwell a observat că „dintre toate orașele României, Iași apare cel mai des în istorie".

Încă din Evul Mediu, Iași a fost cel mai important oraș din Moldova, un teritoriu care se întinde pe lângă stepa ucraineană, despărțit de aceasta printr-un deal, ca printr-un șir de prizonieri dezbrăcați care trebuie să înfrunte un vânt tăios. Iașiul a fost martorul a șase invazii rusești în secolele XVIII și XIX. În anii 1850, când București era încă un oraș mic, Iași era un focar al naționalismului românesc. Aici, în 1859, Alexandru Ioan Cuza a proclamat primul stat român al timpurilor moderne. În anii 1870 și 1880, cel mai mare poet al României, Mihai Eminescu, a locuit în Iași și a scris „Scrisoarea III", despre străinii „cu ceafa groasă" sau „cu nas subțire".

Spuma asta-nveninată, astă plebe, ăst gunoi
Să ajung-a fi stăpână și pe țară și pe noi!

Nicolae Iorga, cel mai mare intelectual al României, care la bătrânețe a fost torturat până la moarte de legionarii fasciști pentru că nu era suficient de naționalist și antisemit, a crescut în Iași, în perioada când Eminescu scria poezii acolo. Lupescu a crescut și ea acolo, ceva mai târziu, la începutul secolului. În timpul primului război mondial, regina Maria și ceilalți membri ai familie regale s-au refugiat în Iași după ce germanii au ocupat Bucureștiul. Între 1916 și 1918, Iași a fost capitala României neocupate. După război, profesorul A. L. Cuza (nu are legătură cu Cuza care a declarat independența României în 1859) a predat la Universitatea din Iași. Profesorul Cuza se va lăuda mai târziu că el a fost primul care a ținut un discurs antisemit în anul în care s-a născut Hitler (1889). Unul dintre discipolii profesorului Cuza a fost Corneliu Zelea-Codreanu, fondatorul Legiunii fasciste a Arhanghelului Mihail. Codreanu și-a început cariera politică la Iași, în anii '20, organizând demonstrații antisemite în campusul Universității Cuza (numită astfel după Al. I. Cuza, cel care a proclamat independența în 1859).

În spatele acestei uri se află o frică permanentă și un sentiment de vulnerabilitate. Până în 1918, Iașiul se afla la numai 15 km de granița cu Rusia, reprezentată de Prut. Pe partea cealaltă a Prutului se întinde jumătatea de est a Moldovei, numită Basarabia, de la o familie feudală din Valahia, Basarabii, care s-au stabilit pentru prima dată în această regiune. În tratatul de pace de la sfârșitul primului război mondial, România a cerut nu numai Basarabia, ci și o zonă a Moldovei care aparținuse Imperiului Austro-Ungar. Însă faptul că acum existau încă 80 de

kilometri de teritoriu între Iași și granița sovietică – delimitată acum de Nistru, nu de Prut – nu era suficient pentru a opri exploziile de naționalism din Iași de după primul război mondial, care erau atât ale democratizarea partidelor politice românești, de criza economică mondială, de dezvoltarea fascismului în întreaga Europă și de proasta conducere a regelui Carol al II-lea în anii '30.

În iunie 1940, Stalin a ocupat iarăși Basarabia; în următoarele cinci decenii, granița s-a mutat din nou pe Prut, chiar lângă Iași. După revoluția din decembrie 1989, locuitorii Iașiului erau în sfârșit liberi – pentru prima dată în jumătate de secol – să-și exprime părerile despre toate acestea.

Hotelul Traian arăta ca un imens tort de nuntă imperial, situat pe o latură a pieței centrale din Iași. Imaginea hotelului și a restaurantului adiacent inspira grandoare decăzută: pete mari, întunecate, pe covoarele roșii și maro; găleți din metal pentru șampanie, pline de flegmă și de munți de scrum de țigări, bărbați și femei înfășurați în paltoane, chipuri unsuroase și degete pătate de tutun; un țigănuș cerșind pe la mese; ospătărițe ale căror șosete albe le acopereau doar parțial picioarele păroase, stând într-un colț, ele între ele, și ignorând clienții.

O blondă oxigenată, îmbrăcată într-un costum ieftin, împopoțonat, cu sâni generoși și prost machiată ședea la recepție. Simțindu-mă murdar și înfrigurat, am întrebat-o în franceză dacă era vreo cameră liberă.

„*Vous*", a rânjit ea, „*C'est trop cher pour vous* [este prea scump pentru dumneavoastră]." Mi-a spus să mă duc la hotelul Unirea, o adevărată ruină, care se afla lângă hotelul Traian.

Când am întrebat-o cât costă o cameră de o persoană la hotelul Traian, mi-a spus că este 63 de dolari.

„Oh, îmi permit să plătesc atâta", i-am răspuns arătându-i cartea de credit American Express. A întors cardul pe toate părțile, examinându-l cu atenție. Privirea ei era stupefiată.

„*Valută*", a spus ea, frecându-și vârfurile degetelor, folosind cuvântul românesc pentru banii străini. I-am arătat un teanc de dolari americani. A zâmbit și mi-a dat cheia unei camere.

Camera, cu mobila ei în stil imperial, cu tapițeria și tapetul roșii-purpurii îmi inspira senzualitatea obscenă a unui bordel. Nu exista săpun, hârtie igienică și (am aflat ulterior) uneori nici apă la robinet. Am sunat la recepție. Mi s-a spus că îmi va fi trimisă imediat niște hârtie igienică dar, din păcate, săpun nu mai este. Am sunat la room-service. Mi s-a spus că restaurantul nu mai are vin roșu, bere și apă minerală. Aveau

doar vin alb – cald însă, pentru că nu mai era gheață. Singura carne din stoc era cea de porc. Din păcate, era înghețată și nu puteau s-o taie.

România este o amestecătură foarte originală: o populație care pare italiană, dar are expresia țăranilor ruși; un fundal arhitectural care amintește adesea de Franța și de Europa Centrală; servicii și condiții fizice care seamănă cu cele din Africa.

La lăsarea serii, ploaia a încetat și printre nori au apărut câteva raze de soare. Am ieșit să mă plimb.

Dacă aș fi reușit să fac abstracție de repetatele insulte și provocări ale construcțiilor comuniste, plasate în puncte strategice, astfel încât să fie cât mai vizibile, Iașiul ar fi putut să mi se pară încă un peisaj urban înverzit și impresionant: o copie fidelă, deși provincială, a Vienei, cu o ambianță de oraș universitar. Grădina din fața Teatrului Național auriu, neo-baroc (construit la sfârșitul secolului al XIX-lea, unul din cele mai frumoase edificii ale României) era încadrată de statui ale unor poeți, compozitori și pedagogi de pe vremuri, printre care se afla și o statuie a poetului naționalist Eminescu. Însă labirintul de garduri vii înconjurat de aceste statui nu fusese îngrijit, dând senzația unui bărbat care a uitat să se bărbierească. Lângă grădină se afla sediul colțuros, din beton și cărămidă, al fostului partid comunist.

Catedrala Mitropoliei din Iași, situată în apropiere, a fost construită în 1833, în stil neoclasic. Era așezată pe o platformă împădurită, verde, deasupra priveliștii coșurilor de uzină din partea inferioară a orașului. Însă catedrala nu reușea să domine această platformă. Pe o latură a catedralei – un boicot evident, din beton, îndreptat împotriva religiei și tradiției sub toate formele lor – se afla un bloc imens de apartamente: o monstruozitate încă neterminată, atât de apropiată de catedrală încât unele schele aproape o atingeau.

În catedrală se află moaștele Sfintei Vineri, într-un sicriu de aur, cu capacul deschis. Am privit o mulțime de români așteptând în ordine să atingă și să sărute osemintele. Ceea ce m-a șocat a fost febrilitatea și groaza de pe chipurile celor care-și așteptau rândul. Nu numai că oamenii se tot loveau unii de alții, dar același lucru se întâmpla și cu genunchii lor, care le tremurau atât de tare încât se loveau de podea, iar unii dintre ei transpirau abundent. Erau într-adevăr scăldați în sudoare, deși aerul din catedrală era mai rece decât cel de-afară. Câțiva credincioși scriau note sfintei – însă nu o singură notiță. Fiecare adorator părea să scrie cât de repede și intens putea, notiță după notiță. Doar în locurile sfinte șiite din Orientul Mijlociu am mai văzut o atmosferă religioasă atât de încărcată și sufocantă, vibrând cu o energie atât de explozivă. M-a înspăimântat.

„România este prea îndepărtată pentru a fi ajutată de Occident. Cu cât dezintegrarea Imperiului Rus este mai dezordonată și mai sângeroasă, cu atât va fi mai bine pentru noi. Doar așa putem deveni o țară democrată și ne putem uni cu frații noștri din Basarabia."

Petru Bejan era editor la *Timpul*, un săptămânal apărut la câteva săptămâni după revoluția din decembrie 1989 și publicat de studenții de la Universitatea Cuza din Iași. Motto-ul *Timpului* era urarea religioasă „Adevărat a înviat". Numărul pe care mi l-a dat Bejan să-l analizez conținea mai multe articole despre alipirea Basarabiei la România în 1918 și despre „genocidul cultural" propagat de ruși în Basarabia după al doilea război mondial. Mai era un articol despre sfinții ortodocși și un editorial dedicat poeziei lui Eminescu.

Bejan mi-a spus că în România este nevoie de „o a doua revoluție", care să elimine „orice urmă de coerciție, birocrație și socialism. Nu ne pot cumpăra cu cafea, ouă și carne". Bejan susținea că generalul Ion Antonescu, conducătorul pro-nazist din timpul celui de-al doilea război mondial, a fost un patriot care întotdeauna a acționat în interesul României.

Biroul lui Bejan era plin de mașini de scris vechi. Purta o cămașă roșie și o cravată maro subțire, din imitație de piele. Părul lui scurt și nespălat și expresia de pe chipul său, atât de falsă și severă, îl făcea să arate ca un revoluționar rus din 1917. Ochii lui verzi semănau cu cei ai unui prizonier într-un accident minier care vede undeva sus o rază de soare, dar nu știe cum să ajungă la ea.

Am părăsit birourile de la *Timpul* și am plecat spre cele ale *Opiniei studențești*, un alt săptămânal editat de studenții de la Universitatea din Iași după revoluția anticeaușistă. N-am reușit să găsesc sediul *Opiniei studențești* și am cerut ajutorul unui student pe care l-am întâlnit pe stradă, care mi-a spus că a fost tehnician la proiectul canalului Dunăre-Marea Neagră, la Cernavodă. În cursul unei conversații despre revoluție, acest student a susținut că Ceaușescu „nu este mort, se ascunde". Se pare că Ceaușescu recurgea adesea la o persoană care semăna perfect cu el pentru aparițiile publice, iar omul executat a fost această copie. „Dacă te uiți cu atenție la chipul celui din înregistrarea video vei observa că nu era Ceaușescu." Am replicat că fețele oamenilor se pot schimba dramatic după moarte. „Dar nu atât de mult", a spus el. Mi-am amintit de un pasaj din *Dracula* în care Bram Stoker a observat că „fiecare superstiție cunoscută în lumea aceasta există în potcoava Carpaților, parcă aici ar fi centrul unui vârtej al imaginarului".

Era aproape miezul nopții; ploua. O încăpere mare de la *Opinia studențească* era plină de studenți așezați la o masă cu mașini de scris vechi, ca cele de la *Timpul*. Însă nimeni nu scria la mașină. Toți vorbeau fără încetare, pe un ton scăzut, conspirativ. Toți fumau țigări ieftine, fără filtru. Dar acești studenți semănau prea puțin cu intelectualii din campusurile americane din anii '60. Aceștia erau o adunătură dură, cu pantofi găuriți și haine jerpelite, de căpătat. Aveau mâinile murdare, părul tocit și tenul stricat provocat de o viață trăită într-o sărăcie cruntă. Ochii lor aduceau cu cei ai unei persoane rătăcite pe o alee întunecoasă, noaptea; temerile acestor studenți erau reale, fizice.

„În decembrie au murit studenți pe străzi, însă comuniștii și Securitatea au supraviețuit. Profesorii corupți care iau mită de la studenții străini ca să-i treacă la examene predau încă la Universitatea din Iași, protejați de Securitate", mi-a explicat Cristian Mungiu.

Mungiu avea o față prietenoasă. Zâmbea des, avea părul negru, ondulat, nu foarte lung, și purta o jachetă occidentală din bumbac. Spre deosebire de ceilalți studenți din biroul *Opiniei studențești*, Mungiu ar fi putut fi luat drept un student de la o universitate americană. Mi-a spus că „în România de astăzi există o lipsă de cultură politică inimaginabilă... Ceaușescu e mort, dar Iliescu e la fel de periculos, și va deveni și mai periculos. Acești oameni, Petre Roman [pe atunci prim-ministru] și Silviu Brucan [un fost ambasador al României în Statele Unite și un intelectual al partidului comunist] sunt autocrați care se bucură acum de ciolanul puterii".

Mungiu era înspăimântat și umilit. Era înspăimântat pentru că „Securitatea este încă la putere". Era umilit pentru că revoluția din decembrie ar fi trebuit să izbucnească la Iași, nu la Timișoara.

La 14 decembrie, cu două zile înainte de primele demonstrații din Timișoara, studenții de la universitate organizaseră un protest public în piața principală de lângă hotelul Traian. Dar Securitatea a aflat planurile lor și a ocupat piața, interzicând circulația tramvaielor, taxiurilor și celorlaltor vehicule în zonă. „Ne-au zdrobit ușor", a remarcat Mungiu cu amărăciune. „Dacă am fi putut să fim ca studenții din Timișoara... Acum Timișoara este orașul revoluționar al României. Este aproape de vest. Iașiul are o tradiție măreață în naționalism, e adevărat, însă e mult prea apropiat de Rusia, de Est. Toate influențele pe care le suportăm vin din Orient, ceea ce nu e bine."

Câteva zile mai târziu m-am întâlnit din nou cu Mungiu la *Opinia studențească*. De data aceasta era cu sora lui mai mare, Alina, o doctoriță care voia să renunțe la cariera de medic pentru a deveni scriitoare. Tocmai urma să-i apară primul roman.

Mungiu mi-a povestit despre familia lui. Din când în când, sora lui îl întrerupea pentru a corecta câte un amănunt.

„Amândouă bunicile mele, la fel ca mama, s-au născut dincolo de Prut, în Basarabia. Bunicul meu a fost prizonier al rușilor în al doilea război mondial, când România era aliată cu Germania. Naziștii s-au purtat frumos cu noi, chiar foarte frumos. Crede-mă, am dus-o mult mai bine în timpul ocupației naziste decât sub comuniști."

„Bunicul meu a evadat de două ori dintr-un lagăr de prizonieri de război. Prima dată a fost prins și trimis înapoi în lagăr. A doua oară însă a mers nopți în șir înainte de a fi capturat din nou, lângă Prut. Rușii au vrut să-l execute, dar s-a întâmplat ceva, nu știu prea bine ce, și un frate român i-a salvat viața. Timp de zece ani după al doilea război mondial el și bunica au ascultat în fiecare noapte Radio Europa Liberă. Se așteptau ca americanii să elibereze România de sub ruși. Erau convinși că America va lua atitudine. Voi, americanii, i-ați dezamăgit crunt."

„Când armata română a fost nevoită să se retragă din Basarabia, pe la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, cealaltă bunică a mea a fost somată să-și părăsească în 48 de ore casa, părinții, fratele și tot ce avea. Mai târziu, a aflat că rușii i-au executat pe tatăl și pe fratele ei. I-a învinuit pe americani pentru asta, pentru că nu au ajutat România împotriva rușilor."

„Chiar și acum, când rudele mele mai bătrâne se întâlnesc, vorbesc de fiecare dată despre Basarabia, despre ce s-a schimbat acolo, despre ceea ce le-au făcut rușii foștilor lor vecini din sat."

„La școală ni s-a spus că regele Carol al II-lea și Antonescu au pierdut teritoriile românești încheind alianțe cu naziștii. Dar am aflat adevărul de la părinții noștri. Prin urmare, știm că Antonescu a fost un mare patriot, un erou. Rușii și comuniștii români au fost niște ticăloși."

L-am întrebat ce părere are despre evrei.

„Evreii n-au fost patrioți. România s-a aliat cu Germania nazistă, iar evreii români i-au ajutat pe ruși. Vezi tu, evreii controlau totul aici, în Iași, în timpul războiului. Chiar și la sfârșitul războiului erau foarte puternici."

„Dar în Iași a avut loc un pogrom la începutul războiului. Cum să fie evreii puternici după așa ceva?", l-am întrebat.

„Mulți evrei au supraviețuit pogromului. Erau încă puternici în economia locală."

„Câți ani ai?", l-am întrebat.

„Douăzeci și doi."

„Crezi tot ce îți spun bunicii?"

A tăcut o clipă, apoi a spus: „Cred faptele pe care mi le povestesc, da. Dar presupun că interpretările lor nu sunt întotdeauna corecte."

„De exemplu", a intervenit Alina, sora lui, „pot să înțeleg de ce evreii i-au ajutat pe ruși. Nu pot să-i condamn pentru asta. Toți cei de aici – și noi, și evreii – sunt prinși între forțe istorice imense. În România toată lumea se apără prin alianțe necinstite."

Din cauza poziției geografice obscure a țării în coasta îndepărtată a Europei, evenimentele din România, oricât de îngrozitoare ar fi, au fost întotdeauna îndepărtate, neesențiale, pentru cei din Occident. Nici Holocaustul din România nu a fost o excepție. Contesa Waldeck și ceilalți reporteri au plecat din hotelul Athenée Palace în ianuarie 1941, însă aici, istoria și-a continuat marșul sinistru, deși n-au mai existat observatori occidentali care să scrie despre aceste lucruri.

După ce și-a folosit trupele și tancurile pentru a zdrobi tentativa de puci organizată de Legiunea Arhanghelului Mihail în București, în ianuarie 1941, următoarea preocupare a conducătorului Antonescu a fost recuperarea Basarabiei, pe care Stalin o anexase unilateral cu șapte luni în urmă, în iunie 1940 sub supravegherea regelui Carol al II-lea. Acest obiectiv nu se putea realiza decât printr-o alianță cu Germania nazistă. Antonescu i-a spus clar lui Hitler că trupele române se vor alătura cu entuziasm celor germane într-o invazie în Uniunea Sovietică dacă miza era eliberarea Basarabiei. Invazia nazistă în Uniunea Sovietică a început la 22 iunie 1941. La 25 iunie, când armata română a traversat Prutul pentru a elibera Basarabia, unii soldați români au dezertat și s-au refugiat în casele din Basarabia – inclusiv în case evreiești. În Iași s-a răspândit zvonul că de fapt toți dezertorii erau protejați de familii evreiești. Mai mult, se spunea că soldații respectivi nu erau deloc români, ci forțe paramilitare sovietice care parașutaseră noaptea la periferiile orașului. Zvonul, fals din toate punctele de vedere, a provocat un pogrom. În următoarele câteva zile, armata română a omorât 4 000 de evrei în Iași și în satele din împrejurimi. Apoi, armata a evacuat alți 8 000 de evrei din zona Iașiului. Soldații i-au înghesuit pe toți în vehicule încuiate, trase de vite, care, în confuzia generalizată și în lipsa unor ordine clare, s-au plimbat prin Moldova câteva zile, până când toți cei 8 000 de prizonieri au murit de sete sau asfixiați.

Evreii rămași în Iași au trăit în teroare tot restul războiului, amenințați în permanență cu alte convoaie ale morții și pogromuri. Însă nu au mai avut loc astfel de incidente – cel puțin nu pe această parte a Prutului.

Din momentul în care trupele sale au traversat Prutul, Antonescu a devenit obsedat să ocupe cât mai mult teritoriu. Chiar și după ce armata

sa a ajuns la Nistru (fluviu paralel cu Prutul, aflat la 80 de km spre est, care reprezintă granița Basarabiei cu Ucraina), Antonescu tot nu era mulțumit. Le-a ordonat trupelor să își continue înaintarea spre est, peste Nistru, în Ucraina, unde Antonescu a proclamat „Republica Transnistria". Întrucât Germania nazistă dorea să-i distrugă pe evrei, și întrucât România era aliată cu Germania, Antonescu a presupus că evreii care trăiau în această zonă și stăteau în calea armatei române reprezentau o potențială a cincea coloană. Această impresie i-a fost întărită de poveștile și zvonurile pe care le auzise despre evreii basarabeni care îi ajutau pe ruși și despre copiii evrei care aruncau grenade de mână în trupele române. „Evreii întâmpină Armata Roșie cu flori", a spus Antonescu.

În 1941 și 1942, Antonescu a deportat 185 000 de evrei din Basarabia și nordul Moldovei (zonă eliberată și ea de curând de sub ruși) în Transnistria, unde trupele de înaintare ale armatei române construiau singurele lagăre de exterminare non-germane din Europa. De la sfârșitul anului 1941 până la jumătatea lui 1942, pe acest teatru de război obscur și îndepărtat, armata română a omorât toți acești oameni, dezbrăcându-i și omorându-i pe un ger înfrozitor. Câteodată, când soldații nu prea aveau gloanțe, îi împușcau doar pe adulți, îngropând copiii de vii.

Ceea ce se întâmpla acolo era prea mult chiar și pentru Adolf Eichmann, ofițerul SS însărcinat cu supravegherea exterminării evreilor din Europa. La începutul anului 1942, Eichmann l-a rugat pe Antonescu să oprească omorurile pentru o vreme, astfel încât treaba să poată fi îndeplinită mai curat de către Einsatzgruppen (Unități mobile SS speciale) după ce naziștii vor cuceri în totalitate Ucraina, ceea ce, presupunea Eichmann, va dura numai câteva luni. Însă românii erau cuprinși de frenezia omorului. Din nefericire pentru evreii din Basarabia și din nordul Moldovei, Antonescu nu l-a ascultat pe Eichmann*.

La sfârșitul verii lui 1942, însă, lagărele de exterminare românești din Transnistria au început să fie desființate. Antonescu, indiferent de greșelile pe care le comisese, a avut întotdeauna o premoniție extraordinară în ceea ce privește vânturile politice din Europa. Înțelesese repede necesitatea unei alianțe cu Germania nazistă. Iar mai târziu, în 1944, prevăzuse propria-i cădere. Acum, tocmai când scaunul de la Stalingrad se clătina, în septembrie 1942 – un punct crucial al războiului – Antonescu a început să-și pună problema că Hitler poate fi înfrânt în acest război. Construirea unor punți de legătură cu Vestul necesita o

* Opinia autorului despre acest subiect trebuie citită cu precauția necesară, întrucât autorul a utilizat surse de factură mai mult propagandistică, decât istorică – *N. red.*

schimbare radicală în politica referitoare la evrei a României, și-a dat seama Antonescu. Când armata sovietică, în 1943, a început să recupereze teritoriile cucerite de români, mai întâi Transnistria, apoi Basarabia, Antonescu a început să-și construiască o reputație, în cadrul organizațiilor internaționale evreiești, de conducător pro-nazist care este dornic să coopereze cu cei ce vor să-i salveze pe evrei și chiar cu cei ce vor să-i trimită în Palestina.

Interpretările politice nu pot, totuși, să explice corect această schimbare comportamentală incredibilă. Istoricul Raul Hilberg, care a adus dovezi documentare despre Holocaustul din România în lucrarea sa din 1961 *Distrugerea evreilor din Europa* a afirmat că în nici o țară, în timpul celui de-al doilea război mondial, cu excepția Germaniei înseși, caracterul național nu a jucat un asemenea rol în hotărârea sorții evreilor ca în România.

Din nefericire, istoria României a fost dintotdeauna o debandadă lungă și continuă – încheierea a convenții peste convenții – pentru amânarea dezastrului. Tipologia acțiunilor lui Antonescu în ceea ce-i privește pe evrei era foarte puțin diferită de cea adoptată de el și de concetățenii lui față de naziști și față de ruși. Așa cum a subliniat Hilberg, soldații români și-au câștigat rapid o reputație de trupe curajoase și într-adevăr feroce în rândul militarilor naziști. Dar în 1944, când trupele rusești au traversat victorioase Prutul, intrând în România, românii nu numai că au trecut imediat de partea rușilor, dar au făcut asta cu entuziasm, luptând împotriva naziștilor. Trupele românești i-au impresionat imediat pe ofițerii aliați prin agresivitatea cu care luptau împotriva foștilor aliați germani și unguri din Transilvania, un teritoriul pe care România încerca cu disperare să-l recucerească; tot așa cum încercase mai devreme să recucerească Basarabia.

Exploziile paroxiste de pasiune, de scurtă durată, caracterizează de asemenea istoria României. Această trăsătură, combinată cu capacitatea de a încheia tratate eficiente și contradictorii, în afară de crizele de febră sifilitică ale lui Antonescu, explică oarecum Holocaustul din România. Conform cercetărilor lui Hilberg, românii pur și simplu au obosit. Invadarea Basarabiei începuse printr-o explozie de furie naționalistă și antisemită. Bucuroase din cauza înaintării lor nesperat de adânci în Uniunea Sovietică, trupele lui Antonescu au înnebunit. Practic printr-un program de exterminare, traiectoria emoțională a acțiunilor armatei române în Transnistria era caracteristică mai degrabă unui pogrom: o sălbăticie feroce, îndreptată în special împotriva copiilor, într-o perioadă de timp relativ scurtă. Prin coincidență sau din simț practic, Antonescu și armata sa s-au săturat să ucidă cam în același timp când

războiul începea să se întoarcă împotriva României și împotriva naziștilor. Această conjunctură l-a surprins suprasaturat de toată această afacere cu evreii. Ura lui față de ei se consumase în întregime. „Voi avea o reputație proastă pentru aceste crime îngrozitoare", a bombănit el la jumătatea anului 1942.

Însă Conducătorul nu avea de ce să-și facă probleme în privința reputației sale ulterioare. Deși a fost demis în 1944 și executat drept criminal de război de către comuniști, în 1946, Antonescu era considerat, în 1990, cel mai popular personaj din istoria României din secolul XX, fiind mai apreciat decât orice membru al familiei regale.

În 1990, regele Carol I și Regina Maria erau aproape uitați, deși reușiseră să evite o alianță cu Kaiserul Germaniei în primul război mondial, pregătind terenul pentru manevrele postbelice ale Reginei Maria, care au avut ca rezultat recuperarea Basarabiei, a Moldovei de nord și a Transilvaniei în 1918.

Detronatul rege Mihai era încă un personaj controversat după deceniile de dezinformare comunistă, care avuseseră efect atât asupra intelectualilor, cât și asupra țărănimii[1]. Ca tânăr rege-marionetă, Mihai a conspirat împotriva lui Antonescu și împotriva naziștilor, pe vremea când o astfel de atitudine era nepopulară și periculoasă. Când avea doar douăzeci și doi de ani, a aranjat cu abilitate răsturnarea lui Antonescu în 1944 și apoi a condus lupta politică împotriva comuniștilor. În pofida sprijinului mizerabil acordat de Statele Unite și de celelalte state occidentale, Mihai a făcut manevre disperate împotriva rușilor până când, în cele din urmă, aceștia l-au forțat să părăsească țara, la sfârșitul anului 1947. De atunci, Mihai trăiește într-un exil demn în Elveția, susținându-și familia ca pilot de încercare și consilier tehnic. Mihai a fost primul Hohenzollern care a vorbit limba română ca limbă maternă, fără accent englezesc sau german.

Însă Antonescu a fost ridicat în slăvi de români – ca „patriot" care a acționat întotdeauna în interesul României și ca „victimă" a comuniștilor, care l-au condamnat pe nedrept sub acuzația de criminal de război, când toată lumea știe că doar rușii și germanii i-au omorât pe evrei în Transnistria. În România exista un consens: românii n-au avut nimic de-a face cu ce s-a întâmplat atunci.

---

1. Prin 1992 totuși, a fost vizibilă, în fine, o schimbare de atitudine, când mulțimi de români l-au întâmpinat pe regele Mihai pe străzile Bucureștiului. Această reconsiderare pozitivă a fostului rege ar putea să se generalizeze, conducând, poate, la întoarcerea sa definitivă în țară.

Indiferent de opiniile lor asupra istoriei celui de-al doilea război mondial, Petru Bejan, Alina și Cristian Mungiu și ceilalți studenți de la Universitatea Cuza din Iași cu care am vorbit nu dădeau dovadă de nici un fel de animozitate față de evrei. Furia lor se îndrepta acum asupra arabilor. Trebuie să explic:

Cu cât Ceaușescu rămânea mai mult la putere, cu atât stilul său de conducere începea să semene din ce în ce mai mult cu cel al lui Carol al II-lea. Carol, prin propriul exemplu, a încurajat rețeaua de prostituție. Ceaușescu a acceptat activități similare, dar în mod mai puțin direct. Din motive politice, Ceaușescu a acceptat numeroși studenți arabi la universitățile din Iași, București și Cluj. Arabii și-au creat rapid o reputație de chiulangii, îndreptându-și energia în alte direcții. Studenții români cu care am vorbit – precum și oficialii occidentali cu care am discutat, în timp, despre acest subiect delicat – credeau cu tărie că un număr semnificativ de studenți arabi erau implicați în activități pe piața neagră, în special în traficul cu droguri din Turcia și Bulgaria prin România către Vest, cu sprijinul nemijlocit al Securității. Traficul cu droguri i-a făcut pe numeroși tineri arabi, ca să nu mai vorbim de Securitate, posesorii unor sume considerabile de valută forte. Conform spuselor unui profesor român, epoca Ceaușescu a văzut cum holurile hotelurilor Traian și Unirea din Iași, Intercontinental din București și Napoca din Cluj s-au transformat în „bordeluri" unde „prostituatele romînce își făceau concurență și se umileau în public pentru a atrage atenția acestor tineri arabi", ale căror buzunare erau doldora de dolari.

„Îi urâm pe studenții arabi. Știm că civilizația noastră – în pofida regimului – este europeană. Dar arabii vin dintr-o civilizație inferioară și nu ne respectă deloc. Pur și simplu ne-au cumpărat și ne-au umilit, pe noi, și pe femeile noastre. Îi cumpără și pe profesori. Toată lumea din Universitate știe că arabii sunt cei mai slabi studenți. În țările lor, acești studenți erau săraci. Aici, sunt bogați", s-a înfuriat Mungiu.

Un alt student mi-a spus că arabii „sunt ca niște noi lorzi feudali pe care trebuie să-i suportăm. Când au nevoie de o oaie sau de o capră pe care s-o gătească pentru vreun festival religios de-al lor se duc în sat și-i plătesc pe țărani să le-o gătească. Până aici totul e în regulă. Dar ar trebui să le vezi fețele. Arabii se poartă de parcă acești țărani ar fi *ai lor*".

Am subliniat că românii n-ar trebui să judece cultura arabă după studenții pe care îi trimit în România, întrucât țările arabe și-au trimis dintotdeauna studenții cei mai buni în Occident, iar pe cei mai slabi și mai neserioși în Europa de Est.

Nu m-au crezut. „Arabii ne oprimă", a strigat un student.

Adrian Poruciuc, un asistent la Universitatea Cuza, expert în folclorul românesc, a folosit o parabolă dunăreană pentru a explica ceea ce se întâmplă în România:

Un tânăr erou îi taie capul unui balaur, însă sângele care țâșnește din gâtul balaurului împrăștie ciumă în țară timp de ani de zile. „Gândește-te la studenții de la Timișoara care au stârnit revoluția din decembrie '89 ca la tânărul erou", m-a sfătuit Poruciuc, „și la tot ceea ce vezi și auzi în jurul tău – necunoașterea propriei istorii de către oameni, lipsa de sensibilitate și intoleranța, violența alcoolică – ca la sângele balaurului."

„În special în Moldova", a continuat Poruciuc, „românii au fost prinși între trei imperii: Austro-Ungaria, Turcia Otomană și Rusia – țaristă sau comunistă, indiferent. Oamenii de aici au fost obligați să urască."

Deși era intelectual, Poruciuc provenea dintr-o familie de țărani dintr-un sătuc moldovean. Am băut o sticlă de vin alb moldovenesc în restaurantul hotelului Traian. „Acesta e unul din cele mai bune vinuri românești", a spus el. „Nu este atât de plin de chimicale ca celelalte."

I-am povestit despre teoria lui Elias Canetti cu simbolurile mulțimii. „Croații au Biserica lor Catolică. Sârbii au mănăstirile medievale și Kosovopolje; evreii au ieșirea din Egipt etc. Care crezi că este simbolul mulțimii la români?", am întrebat.

Poruciuc a tăcut un moment. A dat pe gât un pahar întreg de vin. „Îmi plac întrebările de genul ăsta", a spus. Am văzut o sclipire știutoare în privirea lui.

„Munții Carpați și pădurile sunt prima forță reală naturală împotriva stepei pontice [stepele din Rusia de sud și Ucraina]. În Evul Mediu, românii latinizați și-au apărat bisericile împotriva invadatorilor transportând, de fapt, aceste biserici în păduri; uită-te în ce zone sunt amplasate mănăstirile noastre. Biserica noastră, ca toate bisericile ortodoxe, a devenit inima culturii în timpul opresiunilor otomane. Dar, psihologic vorbind, biserica însemna mai mult. A devenit simbolul suprem pentru inima și căminul oamenilor, care au fost întotdeauna amenințate de jafuri și foamete. *Căminul, familia așezată în jurul mesei umile, cu mâncare pe ea, acesta este simbolul mulțimii pentru români.* Astfel, trebuie să protejezi sanctitatea căminului tău și să ai grijă să nu fie distrus."

„Suntem oameni ale căror uri, dacă le analizezi, se pot reduce la teama că rămânem nemâncați. Mândria supremă a românilor pe vremea lui Ceaușescu era să asigure hrană pentru familia sa."

„Conducerea lui Ceaușescu a fost ca cea a turcilor. În mintea lor, oameni sunt încă în pădure, însă acum trag zăvorul și crapă puțin ușa, uitându-se în dreapta și-n stânga, foarte suspicioși."

CAPITOLUL OPT
Țara de după Castelul lui Dracula: Mănăstirile pictate din Bucovina

Bram Stoker n-a vizitat niciodată România. Însă, la British Museum, s-a documentat temeinic. În *Dracula*, carte publicată pentru prima dată în 1897, Stoker a amplasat „Castelul Dracula" în vârful unui platou montan, „la granița dintre trei state, Transilvania, Moldova și Bucovina, în mijlocul munților Carpați; una din cele mai sălbatice și mai puțin cunoscute zone din Europa".

Bucovina este de fapt partea de nord a Moldovei, anexată de Austro-Ungaria în 1774. Aceasta a numit noua achiziție Bucovina – țara cu păduri de fag – din cauza pădurilor de fag (*Buche*) de pe acest teritoriu. Complicând lucrurile și mai mult, Bucovina însăși s-a despărțit într-o parte de nord și una de sud. Partea de nord a fost anexată în trecere de Stalin în iunie 1940 – împreună cu Basarabia – pentru ca, în 1941 (ca și Basarabia) să fie reclamată de armata lui Antonescu, care a transportat atunci evreii din Bucovina de nord în Transnistria, unde au fost uciși de soldații români. La fel ca în cazul Basarabiei, trupele sovietice au recucerit Bucovina în 1943. Jumătatea de sud a Bucovinei, însă, a făcut tot timpul parte din România. Stoker a amplasat castelul contelui Dracula în zona în care Bucovina de sud se unește cu Moldova și cu nordul Transilvaniei. Jonathan Harker, unul dintre povestitorii fictivi din *Dracula*, a călătorit într-o trăsură până la Castelul Dracula dinspre Transilvania, printr-o trecătoare din munți. Însă trăsura și pasagerii ei și-au continuat drumul pe lângă castel și apoi până în Bucovina de sud. Această regiune, vizibilă din spatele geamurilor negre ale castelului lui Dracula, era încă, la aproape o sută de ani după ce Stoker a publicat *Dracula*, „una din cel mai sălbatice și mai puțin cunoscute zone din Europa".

La începutul celui de-al doilea război mondial, într-o observație despre Bucovina care era la fel de adevărată în 1990 ca și atunci, Sacheverell Sitwell a scris: „În nici o altă regiune pe care am vizitat-o, fie în Spania sau Portugalia, în Suedia sau Irlanda de Vest, nu există această senzație de depărtare... o țară de pajiști verzi și păduri de brazi. Este la o distanță inimaginabilă de ziare și tramvaie."

După ce am părăsit Iașiul, urmând sfaturile lui Adrian Poruciuc, m-am îndreptat spre pădurile din nordul extrem al României – adică

spre Bucovina de sud – care, tocmai datorită îndepărtării geografice sesizate de Sitwell, scăpaseră de ravagiile cumplite, sociale și ale mediului înconjurător, provocate de comunism în restul țării.

La fel ca în alte zone rurale din România am văzut căpițe de fân și *leiterwagens* (căruțe) trase de cai, în care erau țărani îmbrăcați cu veste din piele de oaie, haine albe, din in, brodate de mână și căciuli negre, din lână de oaie. În alte părți, aceste detalii erau suprapuse pe un fundal de fabrici urâte și blocuri ieftine, care formau imaginea sărăciei industriale. În Bucovina însă, erau detalii într-o imagine idilică a Europei de început de secol.

În afară de porțiunile mari de păduri de fag, dealurile molcome erau decorate cu pini, mesteceni și brazi imenși, înalți. Pe marginea drumurilor se înșirau plopi și tei, iar pe terenurile lăturalnice erau livezi de meri. Bucurându-mă de lipsa fabricilor poluante și de binecuvântarea unui cer albastru după zile întregi de ploaie, simțeam că partea alb-negru a călătoriei mele prin România luase sfârșit și că acum începea o secvență color.

Cuibărită între munții Carpați și granița sovietică, Bucovina de sud a fost în mare parte uitată de Ceaușescu. Aici nu prea s-a dus la capăt colectivizarea, iar majoritatea terenurilor agricole au rămas particulare. Acești factori, împreună cu caracterul ordonat, tradițional, pe care localnicii susțin că l-au moștenit de la austrieci, care și-au încetat stăpânirea abia în 1918, fac ca aproape fiecare detaliu din peisaj să inspire mândria proprietății private.

În locul zidurilor de beton din alte părți, vedeam garduri din lemn proaspăt vopsite. Țăranii împodobiseră coamele lungi ale cailor lor cu funde roșii. Casele țărănești aveau ramele ferestrelor și ale ușilor sculptate de mână, la fel ca zăbrelele de metal. De-a lungul drumului am văzut sperietori de ciori elaborate cu grijă și cruci de lemn ornate naiv sub acoperișuri de șindrilă, care, scrie Starkie în *Raggle-Taggle*, „exprimă dulcea modestie a unei religii proprii țăranului".

În câteva zile de călătorie prin Bucovina am văzut unul sau două tractoare; țăranii de aici foloseau sape sau coase. Dar dintre toate regiunile țării pe care le văzusem și aveam să le văd mai târziu, peisajul rural din Bucovina – hașurat de câmpuri de porumb și roșii – părea cel mai prosper și mai puțin subdezvoltat.

John Reed a călătorit prin Bucovina de sud într-o căruță trasă de cai care-i fusese împrumutată de un țăran evreu: „Aici, pământul se vălurea într-un mod minunat... În văile cu coaste abrupte, se vedeau pante presărate cu tufișuri la distanțe aproape simetrice. Departe, în vest, linia

albăstruie, ștearsă, a munților Carpați, se întindea la orizont. Între pliurile imense ale pământului se ghemuiau sate sufocate în verdeața copacilor – sate cu case din argilă, modelate neregulat și frumos de mână, pictate într-un alb nepătat... cu acoperișuri de stuf."

În mod miraculos, nu se schimbase aproape nimic. Pădurile Bucovinei păreau să aparțină unei țesături paradisiace a timpului. Aici am călătorit pe jos și făcând autostopul. În România, autostopul nu este o metodă de călătorie atât de curajoasă ca în alte țări. În acest caz, nebunia lui Ceaușescu a funcționat în favoarea mea. Lipsa mașinilor, groaza de a călători cu trenul și prăbușirea rețelei de transport urban, au creat o rețea națională neoficială de transport cu autostopul. În România rurală toată lumea călătorește așa, inclusiv femeile și copiii. Majoritatea șoferilor sunt amabili. Încercând să călătoresc cât mai mult cu căruța, am fost destul de supărat când o mașină a oprit, deși nu-i făcusem semn. Obiceiul era să plătești șoferului cam zece la sută din cât ar fi costat călătoria respectivă cu taxiul. Dar când șoferii aflau că sunt american, de obicei refuzau să accepte lei de la mine. La câteva luni după revoluție, întâlnirea unui străin era încă o experiență unică în viața românilor care trăiau mai izolat.

După ce am rătăcit așa câteva zile, am vrut să cercetez mănăstirile din Bucovina despre care îmi povestise Poruciuc și să vorbesc cu călugărițele de acolo. Pentru asta, aveam nevoie de un translator. Am găsit unul prin intermediul unui birou de turism din Suceava, principalul oraș din Bucovina. Pe translator îl chema Mircea, la fel ca pe prietenul meu din Sfântu Gheorghe. Pentru a evita confuziile, îl voi numi de aici încolo Mihai, pentru că așa îmi spusese el: „Tatăl și mama mea au vrut să-mi spună Mihai, nu Mircea. Dar în vremea comuniștilor, numele Mihai era suspect, din cauza regelui Mihai din Elveția. În fața lui Dumnezeu mă cheamă Mihai."

Oraș modern, reconstruit din temelii după bombardamentele sovietice din timpul celui de-al doilea război mondial, Suceava este unul din primele locuri din Bucovina lipsite de atmosfera specifică acestei zone. Totuși, Suceava este cu siguranță mai puțin deprimantă decât alte orașe din România. Are multe parcuri, construcțiile sunt bine făcute (după standardele românești), iar oamenii nu par atât de abătuți. „Bucureștiul este mai departe de Suceava decât de Iași, iar Austro-Ungaria a avut o influență benefică", a explicat Mihai.

La prima noastră întâlnire, Mihai m-a dus într-un bar din Suceava decorat fără gust, cu imagini de mașini atât pe pereți, cât și pe podea. În

acest mediu ciudat și impersonal, Mihai a trecut prin același ritual ca toți românii pe care-i cunoscusem: a început să-mi povestească viața lui.

Mihai s-a născut în 1959 în Târgu Mureș, un oraș din Transilvania care a fost toată istoria sa un câmp de luptă între români și unguri. Tatăl lui Mihai era român; mama lui, unguroaică.

Înainte de al doilea război mondial, tatăl lui Mihai s-a angajat contabil la o fabrică de hârtie a cărui proprietar era evreu. În timpul războiului, Tîrgu Mureș, ca majoritatea Transilvaniei, a fost ocupat de Ungaria, țară aliată cu Germania nazistă. Proprietarul evreu a fost dus într-un lagăr de concentrare și nu s-a mai întors niciodată. După război, când comuniștii conduși de Gheorghiu-Dej încercau să-și consolideze puterea, ei au preluat conducerea fabricii de hârtie, păstrându-l pe tatăl lui Mihai în funcția de contabil.

„Noii directori proveneau dintr-o clasă socială inferioară", spuse Mihai. „Erau doar criminali, oameni fără nici un fel de educație, cărora nu le păsa de fabrică decât atâta timp cât puteau să fure. Au falimentat fabrica vânzând hârtia cea mai bună pe piața neagră. Tatăl meu, fiind contabil, știa foarte bine ce se petrecea acolo. Dar nu putea face nimic, bineînțeles. Voi, occidentalii, n-aveți idee cum este să fii condus de țărani."

„Treaba asta a durat ani de zile. Însă tatăl meu nu s-a împăcat niciodată cu ideea. Era un om irascibil, dar încerca să se stăpânească. Într-o zi, la lucru, și-a pierdut controlul. I-a strigat directorului: «Știu ce faceți aici. Nu-mi place nici de voi, nici de partidul vostru. Ați distrus o fabrică bună, pe care un om s-a străduit toată viața lui s-o construiască și s-o întrețină»."

Poliția a venit în casa lui Mihai, în toiul nopții, să-l aresteze pe tatăl lui. Asta se întâmpla în 1964, ultimul an de conducere al lui Gheorghiu-Dej. Mihai avea atunci patru ani și jumătate. Dormea, și nu-și amintea de arestarea tatălui său. Amintirea cea mai vie a lui Mihai din copilărie este cea a sosirii poliției, trei zile mai târziu, când aceasta a făcut un inventar al bunurilor tatălui său.

„Tatălui meu îi plăcea să citească. Avea multe cărți. Îmi aduc aminte că veniseră niște bărbați care luau toate cărțile și toate hârtiile lui din birou. I-au luat ceasul, verigheta. Avea un covor persan ascuns într-un dulap cu așternuturi. Poliția a venit cu un vecin de-al nostru care dormise o dată la noi și știa unde țineam covorul. A spus poliției unde îl ascunsesem și l-au luat."

„Tatăl meu a stat un an în închisoare, 366 de zile, pentru că era an bisect. A zăcut în celulă fără să facă nimic. Gardienii nu-l lăsau să citească."

După arestarea tatălui său, Mihai și mama lui au plecat la familia de unguri a acesteia, care încerca s-o convingă pe mama lui Mihai să divorțeze de tatăl lui.

„Din cauză că tata era român, bunica mea a vrut dintotdeauna să strice căsătoria mamei. Acum avea șansa s-o facă. Mama nu știa ce să facă. S-a dus la un prieten, un avocat român. Acest avocat i-a spus «nici o problemă. Începe procedurile de divorț, așa cum vor rudele tale. Procedurile vor dura mai mult de un an. Până atunci, soțul tău va ieși din închisoare și poți renunța la toată treaba asta». Mama a făcut exact cum o sfătuise avocatul."

„Când tata a ieșit din închisoare, eu și mama ne-am întors la el. Însă nici unul dintre părinții mei nu-și găsea loc de muncă. Vechii prieteni ai lui tata nu mai vorbeau cu el; le era frică. Asta i-a frânt inima. Tata a murit câțiva ani mai târziu, în 1969, crezând că Ceaușescu este un tip de treabă, care va schimba sistemul în cele din urmă, din cauză că Ceaușescu se opusese invaziei sovietice din Cehoslovacia [care a avut loc în 1968]."

„Vara anului 1971 a fost punctul critic. Ceaușescu a plecat într-o vizită în China și Coreea de Nord. Nu voi uita asta niciodată. La cinematograful din oraș rula filmul *Butch Cassidy și Sundance Kid*. Ceaușescu s-a întors în București într-o duminică sau luni, nu mai țin minte exact. Miercuri, *Butch Cassidy* a fost înlocuit cu un documentar sovietic. Știam atunci că ceva se schimbase. Voi, americanii, v-ați dat seama de asta abia după zece ani."

„Gândește-te, alții se duc în Asia și se întorc cu idei despre comerț și electronice. Ceaușescu s-a întors cu cultul personalității lui Mao și Kim Ir Sen."

Mihai n-a fost foarte afectat de tragedia tatălui său decât în adolescență. „Eram într-o cafenea cu mai mulți prieteni, când un tip beat a început să mă insulte, zicându-mi că părinții mei sunt niște criminali. Atunci am început să-i urăsc pe ai mei. Acum mă urăsc pe mine pentru că i-am urât."

Mihai a învățat de la familia mamei sale limba maghiară, dar și germana. La un institut de filologie din Suceava a învățat engleză și franceză. Asta nu era suficient, însă, pentru ca Mihai să se poată angaja la o agenție de turism, unde nici unul dintre angajați nu vorbea altă limbă decât româna. Biroul de turism era condus de un bun prieten al lui Emil Bobu, un consilier apropiat al lui Ceaușescu, care era din Suceava (după revoluție, Emil Bobu a fost condamnat la închisoare pe viață). Mihai a trebuit să se mulțumească cu o slujbă de traducător tehnic la o uzină de mașini grele.

„Vezi tu, în vremea lui Ceaușescu cineva care cunoștea limbi străine era suspect. Ultima persoană pe care și-o doreau autoritățile la o agenție de turism era o persoană care putea comunica cu străinii. Cine știe ce le-ar fi spus? Și fiind fiul unui fost deținut politic eram de două ori mai suspect."

Când Securitatea a început să-i împuște pe studenții care demonstrau în Timișoara la 17 decembrie 1989, Mihai i-a spus soției sale: „S-a terminat, crede-mă; când românii vor vedea sângele copiilor lor vor înnebuni."

Foarte repede după aceea, viața lui Mihai a început să se schimbe. Aspectele negative ale experienței sale s-au transformat brusc în calități. În Suceava au început să vină străini – nu foarte mulți, câțiva ziariști francezi și niște reprezentanți ai Crucii Roșii Elvețiene. Dar cine putea vorbi cu ei? Stânjenită, conducerea biroului de turism l-a chemat pe Mihai. Străinii l-au plătit pe Mihai cu valută forte, pe care, conform noilor legi adoptate după revoluție, românii aveau voie acum s-o primească și s-o depună în conturi de economii. Șeful biroului de turism a fost concediat. Mihai a ajuns director adjunct. Dar în curând a ajuns să-și petreacă timpul mai mult ca ghid particular. Fluxul de străini care veneau în Suceava nu era mare, dar absolut toți veneau la Mihai, plătindu-l cu cincizeci de dolari pe zi.

Când s-a aflat că războiul social al lui Ceaușescu împotriva mijloacelor de contracepție avusese ca rezultat o mulțime de copii orfani, alți străini au început să apeleze la Mihai, rugându-l să-i ajute să adopte astfel de copii. Mihai se ocupa de documente în schimbul unor sume mari de bani.

Mihai are însă și alte idei. Când l-am cunoscut, încerca să înființeze în Suceava o sucursală Rotary International, „pentru a-i învăța pe oameni că nu-i suficient să câștigi bani, o parte din ce câștigi trebuie folosită în scopuri caritabile".

Mihai nu dormea mult. „Nu pot. Toată viața m-am pregătit pentru clipa aceasta. Nu vezi – pădurile, mănăstirile. Suceava este înconjurată de cel mai frumos peisaj din România. Acesta este un paradis pentru turiști, dar nu avem o infrastructură pentru așa ceva. Voi construi eu una."

Scopul imediat al lui Mihai era să economisească suficientă valută pentru a cumpăra un autocar occidental, astfel încât să fie ghid pentru grupuri mici de turiști, nu pentru persoane pe cont propriu. „Odată ce voi avea autocarul, voi putea începe să fac o firmă adevărată, în care să se poată implica și o firmă străină, sau poate chiar pe care s-o cumpere străinii, cu condiția ca eu să fiu directorul aici."

Mihai voia, de asemenea, să-și ducă familia în America.

„Nu mă înțelege greșit. Nu vreau să emigrez. De ce să fiu un emigrant român amărât în America, când am atâtea posibilități să câștig bani în Suceava? Dar trebuie să ating Alamo, să ating monumentul comemorativ al lui Lincoln, să mă asigur că aceste lucruri există cu adevărat. Vreau ca fiul meu să vadă America, să știe cum arată o societate în care orice vis poate deveni realitate. Crezi că nu sunt sincer? Știu mai multă istorie a Americii decât tine. Și dacă nu e așa, cu atât mai bine."

Mihai era de înălțime medie. Ca mulți români, avea părul și ochii negri. Hainele lui erau ponosite. Privirea lui și felul în care vorbea îl făceau deosebit. Mihai era un tip cu inițiativă. Venea la tine agresiv, fără jenă, cu un produs de vânzare: în acest caz, traducere și servicii de ghid. În ochi îi strălucea ambiția, își calcula deja banii pe care urma să-i primească, la fel ca șoferii ruși de taxi din New York.

Deși Mihai era o enciclopedie în ceea ce privește istoria Moldovei, din punct de vedere emoțional nu era afectat de istorie. Am încercat să-l provoc, acuzându-l pe Antonescu. Nu era interesat de astfel de dezbateri. De ce să-și consume energia discutând despre trecut când putea face atâtea pentru a îmbunătăți prezentul? Mihai găsise Pământul Făgăduinței în propria-i țară. Era unul dintre puținii români pe care i-am cunoscut în România care nu avea timp de irosit pe ură.

Mihai mi-a explicat că la sfârșitul secolului cincisprezece Ștefan cel Mare a format un stat al Moldovei independent, de limbă latină, în mijlocul Imperiului Otoman. Pentru a-i învăța pe țăranii analfabeți religia creștină și istoria Moldovei, Ștefan și boierii săi au construit mănăstiri în pădure, ascunse de turcii musulmani. A decorat mănăstirile cu picturi tradiționale, nu numai pe dinăuntru, ci și pe zidurile exterioare. În dimineața următoare, eu și Mihai am plecat, cu mașina lui, să vedem aceste „mănăstiri pictate", cum sunt cunoscute ele.

După patruzeci și cinci de minute am ajuns la mănăstirea Humor. Humor este cea mai mică dintre „mănăstirile pictate", înconjurată de metereze din lemn, mai degrabă decât din piatră. A fost construită între 1532 și 1536 la porunca lui Petru Rareș, fiul nelegitim al lui Ștefan cel Mare.

Am căzut imediat sub vraja mănăstirii Humor, văzând viziunile artistice ale suferințelor și izbăvirii ca pe o amintire îndepărtată, în care kilometrii de pădure prin care tocmai trecusem cu Mihai păreau o curgere inversă a timpului. Lumea grunjoasă a sărăciei industriale din restul țării părea la ani-lumină depărtare de acest tărâm al cuprului strălucitor, al lemnului lăcuit și al vopselelor naturale.

În pofida climatului umed și trecerii a aproape 500 de ani, picturile de pe zidurile exterioare ale mănăstirii Humor se păstraseră minunat. Acoperișul în formă de evantai, mult ieșit în afara zidurilor pentru a apăra picturile împotriva ploii, sugera intimitatea protectoare a unei case țărănești. Aceeași senzație o crea inelul de pini care înconjura biserica principală. Dar cel mai important aspect care ajutase la conservarea picturilor, era faptul că se folosiseră vopsele pure: roibă pentru roșu, cobalt și lapis lazuri pentru albastru, sulf pentru galben și așa mai departe. În 1937, după ce a vizitat mănăstirea Humor, Sitwell scria: „Aceste fresce exterioare din Bucovina au fost executate cu toată grija și atenția medievală dedicate de obicei miniaturilor."

Culoarea predominantă de la Humor era roșu de roibă, cu susținerea adiacentă a galbenului de sulf și a albastrului de cobalt. La baza zidurilor exterioare erau pictați profeții pământeni, la mijloc, părinții Bisericii Ortodoxe, iar în vârf, sfinții luptători – mai ales Sfântul Gheorghe și Sfântul Mihail. Artiștii medievali anonimi plasaseră faptele biblice într-un peisaj specific moldovenesc. De exemplu, diavolul care îl ademenește pe Abraham era îmbrăcat ca un eunuc turc. Scena Judecății de Apoi, pe peretele exterior din spate, reprezenta îngerii decăzuți ca turci și austro-ungari, iar îngerul care cânta din cornul lui Dumnezeu era un păstor moldovean.

Într-o vale minunată, la câțiva kilometri de Humor, am văzut un cimitir evreiesc, îngrijit și bine întreținut de o familie de țigani care locuia într-o colibă în apropiere. Acest cimitir nu era un loc deprimant. Datele de pe cruci indicau că cei îngropați avuseseră vieți lungi și nu aflaseră ceea ce se întâmpla în cel de-al doilea război mondial, când frații lor evrei din Bucovina de nord fuseseră transportați în Transnistria.

„Nu prea îmi vine să cred că românii le-ar putea face vreun rău evreilor", remarcă Mihai. „Poate comuniștii, de genul celor care l-au maltratat pe tatăl meu, poate ei ar face așa ceva, dar oamenii simpli sau soldații noștri, nu cred."

Aveam o stare prea plăcută pentru a-l contrazice.

Am ajuns la mănăstirea Voroneț, ascunsă într-o vale înconjurată de fagi pe malul celălalt al râului Moldova. Mănăstirea Voroneț, fondată de însuși Ștefan cel Mare în 1488 este cea mai veche dintre mănăstirile pictate. Concepția zidurilor exterioare este similară cu cea de la Humor și de la celelalte mănăstiri, cu excepția faptului că la Voroneț culoarea predominantă este albastrul, un albastru atât de albastru încât este cunoscut sub numele de „albastru de Voroneț". Fresca Judecății de Apoi era și mai spectaculoasă decât cea de la Humor. Iadul era un tunel ne-

sfârșit de sânge, plin de spirite care se înecă. Pe treptele Dreptății, câteva fapte bune, reprezentate de îngeri, erau mult mai puternice decât o mulțime de fapte rele, înfățișate ca maimuțe și balauri.

În interiorul bisericii, portalul din piatră ce dădea spre icoane era destul de jos. Am fost nevoit să-mi plec capul pentru a trece pe sub el. „Este exact înălțimea cerută de Ștefan cel Mare, care, cu coroana pe cap, putea să treacă fără să se aplece", mi-a explicat Mihai. Din păcate, Ștefan cel Mare avea o înălțime de numai 1,60 metri. „*Nu mare de stat*", spuse Mihai, citând un cronicar moldovean din secolul șaisprezece.

Mănăstirile Humor și Voroneț erau nelocuite, spre deosebire de celelalte mănăstiri la care am mers.

Mănăstirea Moldovița a fost construită în 1532, în același timp cu Humor. Construită de însuși Petru Rareș, nu de boierii săi, Moldovița este mai mare decât Humor, cu șiruri lungi de metereze din piatră ridicându-se deasupra copacilor. Culoarea dominantă de la Moldovița este galbenul de sulf, care strălucește ca frunzele îngălbenite în lumina soarelui.

„Acum înțelegi de ce drapelul nostru este roșu, galben și albastru?" întrebă Mihai. „Pentru că acestea sunt culorile dominante ale mănăstirilor noastre cele mai frumoase: roșu de Humor, albastru de Voroneț și galben de Moldovița."

Esențele de pin și brad se amestecau cu rouă pentru a produce o aromă asemănătoare cu calitățile eterice ale cerii de albine. Am întâlnit-o pe maica Tatulici Georgeta Benedicta în curte. Locuia la mănăstirea Moldovița de douăzeci și trei de ani și avea niște ochi deosebiți, portocaliu-verzui. Maica Benedicta ne-a arătat un grup de copii care vizitau mănăstirea. „Așa ceva nu era permis pe vremea tiranului. În curând, la Humor și la Voroneț vor veni din nou călugărițele. De ce să fie părăsite aceste mănăstiri când în România a venit din nou domnia lui Dumnezeu? Vezi tu, România este vegheată de Maica Domnului. De aceea, patruzeci și cinci de ani de comunism nu ne-au distrus."

Maica Benedicta mi-a povestit că după ce a auzit de demonstrațiile de la Timișoara s-a rugat, împreună cu celelalte măicuțe, până în zori. Au făcut asta în fiecare noapte, „până când Dracul a fugit din București". Faptul că Dracul a fost executat „în aceeași zi în care s-a născut Domnul" era o dovadă, după părerea maicii Benedicta, că Dumnezeu alesese România ca loc al noului mileniu. Maica Benedicta nu a negat „păcatele poporului nostru". Ideea ei era că „în Împărăția lui Dumnezeu pe pământ, care va fi România, oameni vor face fapte bune cu aceeași pasiune cu care, în trecut, au făcut fapte rele".

„Oamenii trebuie să-și curețe sufletele. Credința trebuie să renască. Și asta se întâmplă. De Paști, în biserică și în curte erau foarte mulți oameni. N-am văzut niciodată până acum atâta lume. La miezul nopții au sunat clopotele. Toți au aprins lumânări. Oamenii plângeau. Nu a plecat nimeni până în zori. Parcă era primul Paște pe pământ. Înainte, *credeam* că Iisus s-a înălțat la ceruri. Acum *știu sigur* că așa a fost."

Sucevița a fost ultima mănăstire pictată pe care am văzut-o cu Mihai. A fost construită abia în 1584, mult mai târziu decât celelalte, în timpul unui armistițiu cu turcii. Această stabilitate relativă le-a dat curaj fondatorilor – doi boieri moldoveni, Simion și Ieremia Movilă. Cu turnurile și meterezele sale pe trei niveluri, Sucevița este de departe cea mai mare mănăstire. „Fără îndoială, când vezi Sucevița pentru prima dată", scrie Sitwell, „ai revelația unei experiențe absolut inedite. Bizantinii, în apogeul aventurii lor spirituale, au putut să prezinte viziunea lumii cerești..."

Ascunsă într-o pădure de fagi și brazi, culoarea dominantă de pe zidurile exterioare ale Suceviței este verde întunecat, reprezentând, spunea Mihai, „verdele pădurilor din Bucovina". Aceleași scene ale Judecății de Apoi, treptele virtuții, sfinți, părinți ai Bisericii și profeți erau prezentați și aici, ca la celelalte mănăstiri. Însă aici, totul era la scară mai mare.

Chiliile maicilor erau după metereze[1]. Maica stareță, Adriana Cojocariu, ne-a invitat, pe Mihai și pe mine, să rămânem la prânz. Ne-am așezat la o masă lungă, din lemn, într-o încăpere mare, cu ziduri din piatră, foarte friguroasă. O soră ne-a servit cu salam, brânză de capră, supă de legume cu tăiței, varză murată, țuică și vin rosé. A fost cea mai bună masă pe care am avut-o în România: totul era făcut de călugărițe, în mănăstire. Pentru a mă încălzi, am băut câteva păhărele de țuică înainte de a ataca rosé-ul.

Maica stareță era așezată la celălalt capăt al mesei. Era bătrână, avea un neg mare pe nas și gura mare. Venise la mănăstire în 1948 și practic petrecuse toată perioada comunistă între zidurile masive ale Suceviței. „Am avut întotdeauna vizitatori. Oamenii veneau aici pentru o zi sau două ca să mediteze, să aibă puterea psihică de a înfrunta lumea de afară."

Vedea revoluția din decembrie exact ca maica Benedicta: „Dumnezeu a făcut totul prin tineri și inocenți, repetând ceea ce s-a întâmplat acum două mii de ani, când Irod a omorât copiii din Palestina. Acum nu mai sunt necesare legile statului, căci avem îndrumarea lui Dumnezeu."

1. Aceste mănăstiri au fost locuite, prin tradiție, de călugărițe.

Maica stareță a continuat să vorbească de la celălalt capăt al mesei, vocea ei fiind îngânată de ecoul zidurilor goale din piatră.

„Revoluția a fost un dar al lui Dumnezeu pentru poporul român. Românii trebuie să răsplătească acum acest dar, deschizându-și inimile în fața oamenilor de toate credințele, mai ales în fața celor care au suferit în trecut."

„România este una din cele mai vechi țări creștine. Andrei, unul dintre apostolii lui Iisus, a predicat în Constanța. Acum cinci sute de ani, mănăstirile din Moldova erau un exemplu a ceea ce pot face oamenii mărunți. Putem face și acum multe pentru lumea aceasta."

Încălzit, se pare, de țuică și de vin, Mihai adăugă: „Am fost *cineva*. Vom fi iarăși *cineva*."

O călugăriță aduse cafea turcească și niște prăjituri lipicioase.

„De acum înainte nu vom mai avea probleme cu vremea", spuse maica stareță. „Pe vremea tiranului nu aveam voie să scoatem icoanele și moaștele din tezaur. Acum, când este secetă, scoatem icoanele și moaștele afară și ne rugăm să plouă. Și plouă."

„Acum s-au întors berzele. Ani de zile, până în primăvara asta, n-am văzut berzele."

Mai târziu, Mihai mi-a explicat că, imediat după revoluție, autoritățile din Suceava închiseseră o fabrică de fibre sintetice extrem de poluantă. Poate că de aceea se întorseseră berzele.

Mai era o mănăstire de vizitat, nu una pictată – zidurile sale exterioare nu aveau fresce – dar o mănăstire importantă, totuși.

A doua zi, Mihai a condus spre nord timp de două ore, până când am ajuns pe un drum paralel cu granița sovietică, aflată la doar cinci kilometri depărtare. Am mers pe acest drum până am zărit crenelurile mănăstirii Putna. Ștefan cel Mare construise Putna în 1466, înainte să fi construit celelalte mănăstiri. Aici, în biserica principală, la 2 iulie 1504, a fost îngropat Ștefan cel Mare.

Ștefan cel Mare stabilise foarte clar granițele de nord și de est ale Moldovei pe fluviul Nistru, care acum se află pe teritoriul fostei Uniuni Sovietice. Pe Nistru, Ștefan a construit o serie de forturi pentru a-și proteja pământurile de ruși și de turci. Mihai a înșirat numele acestor fortărețe: „Cetatea Albă, Tighina, Orhei, Soroca, Hotin". Din cauză că Putna era bine ascunsă în pădure și departe de liniile dușmane, Ștefan a poruncit să fie îngropat aici, unde mormântul lui era protejat. Din 1940, însă, în afara scurtei perioade de timp în care Antonescu a ocupat Bucovina de nord, mormântul lui Ștefan cel Mare se află, practic, chiar pe granița sovietică.

Am intrat în biserică: panteonul Moldovei. În prima încăpere, în morminte de marmură, se aflau rămășițele domnitorilor Petru Rareș și Bogdan Chiorul; soția lui Petru Rareș, Maria și fiica lui Ștefan cel Mare, pe care o chema tot Maria[2].

Aprinzând o lanternă, Mihai mă conduse în ultima încăpere, în fața altarului. Pe partea stângă erau mormintele celei de-a doua soții a lui Ștefan și ale celor doi fii ai lor, care muriseră în urma unei boli când erau copii. Pe partea dreaptă, într-un mormânt simplu, din marmură de Carrara, se afla mormântul lui Ștefan cel Mare. Peste marmura de Carrara era așezat un tricolor roșu-galben-albastru românesc, pe care fuseseră depuse flori proaspete. Sus, deasupra mormântului, atârna un candelabru stins, decorat cu șapte ouă de struț, toate din vremea când Ștefan era în viață.

Decorul rece, de piatră simplă, producea un efect solemn și auster. Pe portalul navei se afla un portret în ulei al lui Ștefan, încețoșat și sever. „Nici un artist din România", spuse Mihai, „nu va îndrăzni să-l înfățișeze pe Ștefan cel Mare zâmbind până când Basarabia și Bucovina de nord nu se vor uni cu România sub același drapel, astfel încât mormântul lui Ștefan și celelalte morminte să fie iarăși în interiorul teritoriului Moldovei, departe de slavi." Tonul lui Mihai nu se schimbase: era sec și informativ, ca și cum ar fi vrut să spună: „Așa simt oamenii, indiferent dacă îți place sau nu."

2. Bogdan și-a pierdut un ochi într-o bătălie cu tătarii.

CAPITOLUL NOUĂ
Voci transilvane

Regimul a terorizat populația mai mult la câmpie. La fel ca în Evul Mediu, munții ofereau un adăpost, erau o apărare. Traversând Carpații spre vest, din Bucovina, am văzut puține semne ale colectivizării. Peisajul era definit mai mult prin lemn și piatră naturală decât prin beton și fier vechi. Am mers la vale mult timp și am mers vreo cinci minute cu o căruță, până când mi-am dat seama că înaintez mai repede pe jos. Pe drum nu treceau mașini decât foarte rar. Știam că văd România într-un moment istoric extrem de incitant: imediat după o revoluție, care îmi permitea să călătoresc liber, însă înainte ca procesul de modernizare să fi început.

Primul oraș din Transilvania în care m-am oprit a fost Târgu Mureș. Am ajuns dimineața, când soarele tocmai se ridica din ceața de pe dealurile înconjurătoare, dezvăluind formele acoperișurilor ascuțite, ale turlelor și domurilor plumburii, ale statuilor din jurul unui spațiu verde imens numit Piața Trandafirilor, aliniate pe lângă fațade în stil baroc și gotic. Spre deosebire de Iași, aici erau biserici catolice; pe stradă nu se vorbea numai română, ci și maghiară – o limbă care amintea de Europa Centrală, nu de Balcani. Observând piața, am găsit o intimitate și o lipsă de ciudățenie care derivau dintr-un proces puternic și în general neîntrerupt de dezvoltare culturală, simbolizat de verticalitatea arhitecturii. Aici era o cultură de cafenea, deși nu se găsise cafea timp de mulți ani. Ajunsesem iarăși în Europa Centrală, deși la ușa cea mai dosnică.

În Vest, însuși cuvântul *Transilvania* evocă imagini de lupi, furtuni în noapte, țărani diabolici și accentul dur, aristocrat, al contelui Dracula, așa cum îl interpretează Bela Lugosi. De fapt, personajul istoric pe care se bazează legenda lui Dracula, „Vlad Țepeș", își avea castelul pe o câmpie din Valahia. În același timp, povestea lui Stoker intră mai degrabă pe tărâmul Bucovinei și Moldovei decât pe cel al Transilvaniei.

Nu sunt pedant. Valahia, Bucovina și Moldova aparțin Estului: lumea creștinismului ortodox, a superstițiilor țărănești și a extazului mistic. Însă Transilvania este, în esență, o parte a acelei lumi care nu are decât dispreț pentru Est: Vestul.

În opinia pasionată a istoricului John Lukacs, identitatea vestică a Transilvaniei este „cheia istoriei sale" și „a faunei sale umane". Lukacs argumentează:

> Transilvania a trecut prin Evul Mediu, catedrale, cisterciți, un pic de Renaștere, baroc, Iluminism – epocile istorice caracteristice Europei... care nu există în Rusia sau în Țara Românească, Moldova, Oltenia, Valahia, Basarabia, Bulgaria, Serbia, Macedonia, Albania, Turcia, Grecia, Ucraina.

După cum au subliniat Lukacs și alții, turcii au cucerit Balcanii în întregime și jumătate din Ungaria în Evul Mediu, dar nu au cucerit Transilvania. În timp ce câmpiile Atenei de sub Partenon – ca să nu mai vorbim de Moldova și Valahia – erau adâncite într-un somn oriental, otoman, Transilvania proclama iluminismul, cu libertate și egalitate atât pentru catolici, cât și pentru protestanți. William Penn a fost atât de impresionat, încât s-a gândit să-și numească colonia de quakeri americani „Transilvania".

Libertatea religioasă era relativă, însă. Masa de țărani – adică românii ortodocși – nu s-a bucurat de avantajele acestui iluminism. Munceau pe treapta cea mai de jos a unui sistem de aparthéid medieval în care germanii saxoni, catolici sau protestanți, aveau toate drepturile. (Contele Dracula avea un nume românesc pentru că era din Moldova. În Transilvania, elita ungurească nu a permis niciodată formarea unei nobilimi române.) Prin urmare, românii nu sunt impresionați de rolul istoric al Transilvaniei ca far istoric al Occidentului și Europei Centrale; așa cum nici negrii din Africa de Sud nu sunt impresionați de rolul comunității de albi ca far al progresului occidental și al eficienței pe continentul african.

Conflictul cultural a fost otrăvit mai departe de importanța deosebită a Transilvaniei atât în tradiția românească, cât și în cea a ungurilor. Pentru români, Transilvania (Ardeal, „țara de după pădure") este locul de naștere al rasei lor latine, căci fosta colonie romană Dacia se afla în Transilvania de astăzi*. Pentru unguri, Transilvania (Erdely) a fost locul celor mai vestite bătălii ale lor împotriva turcilor și al revoltelor democratice împotriva Austriei care au dus la creare Monarhiei Duale Austro-Ungare în 1867. Janos Hunyadi, care a apărat Europa Centrală împotriva otomanilor; Matthias Corvinus, cel mai mare rege din istoria

* Evident, autorul face o confuzie. „Transilvania" înseamnă „țara de după pădure", iar „Ardeal" este un termen preluat după cel unguresc, „Erdely" – *n. red.*

Ungariei, care a adus Renașterea în Ungaria; Janos Bolyai, un inventator al geometriei non-euclidiene; Bela Bartok, compozitorul, toți erau unguri din Transilvania.

În tratatul de la Trianon, încheiat la sfârșitul primului război mondial, în afară de Basarabia și Bucovina de nord, România a obținut și Transilvania[1]. Orașele au căpătat iarăși nume românești, în afară de cele ungurești: Kolazsvar se numea acum și „Cluj", Marosvasarhely se numea „Târgu Mureș". În aceste orașe, după primul război mondial, românii au construit catedrale ortodoxe care umileau bisericile catolice și protestante. Catedrala ortodoxă din Târgu Mureș, aflată deasupra pieței, cuprinde o pictură murală cu Iisus, îmbrăcat în costum de țăran român, biciuit de oameni îmbrăcați ca nobili și soldați unguri. În afară de lumânări din ceară de albine și cărți poștale sărăcăcioase, în catedrală se vindeau cărți care povesteau despre persecutarea Bisericii Ortodoxe Române în timpul celui de-al doilea război mondial, când ungurii au ocupat din nou Transilvania.

Ungaria, la fel ca România, a fost guvernată de o dictatură fascistă aliată cu Hitler în cel de-al doilea război mondial. Cruzimile care au avut loc în Transilvania împotriva populației ortodoxe (și în special împotriva evreilor) au egalat aproape sălbăticia demonstrată de români în Transnistria. Din cauză că românii au trecut în tabăra cealaltă după ce Hitler a început să piardă, ei au reușit să recapete Transilvania. După război, regimul comunist român care a condus Transilvania, mai ales în timpul lui Ceaușescu, a readus-o la sistemul medieval de apartheid, însă de data aceasta, românii ortodocși aveau toate drepturile.

Ceaușescu a interzis folosirea publică a limbii maghiare și a numelor ungurești de orașe. A desființat ziarele ungurești. A închis sute de școli ungurești și a românizat în totalitate facultățile ungurești de la Universitatea din Kolozsvar-Cluj, pe care ungurii din secolul nouăsprezece o transformaseră într-una din cele mai bune universități din lume. Ceaușescu nu numai că a interzis folosirea numelui Koloszvar în loc de Cluj, ci a schimbat numele orașului în „Cluj-Napoca", referindu-se la o fostă așezare dacă din apropiere – o conexiune cvasi-istorică, apărută din cauza naționalismului său criptofascist. Pentru a modifica echilibrul demografic, Ceaușescu a interzis avorturile și folosirea mijloacelor contraceptive de către femeile române și le-a interzis ungurilor să-și boteze copiii cu nume ungurești. În fine, a mutat sute de mii de țărani și muncitori moldoveni și munteni în Transilvania, mutându-i cu forța pe unguri în alte zone ale țării. Granița dintre Ungaria și România – două

1. Trianon era un palat din Paris.

membre ale pactului de la Varșovia – a fost timp de câteva decenii cea mai groaznică frontieră din Europa, cu siguranță mai înspăimântătoare decât Zidul Berlinului. Călătorii erau ținuți acolo ore întregi, noaptea, indiferent de pașaportul pe care îl aveau, în timp ce suspicioasa poliție română căuta în fiecare mapă sau geantă publicații maghiare (de limbă ungară) și alte obiecte subversive. În 1983 am fost nevoit să mituiesc un grănicer român ca să nu mi se confiște mașina de scris.

Cei 2,1 milioane de unguri din România reprezentau cea mai mare minoritate etnică din Europa (fără Uniunea Sovietică) și era de două ori mai mare decât cea a arabilor aflați sub ocupație israelită. Dar în timp ce etnicii maghiari au suferit în vremea lui Ceaușescu persecuții la fel de groaznice ca cele ale arabilor palestinieni – cei 120 000 de coloniști evrei de pe coasta de vest erau puțini în comparație cu numărul de români aduși de Ceaușescu în Transilvania – cunoștințele americanului de rând referitoare la Transilvania se limitau la o imagine a contelui Dracula.

Așa cum s-a descoperit ulterior, represiunile impuse de Ceaușescu etnicilor minoritari maghiari au furnizat scânteia care a declanșat focul revoluției din decembrie 1989.

Preotul Laszlo Tokes, pastorul ungur al Bisericii Reformate Calviniste din Timișoara (Temesvar în maghiară) predicase deschis împotriva regimului și politicii sale discriminatorii. Timișoara nu se află în Transilvania, ci în Banat – o zonă lângă granița vestică a României, unde tensiunile între unguri și români n-au fost niciodată atât de grave ca în Transilvania. Astfel, atunci când regimul lui Ceaușescu a luat măsuri, încercând să-l trimită pe Tokes într-un exil intern, nu numai maghiarii, ci și românii au protestat pe străzile Timișoarei, declanșând o succesiune de evenimente care a dus, zece zile mai târziu, la executarea lui Ceaușescu.

În Transilvania însă; povara istoriei, împreună cu efectele sociale ale politicii lui Ceaușescu de mutare a populației a zdrobit rapid bunăvoința intercomunitară incipientă dintre români și unguri încurajată de revolta de la Timișoara. „Te rog, hai să nu vorbim despre Tokes", m-a rugat un profesor român de engleză pe care l-am cunoscut în Târgu Mureș. „Chiar și eu, oricât de deschis aș fi, am limite. Acest om nu este decât un șovinist ungur. Ai citit ce a declarat, că «pentru unguri, sub Ceaușescu, româna a devenit o limbă a oprimării»? Cum ar putea fi româna o limbă a oprimării?"

„Paradoxul este că am suferit împreună", a spus Ion Pascu, un neurolog, rector la institutul medical din Târgu Mureș. „Acum însă, deodată, totul este otrăvit."

Însăși atmosfera Transilvaniei este un paradox: oamenii par mai occidentalizați decât în Moldova sau în Valahia, dar prejudecățile înnăscute afectau cele mai sofisticate conversații din cafenele. Într-un fel, Transilvania era în 1990 mai degrabă ca Berlin sau Viena în anii '30. Am ajuns în Târgu Mureș pe la sfârșitul lunii aprilie, la câteva luni după ce grupuri de români și unguri veniseră din satele înconjurătoare, cu bâte și cuțite, în Piața Trandafirilor, lăsând în urmă câțiva morți și peste 250 de răniți.

În timp ce tancurile patrulau sinistru în Piața Trandafirilor din Târgu Mureș, la vreo 80 de km depărtare, în Cluj (oficial „Cluj-Napoca"), Piața Libertății era plină de studenți români în după-amiaza în care am ajuns eu acolo. Acoperiseră soclul statuii domnitorului ungur Matthias Corvin cu steagul românesc din care tăiaseră stema comunistă din centru. Studenții cântau imnul „Deșteaptă-te române", scris de Andrei Mureșanu în timpul revoltei din 1848 împotriva conducătorilor unguri ai Transilvaniei. Cererea studenților: o a doua revoluție, care să elibereze România de neo-comunistul Front al Salvării Naționale.

Pentru mine, nici un oraș din Balcani nu este atât de intoxicat precum Clujul, cu acoperișurile sale ascuțite, țuguiate și cu fațadele sale galbene, în stil baroc, aliniate de-o parte și de alta lângă străzi înguste, pietruite, care, la lăsarea serii, când vremea este caldă, miros a praf, ca drumurile de țară. Acest avanpost al Europei Centrale are o calitate de vară indiană. Prinși în conversații strălucite pe vremea când Clujul se numea Kolozsvar, romanticii unguri discutau ore întregi în cafenelele de pe marginea pieței centrale. Pentru mine, fantomele lor bântuie încă, palpabile ca amintirea unei cafele bune sau ca gustul unui sărut special.

Patrick Leigh Fermor, cunoscutul călător britanic specialist în Balcani credea că *Don Giovanni* al lui Mozart a fost jucat în Cluj înainte de Budapesta, și că Liszt ținea recitaluri aici. M-am cazat la hotelul Continental, în piața centrală, cunoscut în zilele precomuniste ca Hotel New York, o clădire în stil baroc, albă cu galben, cu cupole argintii. În cafeneaua neo-romană cu coloane corintice a acestui hotel a venit Fermor să discute cu prietenii lui unguri în iulie 1953. În jurnalul său de călătorie despre Ungaria și Transilvania, *Între păduri și apă*, Fermor își amintea că auzise „cadența înăbușită a valsului din *Die Fledermaus*" plutind în cafenea, dinspre restaurantul hotelului. În 1990 nu se auzea nici o muzică de vals – dar nici melodii țigănești – dinspre restaurant; doar zarva asurzitoare, metalică, a ceea ce, pentru bărbații beți și scandalagii de la mese, simboliza libertatea și prosperitatea Occidentului. Spre deosebire de vremurile lui Fermor, nimeni nu era îmbrăcat în sacou, când

cocktailuri. Mesenii purtau jachete, iar pe mesele acoperite cu cârpe murdare și împuțite nu erau decât sticle goale de țuică și bere, despre care se spunea că erau murdare cu detergent. Țiganii îi abordau pe călătorii din hol oferindu-le țigări străine, baloane roz și prostituate.

În pofida distrugerilor sociale și culturale provocate de comunism prin mutarea țăranilor români în orașe și prin evacuarea etnicilor maghiari, spiritul Clujului și al Kolozsvar-ului a supraviețuit. Starkie, în 1929, vedea Clujul ca „un oraș ideal pentru un călător contemplativ. Aici ar putea fi Oxfordul Europei de Est, cu studenții săi și clădirile sale tradiționale". Deși măreața universitate de pe vremuri nu mai era aceeași ca în timpul lui Starkie, ea a rămas caracteristica principală a orașului, așa cum am remarcat din proprie experiență.

La o petrecere la care am fost în prima mea noapte în Cluj l-am cunoscut pe Nigel Townson, un profesor universitar de engleză care, în 1990, era singurul conferențiar afiliat la British Council. British Council susține bibliotecile și conferențiarii de limbă engleză din întreaga lume. Deși este o organizație strict culturală, care nu are nici o legătură cu Biroul Extern Britanic, faptul că, în multe țări, British Council își are sediul într-una din clădirile Ambasadei Britanice i-a creat o imagine ambiguă: oamenii din țările respective își închipuie câteodată că cei afiliați la British Council sunt spioni. Romanciera Olivia Manning a fost căsătorită cu un conferențiar de la British Council, R. D. Smith, care a lucrat la București în 1940 și 1941. Ideea absurdă, dar periculoasă, întreținută de românii contemporani, că el și alți prostănaci tocilari din personalul de la British Council din România erau spioni a reprezentat intriga din *Trilogia Balcanică*.

Ceaușescu credea și el că conferențiarii de la British Council erau spioni. Sub conducerea sa, condițiile în care lucrau acești conferențiari au devenit atât de îngrozitoare, încât, în anii '80, personalul de la British Council s-a redus treptat. În cele din urmă Nigel, conferențiarul de la Cluj, a rămas singura legătură cu personajele din *Trilogia Balcanică*.

Nigel corespundea perfect așteptărilor mele. Exact ca Guy Pringle, conferențiarul fictiv de la British Council din *Trilogia Balcanică*, Nigel avea ochelari mari, uzați, cu ramă metalică, și era adânc implicat în viețile și problemele studenților săi români, făcându-și griji dacă unul își va lua bursa în Anglia și dacă altul va reuși să treacă peste depresia psihică. Nigel citea o carte de literatură engleză pe zi; vorbea română, portugheză, germană și alte limbi. El, orgolioasa lui soție sârboaică și fiica lor locuiau într-un apartament românesc obișnuit, la bloc, la periferiile Clujului, făcând față problemelor tipic românești. Reapariția ouălor și a berii în magazinele locale, de exemplu, l-a bucurat pe Nigel la fel de mult

ca pe vecinii lui. Viața lui Nigel n-a fost ușoară, însă înțelegea mult mai bine cum sunt românii și ce este țara lor decât orice diplomat străin îndopat.

Fără Nigel n-aș fi cunoscut în Cluj niște oameni care, în pofida caracterului lor, m-au pus în fața unui adevăr neplăcut: iluminismul occidental din Transilvania era încă o afacere tipic ungurească și avusese foarte puține efecte asupra populației românești.

Sandra Danciu a tradus cărțile scriitorului grec Nikos Kazantzakis din limba greacă în română. În prima mea dimineață în Cluj am vizitat-o în apartamentul ei și am stat la o cafea.

„Ai citit *Zorba grecul*?" m-a întrebat. „Atunci știi povestea cu diavolul însuși ascuns în mănăstire. Așa e și cu noi. În Alba Iulia, de exemplu, puseseră microfoane în locurile de confesiune... Nu știu nici măcar un singur conducător cinstit în istoria României. În România, întotdeauna a triumfat răul. Și acum, ungurii fac tot scandalul ăsta. E adevărat, să știi, sunt chiar șoviniști. Dacă-i auzi cum vorbesc despre cultura *lor* maghiară, parcă ar vorbi de oseminte sfinte."

Am întrebat-o ce s-a întâmplat în Cluj la 22 decembrie 1989, ziua în care Ceaușescu a fugit din București.

„Nu-mi place să-mi amintesc ziua aceea, pentru că o asociez cu disperarea. Deși Ceaușescu e mort, nu suntem încă eliberați de noi înșine."

„Poți să-mi povestești ce ai văzut, ce ai simțit?"

„În noaptea de 21 decembrie n-am putut să dorm. M-am rugat. În ziua aceea fusese o demonstrație în piață, unde armata omorâse mulți oameni. La șase și jumătate dimineața, pe 22 decembrie, m-am ridicat și am luat-o pe fiica mea la plimbare, să vadă ce se întâmplă. Nu știu ce m-a îndemnat să fac asta. A fost un impuls de moment. Erau trăgători peste tot; era foarte periculos. Soldații și securiștii patrulau pe străzi. Dar am îndrăznit să-i privesc cu ură, direct în ochi. Voiam răzbunare pentru tragedia poporului meu. Nu-i voi ierta niciodată, nu merită nici un pic de milă."

„Eu și fiica mea nu eram singurii oameni de pe stradă care încercau să afle ce se întâmpla. Erau și alții. Toți mergeau în piața în care era statuia lui Mihai Viteazul. Doina Cornea era acolo, vorbind mulțimii[2]. Toată lumea a jurat pe sufletul lui Mihai Viteazul, sfidând moartea, că va veni la statuia lui în fiecare dimineață, la aceeași oră, până când va cădea Ceaușescu. Apoi am mers cu toții la biserică."

2. Doina Cornea era o cunoscută disidentă din Cluj.

„Am trecut printre două șiruri de tancuri. Poate că ne vor omorî, i-am spus fiicei mele. Apoi, îmi amintesc bine, un preot tânăr a ieșit din catedrală. Era foarte serios, avea un aer intelectual. Am simțit că spusele lui ating cerul: «Tatăl nostru carele ești în Ceruri...»"

„Mai târziu, mulțimea s-a mutat în Piața Libertății. Acolo, cineva striga de la fereastră: «Tiranul a fugit din București». În clipa aceea, iubeam fiecare cerșetor, fiecare om de pe stradă..."

„Execuția lui Ceaușescu a fost ca o curățare a sufletului, primul exercițiu spiritual al națiunii noastre... Atât de sângeros, atât de pur; mințile noastre oscilau între Iisus și Ceușescu. Dar nu era bine; nu era suficient. Simțeam că parcă aș fi vrut să-i smulg carnea, să-i scot ochii eu însămi. Nu, nu ne-am liniștit în ziua aceea."

„Cine era preotul care a ieșit din catedrală atunci?" am întrebat.

„Părintele Ioan Bizău. Îl poți găsi oricând la catedrală."

L-am zărit pe părintele Bizău lângă altar, ținând în mână o bucată de pâine. Purta roba neagră și pălăria neagră, cilindrică, specifice preoților ortodocși. M-am prezentat. Mi-a zâmbit și, fără absolut nici un motiv, cred eu, mi-a pus bucata de pâine în brațe, făcându-mi semn să-l urmez. „Vino, vei fi oaspetele meu la prânz."

Părintele Bizău îmi zâmbea în continuare. Avea părul negru pe sub pălărie, și o barbă lungă, roșie. Părea să fie cam de vârsta mea; avea până în patruzeci de ani. Expresia lui era supusă, ca cea a unui om care postește de vreo două zile. Părintele Bizău era mic de înălțime. Dar când mi-a dat bucata de pâine am observat că avea niște mâini uriașe, foarte vânjoase și cu vene proeminente. M-am gândit imediat la statuia lui David, de Michelangelo, din Florența, la care mâinile sunt la fel de disproporționate față de restul corpului. Îmi aminteam vag că citisem undeva că Michelangelo a exagerat intenționat mâinile personajelor sale ca simbol al virilității și al binecuvântării divine.

În casa părintelui Bizău era o gălăgie infernală. Părintele Bizău și soția lui aveau doi copii mici. (Preoții ortodocși au voie să se căsătorească, cu condiția să nu slujească în mănăstiri.) „Ionuț are șase ani", îmi spuse părintele Bizău. „Dumitru s-a născut în octombrie anul trecut. Timp de doisprezece ani nu am reușit să facem copii. Apoi a venit Ionuț. Când s-a născut Dumitru, în octombrie, am luat-o ca pe un semn de la Dumnezeu că ceva bun avea să se întâmple aici. Vino în birou, acolo e liniște."

Biroul părintelui Bizău era plin de cărți. Am observat Shakespeare, Camus, Platon, O'Neill, Baudelaire, în afară de cărți religioase și ale autorilor români.

„Un preot citește Camus – un existențialist, un ateu?", am întrebat intrigat.

Atunci am aflat că dacă părintele Bizău voia să urle, ofta ușor și își ridica mâinile imense spre cer: „Camus este mai aproape de Dumnezeu decât toți oameni care ne-au condus după regele Ferdinand și regina Maria. Fără Dumnezeu și Iov nu putea exista nici un existențialism! Iov își analizează propriile suferințe – ăsta nu e existențialism! Vino, hai să mâncăm pâine și țuică", spuse, luând pâinea și rupând-o în bucăți pe o masă. „Vezi, sticla de țuică are etichetă ungurească. Asta e bine. Românii și ungurii trebuie să învețe să se iubească unii pe alții."

„Oamenii mi-au spus că ai fost o persoană importantă în timpul revoluției din decembrie."

„Eu nu sunt important", răspunse părintele Bizău. „Toți am fost complici prin tăcerea noastră. Suntem responsabili cu toții nu numai pentru crimele de aici, ci și pentru crimele altor regimuri comuniste, pentru Cuba, Etiopia, Coreea de Nord. Noi suntem responsabili de foametea din Etiopia..."

„Timp de decenii întregi, regele nostru, Mihai de Hohenzollern, un om care nu e nici păgân, nici hoț, precum conducătorii noștri comuniști, nu a avut voie să pună piciorul pe pământul României. Iar un bandit ca Yasser Arafat a avut voie să vină aici! Spune-mi, cum e posibil? Cum?" Părintele Bizău își ridică brațele și își încreți fruntea ca un personaj martirizat din icoane.

„Bea, bea", îmi porunci. „Aceasta este țuică făcută de Biserica românească și ținută în sticlă ungurească. Vezi tu", continuă el, „misiunea preotului este să spună ce e bine și ce e rău. Să spună care parte e luminată și care e întunecată."

Soția lui ne-a adus prânzul în birou: vin roșu, friptură de porc și ouă. „Vrei să spunem împreună o rugăciune creștină?", mă întrebă.

„Bineînțeles, dar nu sunt creștin."

„Ce ești, ești credincios sper?"

„Sunt evreu."

„Atunci trebuie să-ți spui rugăciunea ta. Iar soția mea va lua friptura de aici și va pregăti altceva."

„Nu, nu." M-am simțit foarte stânjenit. „E bine așa. Nu sunt religios. Adică, te rog..."

Mă privi dezaprobator.

„Spune-mi", am schimbat eu subiectul în timp ce gustam friptura și vinul, „ce s-a întâmplat când mulțimea a venit spre biserică la 22 decembrie 1989?"

„Sediul partidului comunist se află pe partea cealaltă a pieței, chiar în fața catedralei. Când am văzut mulțimea aceea de oameni venind spre biserică, printre tancuri, am plâns. Am plâns. Căci aceasta nu era lucrare omenească, știam. Oamenii din România părăseau tărâmul păgân și se întorceau îngenuncheați în *casa Domnului*. Am căzut în genunchi și am spus: «Tatăl nostru carele ești în Ceruri...»"

„Și acum?"

„Acum sunt multe de făcut. Oamenilor încă le lipsește credința. Sunt suspicioși în privința Doinei Cornea și a lui Laszlo Tokes – în privința lui pentru că e ungur. Tokes e un erou, dar nimeni n-ar spune o vorbă bună despre el. Adevărul e în sufletele noastre. Dar încă ne e teamă să-l rostim. Suntem un popor religios, însă am ajuns un popor mutilat din punct de vedere spiritual."

Părintele Bizău se despărți de mine dându-mi o sticlă de țuică. M-a invitat să iau prânzul și cina cu el în fiecare zi atâta timp cât rămâneam în Cluj. Îl cunoscusem cu mai puțin de două ore în urmă și chiar și atunci venisem neanunțat.

Întorcându-mă, destul de beat, spre Hotelul Continental, mi-am spus că România este unul din acele locuri supraîncărcate de pasiune, unde întâlnești cei mai buni, dar și cei mai răi oameni, și că poate măicuțele din Bucovina aveau dreptate: un mântuitor nu se poate naște decât într-un loc în care s-a făcut foarte mult rău.

„Cred că e timpul să-l cunoști pe Gheorghe", a spus Nigel, cu un zâmbet malițios. „Am senzația că tu și Gheorghe vă veți înțelege de minune."

M-am întâlnit cu Gheorghe și cu Nigel la prânz, într-un restaurant din apropierea universității. Gheorghe era înalt, cu o constituție foarte atletică. Avea părul scurt, negru, cu câteva șuvițe grizonate și o mustăcioară neagră. Avea o oarecare charismă, dar și o șiretenie vizibilă. Când mi-am scos carnețelul de notițe, Gheorghe îmi spuse: „Aș prefera să nu folosești numele meu real." Așa că „Gheorghe" nu este numele real al acestui individ. Mai târziu, când mi-am scos portofelul să plătesc, Gheorghe remarcă: „Văd că ai schimbat bani pe piața neagră – după cum sunt îndoite bancnotele."

Ospătarii îl cunoșteau cu toții pe Gheorghe. Ne-au servit rapid și politicos, având grijă să schimbe fața de masă și să ne dea pahare bine lustruite: ceva rar în România.

Dar chiar și dacă ospătarii nu l-ar fi cunoscut pe Gheorghe, bănuiesc că ne-ar fi servit cum trebuie. Gheorghe este genul acela de persoană care poate intra într-un restaurant aglomerat fiind totuși servită repede.

Gheorghe mi s-a lăudat mai târziu, fluturându-și degetele: „Aceasta e o țară a cozilor. Dar niciodată, niciodată în viața mea nu am fost nevoit să stau la coadă să cumpăr ceva."

Gheorghe avea vreo patruzeci de ani. Chipul lui avea tot timpul o expresie îngrijorată. Trăia după principiul că în momentul în care încetezi să-ți faci griji și presupui că nu se poate întâmpla nimic rău se va întâmpla ceva foarte rău. În România, aceasta este o strategie de viață foarte bună.

Pot explica mai bine impresia pe care mi-a făcut-o Gheorghe – senzația pe care o crea celorlalți – comparându-l cu un personaj din *Doctor Zhivago*: Victor Kamarovsky, interpretat în film de Rod Steiger. La începutul filmului, Kamarovsky este un membru însemnat al aristocrației ruse, care lucrează pentru țar și o seduce pe fiica unui prieten, o femeie mult mai tânără decât el, pe care o lasă însărcinată. Apoi, Kamarovsky apare spre sfârșitul filmului, după revoluția din 1917. Acum lucrează pentru bolșevici și are aceeași expresie preocupată pe chip. „Bolșevicii au încredere în tine!", exclamă cu naivitate Yuri Zhivago (Omar Sharif). Kamarovsky rânjește ironic, ca și cum ar vorbi cu un copil: „Bolșevicii nu au încredere în nimeni. Au nevoie de mine."

Gheorghe fusese membru al partidului comunist. Acum făcea parte din Vatra Românească, o organizație naționalistă care, conform raporturilor și zvonurilor, era o versiune a anilor '90 a fostei Legiuni a Arhanghelului Mihail, asta în afară de faptul că era un refugiu pentru foștii membri ai Securității care conduceau încă România sub masca Frontului Salvării Naționale condus de Iliescu. Gheorghe edita de asemenea două ziare în Cluj: unul susținea Frontul Salvării Naționale, iar celălalt, un ziar studențesc, îl combătea.

Gheorghe a făcut totuși niște greșeli. În Londra, unde plecase cu o bursă la mijlocul anilor '70, Gheorghe a muncit și câte ceva pe cont propriu: vindea mașini la mâna a doua arabilor, și aranjase cu un diplomat român să vândă vin românesc din crama ambasadei magazinelor londoneze. Când Gheorghe a revenit în România într-o vizită scurtă i s-a spus că pașaportul îi fusese anulat. „Aveam șapte sute de lire la o bancă din Londra; erau mulți bani pentru un român. Ticăloșii nu m-au mai lăsat să plec niciodată", spuse plescăind din limbă și ridicând din sprâncene, modul oriental de a arăta nemulțumirea.

În Cluj umblau zvonuri că Gheorghe fusese colonel de Securitate. Dar nu cred că Gheorghe era altceva decât un mic afacerist și supraviețuitor clasic, plin de cinism și pesimism, care disprețuia atât sistemul, cât și pe cei suficient de naivi să i se opună deschis. Gheorghe era genul de om care nu provoacă niciodată o revoluție, dar găsește întot-

deauna cea mai bună metodă de a profita de noua ordine, indiferent despre ce ordine ar fi vorba.

Gheorghe vorbea limba engleză, germana și alte limbi și era un expert autodidact în romanele lui John Steinbeck. „Steinbeck este singurul scriitor care ar fi putut să facă dreptate după ce le-au făcut comuniștii țăranilor. Ceea ce s-a întâmplat în România începând din anii '50 – asta e povestea pe care Steinbeck s-a pregătit toată viața să o scrie. *Strugurii mâniei*, ha", spuse Gheorghe cu un râs dezgustat, „asta e o poveste de adormit copiii în comparație cu ce s-a întâmplat aici."

Gheorghe încerca să fie numărul unu: el, frumoasa lui soție roșcată Augusta și fiul lor. La câteva săptămâni după revoluție, Gheorghe a început să dea lecții particulare de engleză, a devenit membru al Vetrei Românești și s-a implicat în Frontul Salvării Naționale. Cu banii câștigați a cumpărat o antenă satelit de pe piața neagră, pe care a instalat-o pe balconul de lângă sufragerie. Familia urmărea acum „Satelite News" de la Londra, „Love Boat" și alte programe, în timp ce Gheorghe calcula ce parte urma să învingă în România post-ceaușistă și dacă el și familia lui ar fi mai avantajați în Cluj sau în străinătate.

Augusta îl presa pe Gheorghe să plece în America sau oriunde „unde familia poate trăi omenește și nu ca niște sălbatici. Aici nu știi niciodată ce se poate întâmpla". Gheorghe nu era sigur. Gesticulând, spuse, ridicându-și sprâncenele: „Sunt deja la vârsta a doua. Nu vreau s-o iau de la capăt. Ce? Ce voi fi în America? Un cârpaci emigrant care muncește douăzeci și patru de ore pe zi pentru ca nevastă-sa să-și facă cumpărăturile în Mall și să aibă cuptor cu microunde. Nu", își ridică arătătorul. „Așteptăm și vedem. Poate avem mai multe șanse aici."

Nigel avea dreptate. Eu și Gheorghe ne-am înțeles de minune. Nigel a plecat, iar eu și Gheorghe am mers spre apartamentul lui, să-i cunosc familia. În ziua următoare am discutat aproape fără încetare. Conversația noastră era impulsionată de rezerva lui Gheorghe de țuică de casă. Adesea nu mai eram în stare să iau notițe. Dar îmi amintesc pasaje întregi din monologurile lui Gheorghe.

„Bineînțeles că am fost membru al partidului comunist! Crezi că sunt prost?" Își scoase maxilarul în afară, ridicând palmele în aer. „Cum crezi că am învățat engleza, germana? Cum crezi că am făcut rost de bani și de viză să plec în Anglia și în America în anii '70, când am aflat despre Steinbeck? Fiind disident? Normal că am intrat în joc. Singurii oameni care călătoreau și își făceau o educație în România erau membrii de partid. De aceea nu am altă alternativă, deocamdată, decât Frontul Salvării Naționale. România nu e ca Cehoslovacia sau alte țări din

Europa Centrală. Asta e o țară de mujici. Singurele persoane calificate sunt foștii comuniști."

„Și crede-mă, nimeni nu urăște mai mult comunismul decât un fost comunist. Vezi tu, noi, românii, avem un avantaj față de iugoslavi. Iugoslavii, din cauza tradiției lor partizane din cel de-al doilea război mondial, chiar au crezut în el – în comunism. Noi", spuse el, ridicându-și sprâncenele cu o figură de cunoscător, de superioritate, „nu am crezut niciodată în nimic. A fost o mare escrocherie. De aceea suntem oameni de încredere și de aceea comuniștii din Iugoslavia au dat-o în bară atât de rău."

„Bob, o să-ți spun ceva ce poți fi sigur că e adevărat. Oamenii aceia din piață, din Cluj, din București, studenții aceia care vor să scape de Iliescu și de comuniști; dacă reușesc – sau, mai degrabă, dacă vreodată apare teama că au șanse să reușească – va fi un măcel. Pentru că absolut fiecare om din țara asta care nu se află în piață se simte mai în siguranță cu Iliescu decât cu studenții aceia."

Gheorghe mi-a spus asta la începutul lunii mai în 1990. O lună mai târziu, poliția i-a evacuat pe studenții din Piața Universității din București. Dar studenții au reocupat imediat piața. Încurajați, mii de alți studenți au înconjurat sediul guvernului aflat în apropiere. De această dată, n-a intervenit nici poliția, nici armata, și deja se spunea că Iliescu va fi nevoit să-și dea demisia. Totuși, în douăzeci și patru de ore, mii de mineri au venit în București, din Valea Jiului. Minerii, înarmați cu bâte și topoare, i-au masacrat. În spitalele din apropiere, asistentele medicale au refuzat să-i îngrijească pe studenți. Prea puțini români, spre oroarea diplomaților străini, au dovedit compasiune pentru studenții răniți.

Gheorghe continuă: „Hai să-ți spun ce se va întâmpla: Iliescu va fi ales președinte fără probleme. [Așa a fost.] Apoi, treptat, în următorii doi ani, Frontul Salvării Naționale se va dezmembra din interior. Când Frontul va pica, vor apărea noi partide politice de opoziție, de data aceasta mai mature decât cele de acum. În cele din urmă, România va avea un guvern non-comunist. Dar asta nu se va întâmpla decât pe la mijlocul anilor '90, iar politicienii care vor face parte din acest guvern non-comunist stau încă deoparte. Eu sunt cu Frontul. În clipa în care Frontul va da semne de prăbușire, nu voi mai avea ce să caut acolo."

„Dar cu Vatra Românească cum e?" am întrebat. „Vatra e o nouă Legiune a Arhanghelului Mihail?"

„Vatra Românească, spui. Interesant. Vatra s-a format după revoluție, când românii s-au deșteptat brusc și și-au dat seama că trebuie să se unească împotriva ungurilor. Dar, deși sunt membru, tot nu știu exact

ce se va întâmpla cu Vatra. Ar putea fi o avalanșă. Amintește-ți că Vatra a început exact ca Legiunea Arhanghelului Mihail – o mișcare naționalistă idealistă, de întoarcere la rădăcini, aflată deasupra politicii și, prin urmare, incoruptibilă. Cu Vatra, aștept să văd."

Gheorghe a vorbit ore întregi despre Ceaușescu. Îmi amintesc doar frânturi:

„Ceaușescu era cel mai groaznic tip de român: era un țăran oltean, ceva între un turc și un țigan. Asta e esențial pentru a înțelege cum gândea. Crezi că a vrut să plătească datoria externă de dragul responsabilității naționale? Ce fel de om întreg la minte plătește o datorie înainte de termen? Ce s-a gândit el: «După ce dau banii înapoi, țara e a mea și pot să fac ce vreau cu ea». Exact ca un țăran care plătește proprietarului: după ce plătește ipoteca, are casa lui. Poate să construiască camere noi sau poate să-i dea foc, cum vrea. Așa funcționa creierul lui Ceaușescu."

„Ceaușescu avea ca animale de casă niște măgari. Gândește-te la asta." Gheorghe își duse un deget la frunte și începu să-l rotească. „Măgarii dictau politica. Știi, în 1965, când Ceaușescu a ajuns conducător după moartea lui Gheorghiu-Dej, nimeni nu auzise de el. Era un necunoscut, ceea ce înseamnă că până atunci lucrase în domeniul securității interne. Ceaușescu era ca Stalin, un hoț mărunt care se pricepea la birocrație, o persoană vicleană, fără a fi inteligentă. Avem o expresie în România, «*Hârtia suportă mai mult ca betonul*». Doar cu pixul și cu hârtia poți tortura și ucide la scară mare."

„Stalin cel puțin avea o oarecare educație. Studiase în Georgia ca să devină preot ortodox. De aceea discursurile lui Stalin, care au stabilit tipicul tuturor discursurilor comuniste, sună ca liturghia ortodoxă. Dar Ceaușescu era needucat. S-a lăsat de școală la 15 ani. Avea un defect de vorbire. Tatăl lui îl bătea. Se spune că, odată, când Ceaușescu a fost băgat la închisoare pentru că furase, l-au pus într-o celulă cu niște comuniști. Acestora li s-a părut un personaj util. Așa a ajuns Ceaușescu comunist – altă escrocherie." Gheorghe își ridică sprâncenele și dădu din umeri. „Ceaușescu a crescut în Scornicești, în Oltenia, zona cea mai înapoiată din Valahia. E un oraș în care toată lumea arată la fel, toți sunt retardați", sucindu-și degetul lipit de frunte, „cum sunt la voi cei din munții Apalași."

„Voi, americanii, l-ați construit. Nixon l-a chemat într-o vizită în 1968. Bine, recunosc că pe atunci credeam cu toții că poate va fi mai bun ca Gheorghiu-Dej. Totuși, Ceaușescu criticase invazia sovietică din Cehoslovacia. Vezi tu, toți ne făceam planuri, ne căutam un rost, iar Ceaușescu ne-a păcălit pe toți. A fost ca un nisip mișcător. Ce idiot am fost că

m-am întors aici în 1974. Ar fi trebuit să rămân în străinătate. În Anglia sau în America aș fi fost bogat."

„Dar atunci când Carter l-a invitat în America în 1976, asta a fost de neiertat. A fost ca și cum ne-ați fi aruncat cu rahat în față. Atunci știa deja toată lumea cine era Ceaușescu. Îmi aduc aminte că am citit într-un ziar că în timpul unei vizite, nu mai știu, în Maryland sau în Pennsylvania, au numit un supermarket în onoarea lui Ceaușescu. Probabil că reprezentanții lui Carter i-au spus lui Ceaușescu orice, doar să-l facă fericit, iar el i-a crezut și a vrut ca și noi să-i credem. Voi, americanii, când vreți să umiliți o țară sunteți foarte pricepuți!" Gheorghe scuipă, scârbit. „Și te mai miri că am fost comunist în anii '70..."

„Am făcut vreodată ceva bun?"

„Ați avut un om de treabă, unul singur."

„Cine?"

„Ambasadorul vostru, Funderburk."

M-am uitat la Gheorghe, surprins.

David B. Funderburk fusese numit ambasador al Statelor Unite în România de către Ronald Reagan, în 1981, la scurt timp după ce Reagan fusese ales președinte. Numirea lui Funderburk a fost una politică, una dintre cele mai interesante și controversate decizii luate de Reagan. Funderburk era un protejat al senatorului Jesse Helms, republicanul din Carolina de Nord, ale cărui opinii de extremă dreaptă referitoare la avort, predarea religiei în școli și alte asemenea probleme, erau împărtășite pe deplin de Funderburk. Dar experiența lui Funderburk avea alte detalii, mai relevante pentru misiunea ce-i fusese încredințată, și despre care presa nu a vorbit prea mult. Vorbea limba română; studiase în România cu o bursă Ful bright și lucrarea sa de diplomă analiza cum a contribuit politica Franței și a Angliei în anii '30 la plasarea României într-o situație limită, la discreția lui Hitler și Stalin, astfel încât românii nu au avut de ales, fiind nevoiți să se alieze cu naziștii la începutul războiului și cu sovieticii la sfârșit. Funderburk nu era un îmbuibat care dorea postul de ambasador în schimbul ajutorului pe care i-l acordase unui senator în timpul campaniei electorale. Funderburk, un tânăr sever, brunet, cu ochelari, era un luptător care avea un singur scop: să obțină postul de ambasador la București.

Departamentul de Stat al Statelor Unite îl detesta pe Funderburk, iar Funderburk replica pe măsură. În anii '70-'80, România era singura țară din Europa de Est pentru care se dădea o luptă politică la Washington, aproape un mini-război.

România și Ungaria erau singurele membre ale Pactului de la Varșovia cărora guvernul Statelor Unite le-a acordat clauza națiunii celei

mai favorizate. În cazul Ungariei, această decizie a provocat puține controverse; conform standardelor est-europene, Ungaria avea o economie liberală și un dosar liberal privind drepturile omului. Statele Unite au acordat clauza națiunii celei mai favorizate României din motive diferite. Ceaușescu, în opinia Departamentului de Stat, avea o politică externă „nonconformistă", care nu se încadra complet în directivele Uniunii Sovietice. De exemplu, el recunoscuse statul Israel și avea relații strânse cu China. „Filfizonii", cum îi numea Funderburk pe inamicii săi din Departamentul de Stat, credeau că, oricât de slabă ar fi tendința de „nonconformism" a politicii externe românești, anularea statutului de națiune favorizată al României va duce la dispariția influenței pe care o avea Washingtonul asupra lui Ceaușescu, provocând o situație și mai gravă a drepturilor omului în România. Răspunsul lui Funderburk la acest argument a fost: „Mai gravă? Cât de grave mai pot deveni lucrurile în România?"

La Washington se zvonea că Funderburk era un amator, care nu știa nimic despre diplomație și nici măcar nu vorbea româna așa de bine. „Mai mult a înrăutățit situația; e nevoie de alt ambasador, unul care să îndrepte lucrurile la București", îmi explicase un expert obtuz la minte.

Dar anumiți experți de la ambasada din București nu erau de aceeași părere, iar unul dintre ei a spus clar: „Funderburk vorbește limba română suficient de bine. Mai important însă e că înțelege cum e acest loc în realitate." Un alt oficial al Statelor Unite la București a spus: „Nu mă interesează ce zice lumea despre el; după ce l-am văzut cum lucrează cu românii, am cel mai profund respect pentru ambasadorul Funderburk."

Funderburk și-a dat demisia în 1984 într-un mod foarte spectaculos. S-a referit în public la Ceaușescu numindu-l un *șmecher* care „duce de nas" Departamentul de Stat cu o politică externă mai puțin independentă decât s-ar crede. Deși izbucnirea lui Funderburk nu a provocat decât zâmbete ironice la Departamentul de Stat, Gheorghe a fost foarte încântat.

„Când ambasadorul vostru, Funderburk, a folosit cuvântul acela, *șmecher*, nu pot să-ți spun cât de bine m-am simțit. A fost pentru prima dată când am simțit că există speranță, că cineva de afară știa ce se întâmplă aici. *Ah*,", își clătină admirativ capul, „un *șmecher*, exact asta era Ceaușescu."

„Poate că-ți plăcea Ceaușescu din cauza relațiilor lui cu Israelul", spuse Gheorghe cu sarcasm. „Ce rahat! Avea relații cu Israelul ca să-i

poată vinde pe evrei, exact așa cum vindea germani Germaniei de Vest: o viză de ieșire în schimbul a patru mii de dolari de persoană – o escrocherie. Banii erau trimiși fratelui lui Ceaușescu, Marin, care-i depunea în băncile din Elveția. Cel despre care – *se spune* – că s-ar fi sinucis. Nu vezi, fratele lui [Marin Ceaușescu] era, cum să spun…"

„Intermediarul."

Gheorghe zâmbi. „Da, intermediarul. De ce crezi că a stat atâția ani la ambasada României din Viena? Ducea banii în Elveția. Se spune că s-a spânzurat în subsol. L-au torturat ca să afle conturile, apoi l-au spânzurat."

„Cine l-a torturat, ceilalți diplomați?", am întrebat.

„Da, ceilalți diplomați, de ce nu!"

„Deci guvernul României are acum conturile din Elveția ale lui Ceaușescu?" Încercam disperat să urmăresc logica lui Gheorghe.

„Nu." Gheorghe închise ochii și ridică mâinile în aer. (*Cât de naivi pot fi americanii ăștia!*) „După ce l-au omorât pe Marin au plecat în Elveția să retragă banii. Acum probabil că sunt în Franța sau cine știe unde. Crezi că un român, după ce omoară alt român pentru bani, o să dea banii guvernului României?" Ridicând brațele iar, adăugă: „Nu! O să-i păstreze pentru el!"

Am mers cu trenul printre dealurile de un verde catifelat ale „Munteniei", zona cea mai muntoasă a Valahiei, învecinată cu Transilvania în nord-vest, spre orașul Curtea de Argeș, unde era o mănăstire.

O călugăriță cu privirea severă păzea intrarea în biserică. Pe dreapta, când intrai în biserică, se aflau mormintele din marmură albă ale regelui Carol I, al soției sale, Elisabeta de Wied (Carmen Sylva) și al lui Neagoe Basarab, domnitorul valah din secolul al șaisprezecelea a cărui familie întemeiase Basarabia. Pe stânga se afla mormântul regelui Ferdinand. Mormântul lui Ferdinand, la fel ca cele ale lui Carol I, Elisabeta de Wied și Neagoe Basarab, era sculptat și marcat cu numele său și cu pecetea regală. Dar pe stânga mai era un mormânt, lângă cel al lui Ferdinand: nemarcat, cu o cruce simplă gravată pe marmură. Ordinul ca mormântul mamei sale să fie nemarcat a fost una din numeroasele nedreptăți comise de regele Carol al II-lea împotriva mamei sale, regina Maria.

Deasupra marmurei simple, călugărițele așezaseră o plăcuță:

MARIA, REGINA ROMÂNIEI 1914-1938.

Am urmărit un grup de fete de școală care culegeau flori din grădină. Când măicuța s-a întors cu spatele, fetele s-au strecurat pe sub

sfoara despărțitoare și, într-o tăcere speriată – temându-se aproape să respire – au așezat florile pe mormântul lui Neagoe Basarab, un personaj despre care învățaseră, fără îndoială, la școală.

Ieșind din biserică, am intrat în vorbă cu fetele și am menționat numele reginei Maria. Fetele au dat din umeri a negație. Nu păreau să știe despre ce vorbesc. Am continuat să le explic, folosind diferite cuvinte. În mod clar nu știau cine este.

Ce ironie, mă gândeam. Regina Maria, mai mult decât oricine altcineva, a asigurat alipirea Transilvaniei (precum și a Basarabiei și Bucovinei de Nord) la România după primul război mondial. Dormise pe câmpurile de luptă ale primului război mondial, alături de soldații ei, și se îmbrăcase ca zeița păgână a războiului de pe vremea dacilor. Prin extraordinara ei voință, această prințesă de origine britanică se transformase în româncă și le arătase supușilor ei ce înseamnă să fii român mult mai bine decât fasciștii și comuniștii români care au condus apoi țara.

Am rupt o floare galbenă din grădină. Ușor stânjenit, am așteptat, așa cum făcuseră fetele mai devreme, ca măicuța să nu fie atentă. Apoi am așezat floarea pe marmura sub care odihnește ultima conducătoare bună și cinstită a României, Maria Windsor de Hohenzollern. Îndepărtându-mă, am privit înapoi; călugărița severă zâmbea.

CAPITOLUL ZECE
Poveste din Transilvania: Copiii fluierașului fermecat se întorc la Hameln

După o oră de mers cu autostopul înapoi în Transilvania am ajuns din camera murdară de la Curtea de Argeș într-o cameră impecabilă, cu mobilă lucrată de mână, la hotelul în stil neoclasic Împăratul Romanilor din Sibiu, la același preț.

Simțeam că pot în sfârșit să respir. Faianța și robinetele din baie erau bine lustruite. Săpunul era nefolosit. Cafeneaua hotelului servea cappuccino cu frișcă. Restaurantul, decorat cu marmură și oglinzi – același care îi sprijinise pe Liszt și pe Johann Strauss – oferea supă fără grăsime și salată bine curățată. Ospătarii români, la fel ca romîncele care aveau grijă de camera mea, lucrau eficient și în liniște, fără să-mi șoptească la ureche despre cursul dolarului și prostituate.

Privind pe fereastra hotelului, așa cum făcuse Walter Starkie cu peste 60 de ani în urmă, m-am frecat la ochi, uimit. Orașul în care mă aflam nu părea să se afle în Transilvania, căci nu avea nici caracteristici românești, nici unguresti. Străzile înguste și casele țuguiate îmi aminteau de Nürnberg... Am mers în Piața Republicii de lângă hotel și am privit spațiul, cu dale pe jos, înconjurat de fațade colorate în stil baroc, cu plăcuțe heraldice din lemn și acoperișuri ascuțite, acoperite cu muschi, printre care se vedeau ferestrele mansardelor. Am privit străzile lăturalnice, umbrite de arcade înalte, și am văzut panoplia de domuri rotunjite de deasupra „turnurilor robuste" în fața cărora se minunase, în 1935, Patrick Leigh Fermor. Cu putină vopsea proaspătă pe fațadele caselor și cu câteva buticuri cu prețuri exorbitante, această piață din Sibiu ar fi putut fi identică cu cele din Germania. Ajunsesem în extremitatea sud-vestică a lumii germane și austro-ungare și totuși mă aflam fix în mijlocul României. Niciodată până acum în călătoria mea prin România nu mi s-a părut paradoxul senzorial atât de real și magic. Într-adevăr, povestea spusă de această arhitectură era aproape fantastică.

Când copiii din orașul medieval Hameln, din Saxonia Inferioară, au fost duși sub pământ de fluierașul fermecat, ei au reapărut la 1 600 de km depărtare spre sud-est, în munții Carpați, aproape de Marea

Neagră. Povestea, imortalizată de Johann Wolfgang von Goethe, de frații Grimm și de Robert Browning, se bazează, de fapt, pe o colonizare germană a Transilvaniei din secolul doisprezece. Browning scrie:

Și mai trebuie să zic
Că-n Transilvania e un trib
De oameni stranii, care spun
Că au apucături și haine
De care râd vecinii lor
De la mamele și tații lor,
Care-au venit din închisori, de sub pământ,
Unde-au fost închiși cu toții
Demult, aduși din Hameln,
Din pământurile Brunswick-ului,
Dar de ce și cum, nu înțeleg.

„Pământurile Brunswick-ului" sunt de fapt Saxonia, o zonă din Germania centrală. Deși coloniștii germani inițiali din Transilvania erau probabil flamanzi din apropierea graniței olandeze, denumirea de „saxoni" (sași) a rămas. În poveste, fluierașul fermecat era un vânător de șobolani a cărui muzică era atât de minunată încât cu sunetele fluierului său a atras toți șobolanii din Hameln până pe malul râului Weser, unde aceștia s-au înecat. Când oamenii din oraș au refuzat să-l plătească pentru că îi scăpase de șobolani, fluierașul s-a răzbunat cântând o melodie care i-a fermecat pe copiii din oraș. Apoi, el i-a dus pe toți sub pământ, și aceștia nu și-au mai văzut părinții niciodată.

Credința larg-răspândită că țiganii fură copii (ca să nu mai vorbim de faima țiganilor de cântăreți minunați) sugerează că personajul respectiv era un țigan care i-a atras pe copii până la el acasă, în Transilvania.

De fapt, regele maghiar Geza al II-lea a fost cel care i-a recrutat pe saxonii stabiliți în zona care, pe vremea aceea, era flancul estic al Ungariei medievale, pentru a se apăra de Imperiul Bizantin. Acolo, sașii au fondat șapte cetăți întărite, sau Siebenburgen, toate capodopere ale arhitecturii baroce provinciale. Înainte ca orașul Cluj să se numească Cluj, Cluj-Napoca sau Kolozsvar, el era numit Klausenburg de locuitorii inițiali, sași. Brașovul se numea la început Kronstadt; Sighișoara – Schassburg și așa mai departe. Iar cel mai puternic dintre aceste orașe era Hermannstadt, numit după un baron saxon. Abia mai târziu Hermannstadt a ajuns să fie cunoscut după denumirea sa maghiară Nagy-Szeben și doar mult mai târziu după numele românesc Sibiu (preluat de la un râu din apropiere).

În pofida denumirilor românești de pe hărți, aceste orașe sunt încă cunoscute germanilor și austriecilor cu numele lor inițiale, cu rezonanțe teutonice, grave. Influența acestor sași duri, muncitori, asupra călătorilor din zonă a fost atât de mare, încât atunci când Jonathan Harker, personajul lui Stoker din *Dracula*, a trecut prin Transilvania spre est, spre castelul contelui Dracula, a poposit, firește, la „Clausenburg", nu la Cluj.

„Cunoștințele mele de limba germană mi-au fost foarte folositoare aici; într-adevăr, nu știu cum m-aș fi descurcat altfel", nota Harker în jurnalul său.

Sașii nu aveau încredere în nimeni, construindu-și comunități strânse și eficiente în spatele zidurilor cetăților. Sașii preferau să aibă cât mai puțin de-a face cu românii, cu ungurii și cu evreii. Românii și ungurii numeau Transilvania prin termenii poetici Ardeal și Erdely, care se refereau la păduri, însă pentru sași Transilvania s-a numit dintotdeauna, simplu, Siebenburgen – Șapte cetăți.

Reforma protestantă le-a întărit și mai mult sașilor conștiința rădăcinilor lor germane. Ei au devenit, în opinia lui Lukacs, „cei mai severi luterani din întreaga creștinătate". Prăbușirea Imperiului Austro-Ungar în 1918 și transferarea imediată a Siebenburgen către România au adâncit sentimentul sașilor de izolare etnică, făcându-i pe membrii comunității lor deosebit de sensibili la propaganda nazistă din anii '30. Sub Hitler, statutul sașilor a crescut, aceștia fiind considerați *Volksdeutsche* – un termen intraductibil plin de implicații referitoare la pământ, sânge și rasă, care înseamnă ceva de genul „popor german". Numeroși tineri sași au făcut parte din Waffen-SS ca forțe germane răspândite în Europa de Est în cel de-al doilea război mondial. Ei s-au adunat mai ales în divizia Prinz Eugen, responsabilă de atrocitățile cele mai feroce din timpul războiului în Iugoslavia[1]. Lukacs îi numește pe sași „cei mai mândri adepți ai Führer-ului". În 1981, trecând printr-un sat săsesc din Transilvania, Lukacs a remarcat: „Un tânăr în pantaloni de piele, văzând că mașina mea are număr de Viena, m-a salutat cu salutul lui Hitler."

Privită drept fascistă, mic-burgheză și neromână, comunitatea saxonă, cuprinzând câteva milioane de oameni, a devenit prima victimă a regimului român comunist postbelic. După război, românii au colaborat cu sovieticii, trimițând toți bărbații sași între 18 și 50 de ani și toate femeile săsoaice între 18 și 45 de ani să muncească în minele de cărbune

1. Divizia Prinz Eugen își primise numele după prințul Eugen de Savoia, un erou militar habsburg de la începutul secolului optsprezece.

din bazinul Donet din Ucraina de est și în Siberia. Doar un sfert dintre deportați s-au mai întors în România. Un alt sfert s-a dus direct în Germania de Vest după eliberare. Jumătatea rămasă pur și simplu a dispărut în Uniunea Sovietică, probabil morți la începutul anilor '50, de boli, frig și epuizare.

Începând din anii '60, Ceaușescu i-a tratat pe sași exact ca pe unguri, încercând tot ce-i stătea în putere să le distrugă viața culturală. Încetîncet, i-a vândut în schimbul unor sume mari de bani, oferindu-le viza de ieșire spre Germania de Vest, exact cum făcea cu evreii pe care îi vindea Israelului. Ion Mihai Pacepa, șeful Securității din vremea lui Ceaușescu, care a fugit mai târziu în Vest, declară că Ceaușescu i-ar fi spus că „evreii și germanii", împreună cu petrolul, sunt „cele mai bune mărfuri de export" ale României.

Pe la sfârșitul anilor '80, în Transilvania mai rămăseseră doar 200 000 de sași. Când vizele și pașapoartele au devenit accesibile, după revoluția din 1989, și aceștia au început să plece în masă în Germania.

În 1989, în orașul german München, am intervievat o bătrânică imigrantă din România, Dorothea Pastior. „Familia mamei mele are strămoși în Kronstadt [Brașov] încă din secolul șaptesprezece", începu doamna Pastior, „dar sunt sigură că rădăcinile noastre în Siebenburgen sunt mult mai vechi. Mama mea l-a cunoscut pe tatăl meu când el era într-un detașament care făcea manevre militare cu armata austro-ungară în apropiere de Kronstadt..."

„Copilăria mea a fost minunată. Noi, germanii, trăiam în lumea noastră socială, protejați. Nu prea aveam de-a face cu românii sau cu ceilalți, și nici ei nu se amestecau în viața noastră. Este ciudat, am trăit alături de ceilalți, dar nu ne doream să le cunoaștem limba sau să știm prea multe despre ei. Școlile noastre erau mult mai bune decât ale lor. În școlile saxone, înscrierea la școală a fost obligatorie cu mult timp înainte să se ia această măsură oriunde altundeva în Imperiul Habsburgic, și cu siguranță înainte să fie obligatorie în România. Crizele economice din anii '20 nu ne-au afectat, căci comunitatea noastră se întreținea singură. De fapt, germanii din Germania obișnuiau să-și trimită copiii în tabere în Siebenburgen pentru că aveam multă mâncare."

„În Kronstadt, aveam o viață foarte *burgerliche* (burgheză). Tatăl meu cânta în corul bisericii. Ascultam muzica noastră, operele lui Wagner. Aveam mândria noastră națională... aveam o psihologie de masă care îi încuraja pe mulți tineri de-ai noștri să se înscrie în Waffen-SS. Ori de câte ori primeam știri de pe front și aflam că fratele vreunei colege de-ale mele murise în război, ea stătea acasă câteva zile, dar apoi

venea înapoi la școală, purtând doliu. Altfel, războiul era departe. Anii din timpul lui Hitler au fost destul de plăcuți."

„Punctul critic din viața mea, când totul s-a dat peste cap, a fost în 1945, când armata germană a fost înfrântă."

Soldații sovietici, cu baionetele scoase, au intrat în casa doamnei Pastior, luându-i pe tatăl ei și pe fratele ei de cincisprezece ani, cu o condamnare la muncă silnică. Fratele ei a scăpat, tatăl ei a murit în 1946 în minele din bazinul Donețk. Abia în 1973 a fost anunțată oficial familia de moartea lui. Anii dintre 1945 și 1973 au fost un șir epuizant de suferințe. Autoritățile române au evacuat-o și pe ea, și pe rudele ei, din casă. Au fost forțați să trăiască într-o singură cameră timp de paisprezece ani.

„Nu am nici o vină în război", spuse doamna Pastior, aproape plângând. „Sunt cine sunt, adică germană, și am suferit destul din cauza asta."

„Acum șapte sute de ani aici nu era nimic, doar păduri. Am venit din zona Rinului la porunca regelui maghiar. Aici ne-am stabilit și am construit orașul acesta", i-a spus un bătrân sas călătorului E. O. Hoppe în 1923.

Am intrat în Muzeul Brukenthal din Piața Republicii, fondat în secolul optsprezece de un guvernator austriac al orașului „Hermannstadt". Plimbându-mă prin încăperi, după câteva săptămâni de călătorie în România, ochii mei au privit cu încântare Rubens-urile și Van Dyck-urile originale, oglinzile decorate, mobila Biedermeier și ferestrele franțuzești, toate pe fundalul unui tapet maroniu, din mătase. Mi-am dat seama că pentru o persoană crescută într-un astfel de mediu, cum erau bătrânul și doamna Pastior, efectele materiale ale civilizației române – icoane naive, cruci din lemn, roșii ca sângele, ouă pictate în stil înflorat, oriental – ar putea să pară cu ușurință barbare și respingătoare.

Lângă piață am găsit de asemenea un magazin de cărți vechi, poate același pe care îl găsise Hoppe în 1923, când recunoscuse că „traversase strada înainte și înapoi de mai multe ori, văzând priveliștea tentantă a cărților vechi, legate în piele". După ce timp de săptămâni întregi văzusem librăriile românești, cu rafturile lor metalice pe jumătate goale, pe care erau înșirate cărți din hârtie de ziar pe teme tehnice, scrise de autori din blocul Europei de Est, găsirea acestui loc a fost o altă încântare.

Deși doar 7 000 din cei 170 000 de locuitori ai Sibiului erau sași, sașii păreau să asigure nu numai atmosfera orașului, ci și stilul de a face lucrurile. Am observat că hotelul și multe alte magazine și restaurante lucrau (pentru România) la standarde neobișnuit de ridicate de eficiență. Sașii pot nega că apropierea lor de români i-ar fi afectat în vreun fel, însă este evident că această apropiere i-a ajutat mult pe români.

Într-o seară, la hotel, am cunoscut-o pe Beatrice Ungar, o ziaristă saxonă tânără, cu aspect de persoană puternică, ce lucra la *Hermannstadter Zeitung*, un săptămânal local în limba germană – apărut, la fel ca ziarele românești, imediat după revoluție. Totuși, spre deosebire de ziariștii români, Ungar și colegii ei de la *Hermannstadter Zeitung* se foloseau de libertatea nou-dobândită pentru a face lumină asupra trecutului propriei comunități. „Atât noi, cât și românii, am colaborat cu naziștii", declară Ungar. „Atât noi, cât și ei, avem de ce să ne simțim vinovați. Însă diferența este că, în timp ce noi ne recunoaștem deschis vina și suntem dispuși să ne asumăm responsabilitatea, românii neagă totul."

În dimineața următoare, în Piața Republicii, mă tocmeam cu un țigan ca să cumpăr un ziar. Un tânăr cu o bicicletă uzată și ruginită a oprit lângă noi și m-a ajutat s-o scot la capăt. Era murdar și nebărbierit și purta o bluză albă ruptă și pătată. Părul cânepiu și ochii albaștri, inteligenți, dezvăluiau că e sas. Numele lui era Lorenz Loock, și m-a invitat să iau cina la el acasă în seara aceea.

Lorenz și soția lui, Katharine, locuiau într-o cameră dintr-o casă la curte de pe o stradă parțial demolată din apropierea gării. În împrejurimi era atâta praf și gunoi încât am simțit că revenim în Africa. Toți trei stăteam pe niște bănci rupte în curte. Lorenz a turnat niște țuică de casă în pahare; apoi a luat câteva bucăți de lemn pe care le găsise pe stradă și le-a pus într-un tomberon de metal. Folosind alcoolul din țuică pentru a aprinde chibritul, Lorenz făcu focul, pe care puse câteva bucăți de carne și pește.

„Asta am după unsprezece ani de muncă în țara asta de țigani. Plătesc opt sute de lei pentru chirie, electricitate și apă [era o cișmea în curte]. Câștig zece lei pe oră ca tehnician. După ce cumpărăm mâncare, nu ne mai rămâne nici un ban la sfârșitul lunii."

Lorenz îmi arătă o valiză mare din plastic. Era deja plină cu hainele lui și ale soției: asta era tot ce urmau să-și ia cu ei în Germania, unde plecau în câteva zile.

„Aici a fost bine doar în *Hitlerzeit* [pe vremea lui Hitler]. Soldații naziști se purtau frumos cu sașii, da, spre deosebire de *soldaten* ruși și români. Când eram în armată, românii îi tratau pe sași ca pe niște porci. Ei purtau armele, iar noi făceam toată munca. Știi că naziștii le-au dat ciocolată copiilor?"

„Dar acum, numai țigani peste tot", se strâmbă Lorenz. Prin țigani se referea atât la țigani, cât și la români. „Toate demonstrațiile din piață și toată vorbăria asta despre alegeri sunt doar afaceri țigănești. Înainte

de decembrie, aici era comunism țigănesc, acum va fi democrație țigănească. E același lucru. Nu-i poți schimba pe țigani. Eu sunt sas, nu dau doi bani pe locul ăsta."

Lorenz bea repede și umplea din nou paharele cu țuică. Soția lui – o săsoaică – nu vorbea mult. Lorenz scoase o cutie cu poze de familie și îmi înmână o poză de nuntă. „Ia-o", insistă el, „în cinstea prieteniei noastre." Fotografia cețoasă, alb-negru, fusese făcută în 1986. Părea să aibă cel puțin cincizeci sau șaptezeci și cinci de ani.

Lorenz mă conduse înapoi la hotel. Lumina lunii se reflecta ciudat în pavaj și pe fațadele în stil baroc și gotic. Întunericul ascundea sărăcia românilor. Vorbind în germană cu Lorenz, mi-a fost ușor, la un moment dat, să-mi imaginez că nu mai eram în România, ci undeva în Germania sau în Austria.

„Acum nu mai sunt decât țigani aici", repeta într-una Lorenz. „Dar știi, în Germania, germanii vor spune că eu sunt țigan, pentru că sunt de aici. Nu-mi pasă. Vreau doar să muncesc, să câștig într-adevăr bani, să am mașină, mașină de spălat, video, da..."

În ultima mea zi la Sibiu, am mers cu Lorenz să-și ia pașaportul. La biroul de eliberare a pașapoartelor oamenii se înghesuiau în jurul unei ferăstruici de-la care un funcționar striga nume. După doar câteva minute de așteptare, funcționarul strigă numele lui Lorenz. Lorenz își făcu loc prin mulțime, îi dădu funcționarului o chitanță și primi două pașaporte românești (unul pentru el și celălalt pentru soție). Mie, întreaga operație mi s-a părut rapidă și banală.

Croindu-și iarăși drum prin mulțime, ochii lui Lorenz străluceau. „Nu știi câți ani am așteptat clipa aceasta." Lorenz petrecu câteva minute examinând fiecare pagină, atingând-o cu degetele. „Acum știu că plec într-adevăr din locul ăsta."

Apoi am plecat spre ieșirea din Sibiu, unde am făcut autostopul spre satul părinților lui Lorenz. Numele oficial al satului este Rusi, îmi explică Lorenz, „dar numele lui adevărat este Reussen", și a fost înființat în Evul Mediu de către sași.

Reussen era la nord de Sibiu, pe un drum de țară puțin circulat, care trecea printr-un peisaj înverzit și deluros. Pe dreapta a apărut o îngrămădire de case din secolele optsprezece și nouăsprezece, cu acoperișuri roșii, din țiglă, dominate de o biserică în stil baroc. Lorenz îl rugă pe șofer să oprească. Argumentele mele – despre faptul că aveam buzunarele doldora de lei care nu-mi foloseau la nimic – n-au fost luate în seamă. Lorenz a insistat să-l plătească el pe șofer. Cum mergeam pe ulița prăfuită, mirosul de mușețel și mentă se amesteca treptat cu mirosurile mai puternice de bălegar și animale. Lorenz și cu mine i-am

găsit pe părinții lui muncind pe un câmp de cartofi. Privindu-mă din depărtare, apărându-și de soare ochii albaștri cu mâinile mari și muncite, mă salutară timizi. Lorenz începu să vorbească cu ei, însă nu înțelegeam mai nimic. Vorbeau un dialect saxon – deja format în secolul paisprezece, la două secole după ce primii coloniști germani veniseră în Transilvania – în care pronunțarea cuvintelor germane era atât de stâlcită încât numai un expert le-ar mai fi putut înțelege. Lorenz scoase pașapoartele din buzunar și le arătă triumfător părinților. Toți zâmbiră. Tatăl și mama lui luară fiecare câte un pașaport și îl examinară atent, pipăind fiecare filă.

Am privit în jur. Totul părea atât de idilic... Părinții lui Lorenz își cultivau singuri cartofi, porumb, usturoi, ceapă, ridichi și țelină, precum și alte legume și fructe. Într-o curte umbrită de meri țineau câteva oi, porci, cocoși și iepuri. În pivniță, am aflat mai târziu, aveau câteva butoaie de vin și țuică.

„Ne facem singuri aproape tot ce se mănâncă și se bea. În magazine nu se găsește nimic", îmi explică mama lui Lorenz. Avea părul grizonat și o față roșie, sănătoasă, deși îmbătrânită. Părea să aibă vreo șaizeci de ani, dar cine știe? Lorenz avea douăzeci și șase de ani, dar arăta de patruzeci. Tatăl lui susținea că are cincizeci și opt de ani, dar îi dădeam cu ușurință șaptezeci și cinci.

„Tata bea mult, de asta arată așa bătrân", spuse Lorenz.

„Bea mai mult ca tine?" am întrebat uimit.

„O, mult mai mult. Eu nu beau mult. Tu ești cel care nu e obișnuit cu băutura."

Părinții lui Lorenz izbucniră în râs. Dar beau mult, cu toții. Tot restul zilei m-am străduit să țin pasul cu ei, dând pe gât țuică după țuică, stinsă cu vin. Totuși, nu s-au îmbătat și mai târziu s-au întors pe câmp să muncească.

Casa avea două camere. Toaleta era afară, lângă hambar. Pereții erau împodobiți cu câteva plăcuțe din lemn pe care erau scrise zicale creștine simple, în limba germană.

„Am supraviețuit atâta timp în România; nu avem de ce să plecăm", spuse mama lui Lorenz. „Dar Lorenz nu are nici un viitor în România. Țara asta nu are nici un viitor."

„Dar la țară viața pare plăcută", am spus eu.

„Da", răspunse Lorenz. „Avem rude în Germania. Au trimis bani ca să-i mituiască pe comuniști. De-asta nu ne-au luat niciodată pământurile. Când ai de-a face cu țiganii, trebuie să dai mită."

Părinții lui îl aprobară. Mama lui Lorenz spuse că va vota cu Iliescu la alegeri.

„Dar e un comunist! Frontul Salvării Naționale este Partidul Comunist Român fără Ceaușescu", am replicat eu.

„Da", spuse mama lui Lorenz. „Dar cu Iliescu știm ceva cât de cât sigur. Cu ceilalți, nu știm. Nu putem avea încredere în țara asta. Românii nu-i plac pe sași. Noi muncim. Ei nu. În 1945, când au venit rușii, am fugit și ne-am ascuns în pădure timp de câteva săptămâni. Românii i-au ajutat pe ruși să ne găsească. Au prins-o pe sora mea și au dus-o în Rusia să muncească. A murit acolo."

Mama lui Lorenz deschise o conservă de șuncă primită din Germania ca s-o mâncăm cu țuică și vin. Aș fi vrut să dorm în fotoliu după ce băusem atâta în după-amiaza fierbinte și prăfoasă. Însă Lorenz și mama lui au vrut să-mi arate biserica din sat.

Biserica fusese construită în secolul optsprezece. Am urcat împreună cu Lorenz în turnul baroc din lemn pe care ploile și vânturile îl afectaseră și, din păcate, ar fi trebuit să fie reparat. În timpul comuniștilor, reparațiile bisericilor fuseseră interzise, iar acum nu mai erau decât câțiva sași în sat. Lorenz îmi povesti că turnul avusese, pe vremuri, un ceas, care fusese furat de turci într-o bătălie cu habsburgii. În interior, biserica era curată și bine întreținută – ca orice biserică din Germania, cu excepția lemnelor putrezite. Vântul intra prin găurile din tavan, făcând să vibreze orga, ceea ce mă făcea să mă gândesc la trecerea timpului – la vremea când țevile din lemn scoteau note după partiturile lui Bach. Lângă altar am observat o placă memorială în onoarea a vreo douăzeci de membri ai comunității care luptaseră în armata austro-ungară și muriseră în primul război mondial.

„Ce s-a întâmplat cu placa memorială cu sașii morți în al doilea război mondial?", l-am întrebat pe Lorenz.

Lorenz nu știa, dar o întrebă pe mama lui. Ea dădu din umeri, cu o expresie greu de descris. Părea plină de frustrare și ambivalență. Mi-am dat seama instinctiv că ar fi trebuit să beau câteva zile cu ea ca să aflu ce credea cu adevărat despre asta. Murmură ceva în saxonă către Lorenz, care îmi spuse: „Vremea lui Hitler a fost bună pentru noi, dar a fost o greșeală. E mai bine să uităm ce s-a întâmplat atunci."

Lorenz și mama lui îmi arătară mormintele din cimitirul satului. Fiecare mormânt avea flori. Unele erau vechi de câteva sute de ani; altele erau recente, inclusiv cel al unei verișoare de-a lui Lorenz care murise făcând un avort ilegal. Mi-am dat seama că, în câțiva ani, „influența germană" din Transilvania care i se păruse atât de valoroasă lui Jonathan Harker nu va mai însemna decât citirea acestor pietre de mormânt din cimitirele saxone. Odată ce generația părinților lui Lorenz va muri, acest cimitir va ajunge ca cimitirul evreiesc din Bucovina: păzit și între-

ținut de țigani plătiți de o asociație a sașilor din Germania. Da, într-o zi chiar țiganii vor lua chiar casa părinților lui Lorenz. Mă întrebam dacă Lorenz era conștient de acest lucru. Poate că de asta folosea mereu cuvântul „țigan" în sens peiorativ: din amărăciune.

Pe drumul de întoarcere spre Sibiu, Lorenz continuă să-mi explice că nu vroia decât să facă bani în Germania. „Orice muncă ar trebui să fac acolo, o s-o fac, atâta timp cât voi primi mărci, nu lei." Râdea, triumfător.

Pierderea suferită de România ar fi un câștig pentru Germania: un alt caz de bogați devenind și mai bogați și de săraci ajungând și mai săraci. Sașii și evreii au fost singurii oameni din România care aveau o tradiție în ceea ce privește valorile burgheze: aflându-se, din punct de vedere economic, între nobilii bogați și masa țăranilor săraci. Dar tocmai când România începuse să se elibereze de comunism, tocmai când avea nevoie mai mult ca oricând ca sașii să acționeze ca un mijloc de propulsie, conducând societatea românească în direcția capitalismului clasei de mijloc, ultimi sași în stare să muncească plecau în Germania.

Și nu numai sașii români plecau în Germania. Plecau milioane de alți etnici germani – din Silezia și Pomerania (din vestul Poloniei) și din Prusia de Est, din zona Volgii și din Asia Centrală sovietică. Toți erau ca Lorenz, dornici să muncească, să ia slujbele pe care germanii prosperi nu le voiau și să se integreze, treptat, într-o clasă de mijloc.

M-am gândit la fluxul imens de imigranți irlandezi, italieni, polonezi și evrei din America din primul deceniu al secolului douăzeci și la contribuția pe care și-au adus-o în noua lor țară de adopție. Germania urma să fie o națiune mult mai puternică decât prin alipirea Germaniei de Est. Epoca dominației sovietice în Balcani urma să lase loc unei epoci de dominație germană. Imperialismul economic german, mi-am dat seama, oferea cele mai practice și eficiente mijloace de a aduce economia de piață, democrația și celelalte tradiții iluministe occidentale în România. Se părea că singura speranță a României era Germania. Istoria europeană a sfârșitului de secol douăzeci era perfectă pentru Lorenz, dar era plină de ironii.

CAPITOLUL UNSPREZECE
Ultimele impresii: Timișoara și București

Trenul m-a dus spre vest, departe de munții joși ai Transilvaniei, într-o câmpie plată și monotonă acesta era Banatul[1]: un teritoriu apropiat de granița cu Ungaria și cu Iugoslavia în care trăiesc împreună români, unguri, sârbi, evrei și etnici germani[2].

Istoria și caracterul României sunt definite în mare măsură de munți. Sângele ghidează viața în munți. Carpații nu numai că despart Moldova de Transilvania și Transilvania de Valahia, dar despart și grupurile etnice între ele. În Carpați, satul acesta e românesc, celălalt e unguresc, ăsta e german și așa mai departe. Dar la câmpie, într-o zonă de graniță, unde granițele naționale s-au schimbat adesea de-a lungul timpului, diferitele grupări etnice se amestecă. Ca și în Europa Centrală, rezultatul este un element de coeziune socială. Astfel, societatea de aici a reprezentat un edificiu cât se poate de formidabil împotriva pumnului distrugător al comunismului.

Mai mult, din cauză că Banatul se află chiar lângă Ungaria și Iugoslavia, locuitorii de acolo puteau urmări programele de televiziune ale acestor țări, făcându-și o idee despre viața din societățile conduse de alții, nu de Ceaușescu.

Ca oraș principal din Banat, Timișoara este numită „fruntea" României. Românii din Iași, Cluj și chiar cei din București văd de ani de zile Timișoara ca poarta României spre lumea exterioară, orașul român cel mai departe de Est și cel mai aproape de Vest. Timișoara este orașul român cel mai puțin românesc.

În decembrie 1989, când a izbucnit revoluția, oamenii din întreaga Românie au fost, evident, surprinși. Secole de cinism îi obligaseră să creadă că situația nu poate deveni decât mai rea, nu mai bună. Totuși, ceva nu i-a surprins: că revoluția a izbucnit la Timișoara. „Nu putea începe decât la Timișoara" era refrenul pe care îl tot auzeam (deși studenții din Iași ar fi vrut să înceapă la Iași). Acest fapt simplu și evident

1. *Banat* era inițial un termen persan care desemna un guvernator militar turc ce conducea un „banat".

2. Întrucât etnicii germani din Banat erau originari din Swabia, ei sunt numiți șvabi, nu sași.

al istoriei și geografiei, însă, n-a fost sesizat de reporterii străini care transmiteau știri despre revoluție, căci aproape toți au fost tentați să vadă această revoltă ca o izbucnire de personalitate a poporului român.

Nimeni dintre cei pe care i-am intervievat în Timișoara nu aparținea unei singure etnii. Fiecare persoană declara că are cel puțin o rudă de altă origine etnică. Mulți oameni cu care am vorbit aveau un arbore genealogic atât de combinat încât era aproape imposibil să-i încadrez în vreun grup etnic. Un ziarist cu care m-am împrietenit la redacția ziarului de limbă germană *Neue Banater Zeitung* avea un tată „sârb comunist" și o mamă „nazistă germană".

„Și se înțelegeau?", am întrebat.

„Se certau pe teme politice", mi-a răspuns.

„Cine știe ce sânge mai am în vine", a adăugat el, declarând că strămoșii români, unguri, bulgari și evrei erau posibilități destul de sigure. „Aici există mai mult cosmopolitanism decât ură. Toată ura s-a îndreptat împotriva regimului. Raționalizarea alimentelor din primul și al doilea război mondial a fost mai suportabilă decât raționalizarea impusă de Ceaușescu. Sub Kaiser și sub Hitler aveam pâine proaspătă și, din când în când, portocale. Sub Ceaușescu, aceste lucruri nu existau."

Am venit în Timișoara fără nici un fel de relații sau recomandări – nu aveam nume și numere de telefon notate în agendă. Totuși, într-o dimineață, după ce am cerut la recepție numerele de telefon ale diverselor ziare din Timișoara, am vorbit cu mai mulți oameni. Birourile și redacțiile în care am vorbit cu ei erau curate, aveau secretare, scrumiere proaspăt golite și pe pereți vedeam mai degrabă artă modernă, decât icoane sau postere cu staruri rock. Mai important însă e că nimeni dintre cei pe care i-am intervievat nu s-a enervat și nu a spus nimic scandalizant.

M-am plictisit repede în Timișoara. Deși era un oraș la fel de sărac ca celelalte – cu oameni prost îmbrăcați, cu fațade dărăpănate și restaurante cu puține feluri de mâncare – în Timișoara nu mă mai simțeam în România. România era un ecou al lumii lui Dostoievski: interiorul unei icoane bizantine sumbre, pline de suferințe și personaje pasionale, ale căror minți sunt deformate de propria furie și de credința în adevăruri incomplete și conspirații. În Timișoara, România era mai degrabă o amintire puternică, decât o realitate.

După Timișoara, m-am întors în București. Salonul Diplomaților de la Athenée Palace era deschis în fiecare seară. Pentru a ocupa o masă trebuia să-ți faci rezervare din timp, sau, mai degrabă, să dai mită la timp,

pentru că cine îndesa mai mulți lei în buzunarele chelnerului, obținea masa. Spre deosebire de restul hotelului, Salonul Diplomaților era o revenire perfectă într-o epocă anterioară: cea descrisă în *Athenée Palace, București* sau în *Trilogia Balcanică*.

De tavan erau atârnate opt candelabre de cristal, în jurul unei lucarne boltite, în nuanțe galben-verzui. Lumina candelabrelor se reflecta în oglinzile lustruite. Coloanele în stil baroc erau împodobite cu frunze de aur, iar draperiile erau brodate cu fir de aur. Un țigan cânta la vioară, în surdină. Ospătarii serveau caviar de Marea Neagră și șampanie franțuzească la prețuri destul de rezonabile dacă țineam cont de cursul dolarului pe piața neagră. La mese se aflau în special ziariști, aflați în București în mai 1990 pentru a transmite știri de la primele alegeri libere din ultimii cincizeci și trei de ani (de când Carol al II-lea proclamase o dictatură regală). Mai erau câteva cupluri tinere din Anglia și din America, venite în România în speranța de a adopta unu copil. Conform statisticilor, în orfelinatele românești erau cam 40 000 de copii abandonați – adunați în niște aziluri de tip medieval, unde copiii internați mureau de foame și de boli. Problema posibililor părinți adoptivi nu era obținerea unui copil, ci lupta cu birocrația coruptă, care făcea aproape imposibilă scoaterea acestor copii din țară. Toată lumea discuta încântată, menționând nume de avocați și intermediari locali, precum și ultimele zvonuri politice. Prostituatele se înghesuiau la intrarea în salon, încercând să-i convingă pe bărbații străini să le invite la cină.

Am făcut abstracție de alegeri: victoria lui Iliescu și a Frontului Salvării Naționale era o concluzie evidentă. Plimbându-mă prin București în penultima mea zi în România, mi-am dat seama că, în pofida celor mai nebunești tentative de a șterge trecutul, fantomele istoriei locale îmi apăreau direct în față.

Ultimii cinci ani de putere ai lui Ceaușescu fuseseră o orgie a distrugerilor. O mare parte din sudul Bucureștiului, dincolo de râul Dâmbovița, inclusiv șaisprezece biserici și trei sinagogi – toate capodopere ale arhitecturii – fuseseră distruse cu buldozerele. Pe ruinele lor se înălța „Centrul Civic", Orașul Liber de Stalinism al lui Ceaușescu, construit într-o asemenea grabă încât locuitorii din vechile cartiere din secolele optsprezece și nouăsprezece au avut doar câteva ore la dispoziție să-și ia toate lucrurile și să plece, înainte ca locuințele lor să fie spulberate.

Un bulevard mai larg decât Champs-Elysées, încadrat de blocuri din marmură albă, cu fațade neoclasice, cvasifasciste, duce acum spre Casa Republicii: un tort de nuntă din marmură ieftină care are șaizeci și patru de saloane mari și o mie de camere. Mai mare decât Pentago-

nul, Casa Poporului a înghițit atât de multă marmură, încât a produs o piață neagră a pietrelor de mormânt în București. În jur, pe o arie de kilometri întregi, nu mai sunt decât construcții de prost-gust: împlinirea dorințelor unui țăran răzbunător.

Mai ireale însă par nu clădirile distruse, ci cele care au supraviețuit furiei buldozerelor.

La un capăt al Centrului Civic, chiar la marginea zonei distruse, se afla *abatorul*, închis și scos din folosință, și totuși (aproape printr-un miracol), încă în picioare: o adunătură de cărămizi, construcții gen baracă, cu țevi ruginite și coșuri de fum din fier vechi, unde legionarii au comis, probabil, singurul act mai îngrozitor decât cele ale Holocaustului, în ianuarie 1941.

La celălalt capăt al Centrului Civic, la vreo 100 de metri de zona distrusă, se afla biserica lui Ilie Gorgani. Lângă intrare era atârnată o listă cu rezumatul istoriei de 300 de ani a bisericii, înșirând tot felul de fapte relevante cu excepția faptului că în această biserică, în 1940, Codreanu și ceilalți 13 legionari executați fuseseră declarați „sfinți naționali". Lângă altar, în 1990, împodobit cu lalele, se afla portretul lui Teoctist, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. Eliberat din funcție imediat după revoluția anticeaușistă, el fusese numit din nou, recent, patriarh. Mai mult decât orice alt patriarh, Teoctist era un simbol al colaborării Bisericii cu regimul lui Ceaușescu.

Am petrecut ziua alegerilor cu doi ziariști islandezi, Thorir și Atta Gudmundsson, căutând mormântul lui Ceaușescu. Când eram în toiul cercetărilor, în zona sudică a Bucureștiului, aproape de Centrul Civic, am fost abordat de un bătrân cu beretă neagră.

„Ești reporter, nu-i așa?" mă întrebă în germană, scrutându-mă insistent, de parcă i-aș fi fost un cunoscut apropiat.

„Da", am răspuns. Ochii bătrânului erau mici și penetranți: nu avea de gând să mă lase să plec. L-am privit cu atenție.

Pardesiul lui era rupt în multe locuri, și atât de soios, încât mi-au trebuit câteva secunde ca să-mi dau seama că inițial fusese alb. Sub pardesiu purta un pulover rupt de o nuanță întunecată și nedefinită, iar pe sub pulover purta un tricou rupt la guler. Pe gât avea o iritație puternică.

Ceea ce m-a izbit însă, a fost putoarea pe care o emana. Avea un miros de putrefacție, care indica umilire și moarte. Era duhoarea de cadavru a bătrânilor care trăiesc în condiții în care le este greu să se spele și să-și schimbe hainele.

Ochii lui mici străluceau sardonic. Știa că miroase urât și părea să fie satisfăcut de faptul că pe mine mă deranja.

„Ești evreu și ești din America", lătră el. Nu era o întrebare, era o afirmație clară.

Am rămas fără grai.

„Și eu, și eu sunt evreu. Evreii trebuie să se ajute între ei. Prietenii tăi?", spuse, uitându-se spre Thorir și Atta. „Goymi, eh. Dar drăguți. Cred că sunt oameni de treabă. Adică le plac evreii."

Între timp, Thorir și Atta ne ajunseseră din urmă. Vorbeau germană, așa că înțelegeau totul. L-am întrebat – merita să încercăm, totuși – dacă știa ceva despre zvonurile că Ceaușescu ar fi fost îngropat într-un mormânt nemarcat în Cimitirul Ghencea.

„Poate", spuse bătrânul. „Vreți să vedeți morminte. Vă duc la morminte."

Thorir, Atta și eu ne privirăm unii pe alții. „De ce nu?", ne-am zis. Era un tip interesant, mă gândeam în sinea mea. Stânjenit de izbucnirea lui, mă cufundam din ce în ce mai mult în cinismul reportericesc.

L-am ajutat să urce în mașina lui Thorir. Șchiopăta îngrozitor, dar nu avea baston.

Ne-a dus spre un „cimitir al eroilor", unde erau îngropați studenții uciși de trupele de Securitate ale lui Ceaușescu în decembrie 1989. „Mergeți voi, faceți poze. Eu rămân în mașină", spuse bătrânul.

Ziua alegerilor, 20 mai 1990, era o duminică, iar cimitirul eroilor era aglomerat. Era o priveliște care își sfâșia sufletul. Părinții morților așezau flori pe pământ. O bătrână dădea cu pumnii, înnebunită, într-o cruce de lemn. Un bătrân stătea pe o bucată de ciment lângă mormântul fiului său, fără nici o expresie pe chip. Asta ar fi o fotografie impresionantă, mi-am zis. L-am întrebat pe bătrân dacă mă lasă să-i fac o poză. Privea prin mine, în gol, pierdut complet în propria-i nefericire. L-am fotografiat. Mormintele atâtor tineri, laolaltă, erau iritante. Era ceva atât de contrar naturii…

M-am întors la mașină. „E îngrozitor", am spus. Misteriosul nostru ghid mă aprobă din cap. Avea o expresie distantă. Bănuiam că nu simțea vreo emoție sau milă față de oamenii aceia.

„Ai fost la vot azi?", l-am întrebat.

„Am votat cu Iliescu, cu comuniștii."

„De ce?"

„Iliescu are apropiați evrei. Petre Roman e evreu. Silviu Brucan e și el evreu. În țara asta nu-ți poți asuma riscuri. Satisfăcut?", spuse abrupt, văzându-i pe Thorir și Atta îndreptându-se spre mașină, dinspre spatele cimitirului.

„Ați făcut poze bune?", ne întrebă.

„Da", am răspuns eu.

„Poate aveți niște *valută* pentru mine? Să zicem zece dolari?"

Am dus mâna la buzunar.

„Nu", mă opri el. „Poate mai târziu îmi faci un cadou. Noi, evreii, trebuie să ne ajutăm unii pe alții."

După ce ne-am instalat cu toții în mașină, spuse: „Acum vom vedea morminte", de parcă mormintele pe care tocmai le văzusem nu contau, sau erau doar începutul. „Mergi drept", îi spuse lui Thorir, care conducea. „Chiar în față e o piață de flori. Trebuie să cumpăr flori pentru mormintele părinților mei."

Atta și eu ne privirăm.

Gândindu-se la șchiopătatul bătrânului, Atta se oferi să-i cumpere ea flori. Însă el insistă să meargă cu ea, pentru că mereu cumpăra flori de la aceeași persoană. A durat o veșnicie până să traverseze strada îngustă.

Ajuns înapoi, în mașină, cu florile în brațe, ne îndrumă spre marginea unui maidan, lângă niște șine de tren părăsite.

„Ești sigur că cimitirul e în direcția asta?", l-am întrebat.

„Da", îmi spuse, zâmbind pentru prima dată. „Vin aici în fiecare săptămână."

Ne conduse de-a lungul șinelor, târându-și cu greu un picior, într-un ritm epuizant de lent. Durerea fizică pe care o simțea la fiecare pas părea depășită de bucuria de a duce pe cineva acolo. În zare se vedea Centrul Civic.

„Vii mereu pe drumul ăsta?", l-am întrebat.

„Da, întotdeauna. De obicei vin singur."

Șinele, ascunse sub buruieni în multe locuri, păreau să-l conducă înapoi în trecut. Șchiopătând în continuare, ne povesti că se născuse în Bucovina de Nord și se mutase cu părinții lui în București cu foarte puțin timp înainte ca românii să înceapă să-i ducă pe evreii din Bucovina de Nord în lagărele morții din Transnistria. În București, locuise cu părinții lui într-un vechi cartier evreiesc (demolat de Ceaușescu pentru a construi Centrul Civic). Din întâmplare, cu puțin timp înainte de pogromul legionarilor din ianuarie 1941, el și părinții lui se mutaseră într-un apartament aproape de o biserică ortodoxă. Când legionarii i-au luat pe evrei și i-au dus în pădurea Băneasa și la abator, au neglijat casa părinților lui.

Amândoi părinții lui au trăit până la adânci bătrânețe. El era unicul lor copil. Când și-a ridicat bereta să și-o aranjeze mai bine pe cap, am văzut că avea doar câteva fire albe de păr pe craniul scheletic, ridat. Cu haina veche atârnându-i până la glezne, arăta ca un supraviețuitor

tipic al lagărelor de concentrare – deși, așa cum tocmai îmi povestise, nu fusese niciodată într-un lagăr.

„Familia ta a fost foarte norocoasă. Ați scăpat ca prin urechile acului de toate nenorocirile", i-am zis.

Dădu din umeri, cu o grimasă: „*Das ist das* (asta e)." Pe chip nu i se citea nimic.

„Aici", spuse, arătând spre poarta Cimitirului Evreiesc, apărută deodată pe stânga, o oază de ordine și curățenie în mijlocul unui deșert.

Scoase o yarmulke neagră, murdară, din buzunar și mi-o îndesă în mână. „Vei avea nevoie de asta, dar nu mai am una și pentru prietenul tău."

Thorir își trase jacheta peste cap. Bătrânul îl privi, foarte satisfăcut.

„Aici", spuse. „Uitați-vă."

Pe partea stângă, în interiorul cimitirului, se înălța o pădure de piatră. Fiecare monument era sculptat în forma unui trunchi de copac, cu ramurile retezate de la bază, ca un tors uman fără mâini și picioare. Monumentele erau de mărimi diferite, fiecare având o formă unică. Efectul era înspăimântător. Am privit inscripțiile, comemorând cei 185 000 de evrei din Bucovina de Nord și din Basarabia masacrați în Transnistria. Fiecare monument reprezenta un oraș sau un sat.

Bătrânul zâmbi când ne văzu făcând poze.

„Veniți", spuse.

Ne duse la două șiruri lungi de morminte, fiecare cam de lungimea unui teren de fotbal. Toate mormintele aveau exact aceeași formă severă: uniformitatea și apropierea lor sugerau o viziune sinistră de infinitate. Unele morminte aveau o fotografie mică, alb-negru, a decedaților. Am văzut poza unui bătrân, apoi pe cea a unei tinere. Data morții era aceeași pe fiecare mormânt: 21-23 ianuarie 1941.

„Nu pot nega *abatorul*", spuse, clătinând din cap, cu o grimasă triumfătoare. „Orice v-ar spune, iată dovada."

Apoi, brusc, spuse: „La revedere. Mă duc să-mi văd părinții singur."

I-am înapoiat yarmulke. „Nu, păstreaz-o. E pentru tine."

La fel ca el, yarmulke mirosea a moarte: o amintire neagră, circulară.

PARTEA A III-A

Bulgaria: Povești din Bizanțul Comunist

Atunci când, involuntar, fac comparații între viața unui cetățean normal din Occident și viața unui cetățean normal din Bulgaria, diferența pare atât de mare, încât viața unui occidental ar putea fi reprezentată prin desenul simplu al unui copil, în timp ce viața realității bulgare este amestecată inextricabil cu simbolicul și abstractul. Suntem supuși efectelor mult mai multor factori și forțe decât și-ar putea imagina un cetățean occidental. În timp ce cetățeanul occidental se străduiește să obțină cât mai multe, instinctul nostru principal se rezumă la a păstra ceea ce avem.

– GHEORGHI MARKOV, Adevărul care ucide

CAPITOLUL DOISPREZECE
Căldura trupurilor celorlalți

„Părăsind Bucureștiul, într-un tren mizer, te târăști încet spre sud, peste câmpia fierbinte, trecând prin sătuce sărăcăcioase, făcute din noroi și stuf, ca locuințele unui trib inferior din Africa Centrală.

...Te oprești în absolut fiecare stație, de parcă guvernul român ar vrea să demonstreze cu indiferență superioară că nu-i pasă de cei care merg spre Bulgaria, iar la Giurgiu treci printr-o examinare inutil de rigidă a vameșilor mărunți și despotici..."

„Dar peste Dunărea gălbuie este o altă lume... Soldați neîndemânatici, bine-intenționați, îți examinează ostentativ bagajele, apoi îți zâmbesc în semn de bine-ai-venit... Este minunat să vezi din nou chipurile simple, directe, cinstite ale muntenilor și oamenilor liberi."

Așa scria John Reed în 1916. Senzația era aceeași la sfârșitul secolului ca și la începutul lui. De mai multe ori în anii '80 am trecut cu trenul peste Dunăre dinspre România în Bulgaria. Cel mai bine îmi amintesc nopțile de iarnă. În vagoane nu era încălzire și nu aveai de unde să cumperi mâncare în partea românească a călătoriei. Inspecția vamală din Giurgiu era neplăcută. Dar la Ruse, pe partea bulgară a Dunării, trenul se încălzea imediat. Mâncarea devenea disponibilă. Iar vameșii prietenoși erau mai degrabă interesați să-și exerseze engleza decât să-mi inspecteze bagajul. Restul nopții era „noaptea rece a altitudinilor ridicate". Dimineața, călătoream printr-o trecătoare stâncoasă, presărată de brazi, fagi, pini și tufișuri întunecate, iar trenul trecea kilometri întregi pe lângă un torent montan zgomotos.

Prima dată când am văzut Sofia, în noiembrie 1981, ningea. O ninsoare albă. Abia după câteva ore poluarea a făcut-o maronie. Dar mirosul dulceag, leșios, al fumului de lignit, îmi aducea aminte de vechile motoare cu abur și de mormanele de frunze moarte arse toamna. Iar pe măsură ce ceața de lignit se strecura prin rețeaua de linii de tramvai, printre ramurile plopilor, printre crengile retezate ale castanilor, de-a lungul străduțelor pavate cu piatră galbenă, atât de tăcute încât până și vocile copiilor care se întorceau de la școală păreau înăbușite ca niște șoapte, mi-am adus aminte de zilele copilăriei mele, când mergeam să-mi vizitez bunicii în estul Brooklyn-ului, la mijlocul anilor '50, o lume a șervețelelor brodate, a tapiseriilor înflorate, a dulceții de casă și a borcanelor cu murături. În apropiere, peste o piață pavată, se înălța Grand

Hotel Bulgaria, cu marca și numele înscrise cu grinzi pe acoperișul abrupt, țuguiat: un hotel bântuit de fantomele reporterilor dispăruți.

Aici a stat John Reed în 1915, iar C. L. Sulzberger și Robert St. John la începutul celui de-al doilea război mondial. În 1949, marele corespondent extern australian, despre care se spunea că a fost agent KGB, Wilfred Burchett, s-a căsătorit în restaurantul hotelului. În camera 29 din Grand Hotel Bulgaria, James David Bourchier, corespondentul din Balcani al ziarului londonez *Times* timp de un sfert de secol (a trimis știri din ambele războaie balcanice și din primul război mondial) a murit de pneumonie în 1920. Bourchier ajunsese atât de cunoscut și iubit în Bulgaria – sprijinea pretențiile bulgarilor asupra Macedoniei – încât, la aflarea veștii că a murit, o mare de oameni s-a adunat lângă hotel. Corpul lui a fost expus câteva zile la Biserica Memorială Aleksander Nevski. La câțiva ani după înmormântare, Bourchier a fost onorat într-un fel care ar fi încălzit inima multor ziariști: un tip de țigări autohtone a fost numit Bourchier.

Grand Hotel Bulgaria a fost pentru Bourchier, un burlac surd, mereu pe drumuri, cu o valiză după el, ceva foarte apropiat de un cămin. Îl numea „vechiul cămin familiar". Bourchier, Reed, Sulzberger și toți ceilalți ziariști preferau Grand Hotel pentru că era peste drum de Palatul Regal, care acum e muzeu: o clădire micuță, ca o jucărie, verde, cu acoperiș baroc – un simulacru înduioșător în comparație cu monumentele masive, sculptate în piatră, închinate regalității la Viena și București.

Ca și Bourchier, am mers la Grand Hotel Bulgaria (în 1981) doar pentru că era în centru și ieftin, nouăsprezece dolari camera cu un pat. Ca scriitor necunoscut, nu-mi permiteam ceva mai scump. Oricum, în 1981, gloria hotelului apusese demult. Funcționa ca loc de cazare prost încălzit pentru grupurile de turiști din Europa de Est și din când în când adăpostea afaceriști de mâna a doua din India, Turcia și alte țări. Sala de mese era maron închis, cu lambriuri roșii. Camerele nu aveau încălzire, așa că mulți oaspeți erau răciți. Clienții umblau înfofoliți în paltoane. Cameristele purtau taioare albastre și șosete albe trei sferturi direct pe picioarele goale, păroase. În prima dimineață, micul-dejun a fost alcătuit din suc de prune, iaurt proaspăt, brânză de capră, salam, mere și castraveți, toate reci și delicioase. Într-un samovar era ceai, dar nu aveau cafea. Nu m-a deranjat. Priveliștea de la ferestre, cu parcul și Palatul Regal, nu se schimbase după al doilea război mondial. Bourchier, scria biografa lui, Lady Grogan, „simțea farmecul scenariului balcanic înainte să fi fost vrăjit de farmecele politicii balcanice". În ceea ce privește Bulgaria, am trecut printr-un proces similar, îndrăgostindu-mă, în cele din urmă, de această țară.

Am avut tot timpul senzația, în anul următor, în 1982, când au venit mulți reporteri străini la Sofia, pentru prima dată după cel de-al doilea război mondial, ca să investigheze speculațiile conform cărora Darzhavna Sigurnost (poliția securității de stat) era responsabilă de tentativa din 13 mai 1981 de a-l asasina pe Papa Ioan Paul al II-lea în Piața Sfântul Petru, că aceștia au ratat ceva esențial refuzând să se cazeze la Grand Hotel Bulgaria. Majoritatea au preferat să stea în Vitosha Otani, un hotel inexpresiv, fără istoric, proiectat de japonezi, pentru că acolo stătuse Mehmet Ali Agca (asasinul turc angajat de Sigurnost) înainte de a pleca în misiunea sa ucigașă la Roma.

Mausoleul alb, neoclasic, al lui Gheorghi Dimitrov, păzit de soldați patrulând cu pași de gâscă, cu pălării cu pene și alte podoabe de epocă, formează un triunghi cu Grand Hotel Bulgaria și vechiul Palat Regal. Dimitrov a fost eroul procesului de foc al Reichstag-ului în 1933, apărându-se îndrăznet, atât pe sine, cât și pe ceilalți comuniști, într-o Curte de judecată controlată de criminali naziști. Mai târziu, Dimitrov a plecat la Moscova, pentru a conduce Cominternul (organizarea internă a partidelor comuniste), înainte de a fi expediat în Bulgaria de către Stalin, pentru a moși nașterea unui stat comunist bulgar după al doilea război mondial. Apoi, considerând că și-a făcut treaba suficient de mult timp, Stalin a hotărât ca Dimitrov să fie otrăvit încet-încet – lucru șters din biografia oficială a lui Dimitrov. Conform autorului bulgar disident Gheorghi Markov, Dimitrov „a fost cel care a introdus limuzinele negre și a tras draperiile grele între el și ceilalți oameni... care au permis ca țara lui să fie jefuită și ruinată fără milă de către cei ce l-au trimis s-o colonizeze". După moartea sa, în 1949, Dimitrov a zăcut patruzeci de ani sub sticlă, conservat în formaldehidă, cu fața mustăcioasă și mâinile iluminate spectral, într-un mausoleu construit exact după modelul mormântului lui Lenin din Piața Roșie din Moscova. Bulgaria era o țară mică, dar la prima mea vizită, mi s-a părut că are ambiții mari, așa că avea nevoie de o fațadă mare, impresionantă.

Și pentru că a pus la îndoială această fațadă – pentru că și-a pus problema de ce ultimul succesor comunist al lui Dimitrov, Todor Jivkov, avea nevoie de o rețea de clădiri mari, fiecare mult mai luxoasă decât micul palat de jucărie, cu acoperișul spart, în care locuiseră regele Boris și regele Ferdinand – autorul disident Markov a avut parte de un sfârșit macabru.

Mergând pe podul Waterloo din Londra, la 7 septembrie 1978, Markov, care trăia în exil și lucra pentru secția de limbă bulgară a BBC-ului, a simțit o durere ascuțită în picior. Întorcându-se, Markov a observat

deodată în spatele lui un bărbat cu o umbrelă care a murmurat „Scuză-mă." În dimineața următoare, Markov s-a îmbolnăvit. Trei zile mai târziu a murit, în dureri groaznice, exact ca Dimitrov. Vârful umbrelei fusese uns cu o otravă mortală, extrasă din semințe de ricin – aceeași metodă folosită într-o tentativă de asasinat asupra altui exilat bulgar în Paris.

Dar când am ajuns pentru prima dată în Bulgaria, în dimineața aceea cu viscol de la sfârșitul anului 1981, nu știam aproape nimic despre Bulgaria și nu știam nimic despre Markov, decât împrejurările suspecte în care a murit: fapte care, în lipsa altor cunoștințe despre țara lui, păreau niște prejudecăți decepționante.

Pe scările întunecoase, acoperite cu covoare, ale Grand Hotelului Bulgaria (liftul era adesea stricat), în prima mea seară la Sofia, după o zi obositoare în care încercasem să aranjez niște interviuri prin intermediul agenției Sofia Press (dormisem prost în trenul dinspre București, cu o noapte înainte), am auzit pașii hotărâți ai cuiva urmărindu-mă.

„Scuzați-mă, sunteți cumva Robert Kaplan, distinsul reporter din America?"

Îmi venea să râd. Zeci de ani, reporterii străini veniseră atât de rar în această țară, încât dacă apărea vreunul, era un eveniment și, prin urmare, era o persoană importantă.

„Da, eu sunt. De unde știți?", am răspuns, mai mult extenuat decât suspicios.

„Păi reprezint Sofia Press și mi s-a spus că sunteți aici. Numele meu este Guillermo, Guillermo Angelov. Aș vrea să vă invit la cină la clubul nostru de ziariști."

Tocmai mâncasem și nu vroiam decât să dorm. „Nu mulțumesc. Hai s-o lăsăm pe mâine seară."

„De ce?" Era o acuzație. „Cum?" Acum era la câțiva centimetri în spatele meu, urmărindu-mă încă pe scări. „Crezi că doar pentru că sunt comunist am de gând să-ți spăl creierul? Deja ți-ai făcut o impresie despre țara noastră, după o singură zi aici? E adevărat, sunt comunist, internaționalist. Și vreau să luăm cina împreună ca să aud ce ai *tu* de spus. Și tu nu vrei să accepți. Ți-e frică? Te temi, poate, de un alt punct de vedere?"

M-am întors către el. Ajunsesem deja în hol, sub un bec chior. Chiar în fața mea, suflând greu, era un bărbat de vreo cincizeci-șaizeci de ani, cu perciuni lungi, cărunți, cu sprâncene cenușii și ten întunecat. Era puțin adus de umeri. Într-o mână ținea o servietă turtită. Purta o beretă neagră, un palton fără formă și pantofi de sport. Îmi amintesc că transpi-

ra abundent în jurul ochilor și buzelor. Era aproape trecut de vârsta a doua, însă avea privirea înfometată, ambițioasă, a unui tânăr.

„Haide, nu vreau decât să luăm cina. Știai că în 1981 se împlinesc 1 300 de ani de când suntem o națiune? De 1 300 de ani suntem un popor, cu rădăcini, cu o identitate. Câți ani are America? *Ah*, sunteți copii. Sunt atâtea lucruri pe care nu le știi. Te rog, cinstește un bătrân, nu mă jigni."

Apoi, își scoase bereta (era chel) și, ținând-o la piept, făcu o plecăciune galantă.

Cum aș fi putut să îl refuz?

Guillermo mă înșfăcă de braț, vorbindu-mi neîncetat la ureche, în timp ce mă conducea pe străzile întunecate spre colțul dintre Alabin și Graf Ignatiev, unde se întâlneau două linii de tramvai[1]. Îmi amintesc farurile unui troleibuz apropiindu-se, când l-am împins pe Guillermo din fața acestuia. Se implicase atât de tare în discursul lui încât se oprise din mers, ținându-mă de braț, exact în mijlocul străzii. „Suntem o națiune măreață, dragul meu. Avem cele mai bune vinuri, mai bune decât cele franțuzești. Femeile noastre sunt cele mai frumoase – uită-te doar la trăsăturile lor nobile, trace, ca ale statuilor! Civilizația mondială are trei rădăcini principale: Franța, China și Bulgaria Robby", îmi spuse, vorbindu-mi deja ca unui fiu, „uită-te la ce am pierdut – Dobrogea au luat-o românii, Tracia au luat-o turcii, Egeea au luat-o grecii, și mai groaznic, Macedonia au luat-o sârbii ăia." Spusese cuvântul „sârbi" cu un dispreț evident. „Dar nu sunt naționalist..." Guillermo mă plimba acum în cerc pe strada friguroasă, acoperită de zăpadă, din fața clubului jurnaliștilor: nu terminase încă să-și expună punctul de vedere.

În 1981, la clubul ziariștilor era o atmosferă de orgie. Aerul duhnea a supă de pui, țuică de prune și struguri, fum de țigară și transpirație. Munți de cârnați, brânză de capră și sticle goale de vin și bere acopereau fețele de masă pătate. Bărbații își țineau brațele petrecute pe după umerii transpirați ai femeilor. Se auzeau strigăte și râsete și aproape toate scaunele îmbrăcate în catifea roșie erau ocupate. O oglindă masivă, pe tot peretele, reflecta ceața fumului de țigară. Am simțit o intensitate a emoțiilor, o intimitate carnală care păreau bazate pe captivitate și, prin urmare, nu puteau fi întâlnite în Occident. În timp ce afacerile extraconjugale din Vest sunt în principal rezultatul plictiselii oamenilor din clasa de mijloc, aici simțeam că ele acoperă nevoi mai profunde.

1. Graf Ignatiev se referă la un conte rus („graf" = conte) care a acceptat predarea trupelor turcești la sfârșitul războiului ruso-turc din 1878. Vezi capitolele precedente despre Macedonia.

Cu o politică și o viață publică atât de limitate, exista un izvor imens de emoții autentice, pe care nici cele mai ideale căsnicii nu le puteau absorbi întrutotul. Și poate că pentru că nu puteai scăpa niciodată de frig, nici măcar în casă, un trup cald noaptea nu era suficient: aveai nevoie de unul și în timpul zilei.

Un ospătar masiv, cărunt, roșu în obraji, cu un sacou negru îl îmbrățișă pe Guillermo. „El e Lupcho", îmi spuse Guillermo. „Ghicește în palmă."

„Arată exact ca Brejnev", i-am răspuns.

Guillermo îi traduse lui Lupcho ce spusesem, iar acesta zâmbi, mulțumindu-mi pentru compliment.

Lupcho ne conduse la o masă. „*Slivova* [țuica de prune] nu e bună pentru ficat", mă avertiză Guillermo. Așa că a comandat *grozdova* [țuică de struguri] pentru amândoi. O bătrână bondoacă veni la masa noastră și-l sărută pe Guillermo pe ambii obraji. „Robby, nu ți-am spus eu cât de frumoase sunt femeile noastre?" Traduse ceea ce spusese în bulgară. Femeia îl strânse pe Guillermo în brațe. Guillermo îmi zâmbi. Ochii lui erau în permanență atât de expresivi încât păreau să-și schimbe culoarea odată cu gândurile lui. Acum spuneau: *De ce să nu-i facem o mică plăcere femeii?*

Lupcho se agita, încercând să-mi spună ceva.

„Vrea să-ți ghicească în palmă", zise Guillermo. I-am arătat o palmă, iar Lupcho își plimbă degetele peste ea.

„Lupcho spune că vei întâlni dragostea adevărată în viitorul foarte apropiat." (Întâmplător, după un an și ceva am cunoscut-o pe viitoarea mea soție.)

„Sunt căsătorit pentru a treia oară", remarcă Guillermo. „Femeile ne iubesc doar pentru greșelile noastre, și dacă avem destule, ne vor ierta pentru orice."

„Privește în jur, vezi ce fericiți suntem, și tot timpul, noaptea, când voi, în America, dormiți, noi muncim, recuperăm. Bulgaria este cea mai bună țară din Balcani la robotică", spuse, de parcă mi-ar fi destăinuit un secret de stat.

Lupcho se întoarse cu supă, salată, țuică de struguri și o sticlă de vin roșu sec din zona Melnik, de lângă granița cu Grecia.

„Am mâncat deja", i-am zis lui Guillermo.

„O, băiete, termină cu prostiile", spuse, arătându-mi masa.

Următorul lucru pe care mi-l amintesc este că îl apăram înfierbântat pe Reagan împotriva primului din multele atacuri ale lui Guillermo împotriva președintelui american. „Fii serios, Robby, nu-mi spune că ești un cowboy din ăla. Un reacționar din ăla din Munții Stâncoși!"

„Cowboy! Mai bine cowboy decât sclav al rușilor. Țara asta nu e independentă!" Începusem să mă îmbăt. Guillermo interpretă comportamentul meu – faptul că țipam și mă contrazicea și beam cu el – ca un compliment. Cred că acela a fost momentul în care a început prietenia noastră lungă și apropiată, și clipa în care am început într-adevăr să înțeleg cum e Bulgaria.

„Sclavi, spui tu. Da, se folosește cuvântul acesta prostesc în Occident – un *satelit*, de parcă noi, bulgarii, ne-am învârti în spațiu. Absurd! Nu știi nimic despre ceea ce ne-au făcut turcii, nu știi cum a fost sub jugul sultanului. Rușii ne-au eliberat de turci, dar noi suntem mândri. Am luptat împotriva rușilor în primul război mondial. Da, acum suntem slabi și înconjurați de dușmani. Așa că ne folosim de protecția rușilor în timp ce *lucrăm*" – Guillermo își frecă degetul mare de celelalte degete – „împotriva turcilor, grecilor și celorlalți. Rușii ne oferă un zid de apărare, dragul meu, în afacerile noastre cu turcii, cu grecii, cu sârbii. Cum poți spune că nu avem libertate? Ruși ne dau petrol ieftin și alte materii prime. Noi îi jecmănim pe ruși. Dar voi, occidentalii, nu știți nimic despre ce se întâmplă în colțul nostru de lume. Voi, cowboy-ii, puteți măcar să arătați unde este Bulgaria pe hartă? Nu vă pasă decât de lupta dintre America și Rusia. Pentru noi, înfruntarea superputerilor este doar un fenomen trecător în lunga noastră istorie. Suntem cei mai inteligenți țărani, așa că știm mai bine decât voi cum să supraviețuim."

Aceste argumente m-au convins oarecum pentru că tocmai venisem din România, care în 1981 avea în America cea mai bună reputație dintre țările Europei de Est din cauza așa-zisei „politici externe independente" a lui Ceaușescu, în timp ce Bulgaria avea cea mai proastă reputație. Totuși, îmi era evident că bulgarii, așa săraci cum erau, o duceau mai bine decât românii din punct de vedere economic și aveau mai multă libertate personală. O asemenea discuție ușoară, de beție, ar fi fost de neînchipuit pe partea cealaltă a Dunării, sub umbra lui Ceaușescu, pe care politicienii americani tocmai îl răsplăteau, acordând României „clauza națiunii celei mai favorizate".

„Dar sunt mult mai pro-american decât orice bulgar", continuă Guillermo. „Am absolvit în ultima generație a Colegiului American din Sofia, în 1942. Știai că am fost primul corespondent BTA (Agenția de Telegraf Bulgară, agenția oficială de știri a regimului comunist) în China, în 1957? Cum să spun – ziariștii noștri nu sunt la fel ca ai voștri. Eram un fel de reprezentat oficial al Bulgariei în China. Am fost prieten cu Mao, cu Ciu Enlai. Și știi cum am obținut postul, dragul meu? Pe baza educației primite la Colegiul American."

„Naziștii au închis colegiul?", am întrebat.

„Nu." Guillermo părea puțin stânjenit. „Din cauza războiului, după 1942, școala nu a mai putut continua, dar era încă deschisă oficial. A fost închis în 1946..."

„De comuniști", am continuat eu.

Guillermo ridică din sprâncene și dădu, neputincios, din umeri – era modul oriental de a spune *da, ce să faci*?

„*Guillermo*, ăsta nu e un nume bulgăresc?", am întrebat.

Zâmbetul îi reveni. „Vezi tu, tatăl meu, la începutul secolului, a mers în Alexandria, în Egipt, să se îmbogățească făcând comerț cu textile. Cel mai bun prieten al lui de acolo era un spaniol, Guillermo. M-au botezat după el. Știai că tatăl meu a luptat în războaiele balcanice? În cel de-al doilea război mondial m-am ascuns în pădure ca să nu mă ia în armată – Bulgaria era cu fasciștii, știi? Nu voi uita niciodată când au venit rușii, în septembrie 1944. Mă simțeam în siguranță; puteam să respir."

„Acum poți să respiri?"

Guillermo zâmbi teatral, dând ochii peste cap, dar destul de strengărește. „Băiete, ce e în capul tău? Robby, e o tragedie, ce ți-au făcut reacționarii ăia? Ești atât de deștept și uite cum ți-au aiurit creierul!"

Un bărbat cu părul alb care părea destul de bătrân și obosit intră și-l îmbrățișă pe Guillermo. Cei doi se ținură în brațe câteva secunde bune.

„Robby, ți-l prezint pe cel mai mare corespondent extern al secolului douăzeci: Wilfred Burchett."

Am dat mâna cu Burchett.

„Băiatul ăsta", anunță Guillermo uitându-se la Burchett și ținându-l strâns de braț, plesnind de mândrie, „cum să spun, e cel mai mare, e autorul a patruzeci de cărți. Primul care a ajuns la Hiroshima după ce Truman – criminalul ăla – a lansat bomba! Singurul reporter occidental care a transmis știri în timpul războiului coreean din *nord*! Știi, a fost primul, primul care a mers pe ruta Ho-și-Min! Vezi bereta asta pe care o port? Wilfred mi-a cumpărat-o din Spania, când făcea reportaje despre decăderea fascismului în anii '70."

Guillermo nu exagerase mult. Burchett fusese martor ocular practic în fiecare război și în fiecare revoluție din lume după al doilea război mondial și publicase cărți despre aproape toate. Vorbea mai multe limbi asiatice și fusese un apropiat al lui Mao, Ho-și-Min, Kim Ir Sen și alții la care puțini (sau nici unul) ziariști vestici aveau acces. Născut într-o zonă rurală din Australia în 1911, Burchett fusese radicalizat de sărăcia propriei familii, de marea criză economică din anii '30 și de terorile fascismului german și japonez. Apăruse în 1953 la negocierile de pace de după războiul coreean ca un fel de purtător de cuvânt neoficial al

delegației nord-coreene. Ani de zile au circulat zvonuri, bazate pe dovezi de circumstanță, niciodată dovezi evidente dar nici total irelevante, că Burchett era un agent plătit al KGB-ului. În anii '50, guvernul australian i-a revocat pașaportul, așa că Burchett a făcut ocolul lumii cu un *laissez-passer* asigurat de regimul comunist din Vietnamul de Nord.

Dacă Burchett era plătit de KGB, probabil că nu era foarte bine plătit, întrucât el și familia lui au fost adesea la un pas de sărăcie lucie. Burchett și-a câștigat pâinea ca purtător de cuvânt semioficial și scriind carte după carte, deși acestea nu erau cumpărate de mulți. Mereu falit, vorbind multe limbi străine, foarte emotiv și plin de cunoștințe erudite, Burchett își făcea prieteni ușor. Toată lumea care îl cunoștea îl plăcea, inclusiv Henri Kissinger. În timpul convorbirilor de pace din 1972 de la Paris, Kissinger l-a folosit pe Burchett ca intermediar cu Vietnamul de Nord.

Burchett îmi vorbea încântat de noul lui proiect. „Scriu o carte despre Bulgaria, cu notele pe care le-am luat ani de zile." Mi-a povestit că se mutase în Bulgaria, cu soția lui de origine bulgară și cu familia în 1980, cam pe vremea alegerii lui Reagan în America, despre care credea că vestește un nou război rece și un nou atac asupra „democrațiilor popoarelor". Burchett a murit la Sofia doi ani mai târziu, în 1983.

„Nu fii fraier, Robby", exclamă Guillermo, „ca toți ticăloșii ăia care spun că suntem un satelit! Mergi mai departe, vezi mai departe, în istorie, și convinge-te cine suntem *noi* [bulgarii]!"

Burchett și Guillermo se țineau încă de braț.

Am ieșit toți trei în stradă. Alcoolul, discuțiile înfierbântate și emoția noilor cunoștințe pe care mi le făcusem într-o țară necunoscută mă însuflețiseră. A fost o procedură complicată să-mi iau rămas-bun de la Burchett. În zăpada abundentă, Guillermo îl sfătuia ce cărți să-mi dea să citesc.

„Și, Robby", șopti Guillermo, „dacă eu îți dau asemenea informații, poți să-mi dai și tu niște informații?"

„Adică?"

„A apărut recent un număr nou al unei reviste americane, *Current History* [Istoria actuală] dedicat Chinei. Poți să-mi faci rost de el? Ca fost cunoscător al Chinei, îmi place să fiu la curent cu ce se mai întâmplă acolo."

„Păi îl găsești la Biblioteca Americană din Sofia!"

„Robby", spuse, ridicând o mână, „nu e așa de ușor să intri acolo. Cineva de pe stradă, cum să spun, mă poate vedea."

„Deci, nu sunteți chiar așa de liberi."

„De ce trebuie mereu să judeci după standardele *tale*? Nu știi ce a fost aici în timpul războiului." Pentru prima dată, ochii lui Guillermo nu mai aveau expresia aceea de învingător. Mă întrebam de ce un om atât de fermecător, care vorbea o engleză perfectă, care în tinerețe fusese corespondentul Bulgariei în China comunistă, însoțea un biet amator ca mine? Oricum aș fi luat-o, ar fi trebuit să fie deja ambasador, nu reprezentant al agenției Sofia Press. După ce i-am promis că ne vom întâlni a doua zi dimineață, ne-am despărțit, în zăpada înghețată.

În acea primă noapte la Sofia, am hotărât să mă plimb puțin înainte de a mă întoarce la hotel. Mi-am dat seama că Sofia era un oraș mic, al imaginilor puternice. Valurile de domuri aurii și verzi-plumburii ale luminoasei biserici memoriale Aleksander Nevski evocau o viziune a Bizanțului medieval care mă enerva, din cauza faptului că biserica era foarte aproape de sediul partidului comunist, cu colonadele și arcadele sale masive, și de mausoleul Dimitrov, cu cadavrul sinistru conservat în interior. Aici, conspirațiile medievale și moderne, precum și șoaptele și tăcerile, păreau să se împletească, plutind în aer.

„Bulgaria: o țară mică, ușor cuprinsă în inima omului, dar înzestrată atât de generos, ca un continent în miniatură... O mână de rai posedată de demoni", scrie Mercia MacDermott în *Apostolul libertății*, o biografie a lui Vasil Levski, omul care a condus lupta de gherilă bulgară din secolul nouăsprezece împotriva turcilor.

Bulgarii, la fel ca maghiarii și turcii care au venit mai târziu în Europa, era un trib turc (sau tătar) din Asia Centrală. În jurul anului 681 d.Ch., aproximativ 250 000 de bulgari, conduși de hanul Asparuh, au traversat Dunărea, ajungând în zona care mai târziu se va numi Bulgaria. Bulgarii s-au amestecat cu slavii care veniseră în Peninsula Balcanică cu 150 de ani mai devreme. „Așa cum se întâmplă de multe ori cu rasele corcite", scrie istoricul Nevill Forbes, „această nouă rasă se caracteriza prin virilitate, coeziune și putere considerabile."

În Evul Mediu timpuriu, Bulgaria era unul din cele mai puternice și avansate regate din Europa, un mini-Bizanț care se dovedea adesea un pericol pentru împărații de la Constantinopol. În secolele nouă-zece, cu mult înainte de ascensiunea Serbiei, regii bulgari Boris I și Simeon au creat un imperiu care se întindea de la Albania de vest până la Marea Neagră în est, și de la Munții Carpați în nord, până la apele calde ale Mării Egee în sud. În 865, bulgarii au fost primul dintre toate popoarele slave sau slavizate care a adoptat creștinismul ortodox. Din Bulgaria, călugării Chiril și Metodiu, și discipolii lor, au răspândit alfabetul chirilic în Rusia și în alte părți, făcând ca Bulgaria, mai mult decât orice altă

zonă, să devină locul de naștere al limbilor și culturii slave. Până în ziua de azi, bulgarii consideră că limba lor este un fel de latină a limbilor slave.

Mândria lingvistică a dat naștere unei naționalități care, după standardele balcanice, era destul de liberală. Întrucât evreii bulgari vorbeau limba bulgară la fel de bine ca toți ceilalți, ei nu erau considerați diferiți. Atât regimul pro-nazist al regelui Boris al III-lea, cât și partizanii bulgari care luptau împotriva lui, au fost de acord să-i salveze pe evrei de la deportare. În consecință, Bulgaria, la fel ca Danemarca, a înregistrat cel mai curat dosar al Holocaustului dintre toate națiunile din Europa ocupată de naziști – cel puțin între granițele proprii[2]. Guillermo m-a asigurat de multe ori că „bulgarii" (evreii născuți în Bulgaria) erau „cea mai puternică facțiune" din politica Israelului și că urmăreau întotdeauna interesele Bulgariei. I se părea greu de înțeles că cineva născut în Bulgaria, vorbind limba bulgară de mic copil, s-ar putea considera altceva decât bulgar. Pretindea că a cunoscut un israelit de origine bulgară care înțelegea bulgară când a venit înapoi în țară, deși nu auzise niciodată limba bulgară. „Limba noastră este genetică", a declarat Guillermo.

La începutul secolului unsprezece, împăratul bizantin Bazil al II-lea l-a învins pe regele Samuel la Strumnița, după care le-a scos ochii celor 14 000 de prizonieri – cel mai îngrozitor moment din istoria Bulgariei – iar Bulgaria a căzut din nou sub jugul Imperiului Bizantin[3]. Dar în secolele doisprezece și treisprezece, sub regii Kaloyan și Asan al II-lea, Bulgaria și-a recăpătat toate teritoriile pierdute și a ajuns la o și mai mare înflorire economică și culturală.

Însă, spre deosebire de alte țări, ale căror imperii au ajuns la un punct culminat și apoi, treptat, au fost uitate, Bulgaria a fost retezată în floarea dezvoltării sale printr-o serie de invazii succesive care au avut ca rezultat 500 de ani de ocupație otomană turcească. Întrucât Bulgaria era folosită de turci ca bază militară principală pentru alte expansiuni în Europa, dominația turcească a fost mai sângeroasă și mai insuportabilă în Bulgaria decât oriunde altundeva. Populații întregi erau evacuate din centrele urbane; țăranii erau siliți să muncească în condiții înfiorătoare, iar sistemul feudal relativ evoluat a fost înlocuit cu unul mai primitiv. Împreună cu Serbia, Bulgaria a fost primul stat balcanic cucerit

2. Din păcate, în afara granițelor, trupele bulgare au fost extrem de crude: au ajutat pe germani să-i captureze pe evreii din Macedonia și pe evreii vorbitori de limbă greacă din alte zone, trimițându-i în lagărele morții.

3. Strumnița se află lângă granițele actuale dintre Bulgaria, Grecia și fosta Macedonie din Iugoslavia.

de turci, dar a fost ultimul eliberat. „Din 1393 până în 1877 se poate spune pe bună-dreptate că Bulgaria nu a avut istorie", scrie Forbes. El continuă:

> Dintre toate popoarele balcanice, bulgarii au fost cel mai complet zdrobiți și anihilați. Grecii, prin ubicuitatea, inteligența și banii lor, au reușit destul de repede să redirecționeze furtuna otomană în propriul interes; românii erau oarecum apărați de Dunăre și de distanța lor față de Constantinopol; nici sârbii nu erau atât de expuși exploziei totale a furiei turcești, iar inaccesibilitatea reliefului țării lor i-a protejat întrucâtva. Bulgaria a fost pur și simplu anihilată...

În a doua jumătate a secolului nouăsprezece, din Bulgaria rămăsese doar o fantomă dezmembrată și frustrată. „Sclavia otomană este și acum obsesia noastră cea mai mare", mi-a spus Guillermo.

Semnificativ este faptul că cea mai solemnă zi din calendarul bulgar nu este nici una creștină, nici una comunistă, oficială, ci ziua comemorării execuției liderului de gherilă Levski, pe atunci în vârstă de 36 de ani, omorât de turci în 1873. Încă din zori, în fiecare 19 februarie, mulțimi de oameni cu flori în brațe trec pe străzile Sofiei spre piața unde l-au spânzurat turcii pe Levski. Până la amiază, obeliscul comemorativ este împodobit cu un munte de flori. Levski a fost cel mai mare *yunak* al bulgarilor – cuvânt care desemnează un erou tânăr, drept, de proporții aproape mitice. Fiind inițial călugăr ortodox, Levski a construit o rețea de rezistență națională. Se ascundea în Stara Planina – „Vechiul munte" – un zid muntos lung, care se întinde prin Bulgaria, cunoscut mai degrabă ca Munții Balcani (*balkan* fiind termenul turcesc pentru „munte"). Acest lanț muntos dă numele întregii Peninsule Balcanice.

Execuția lui Levski a provocat izbucnirea unei revolte naționale în aprilie 1876, pe care turcii au înăbușit-o cu sălbăticie. Acesta a fost începutul unui sfert de secol de războaie și operațiuni de răzvrătire în timpul cărora turcii au incendiat sute de sate bulgare, iar majoritatea victimelor au fost civili. Pe la sfârșitul secolului trecut, lupta bulgarilor împotriva unui sultan decrepit a preocupat conștiința liberalilor vestici (și estici) în același mod în care, mai târziu, îi va preocupa războiul din Vietnam. Scriitorii Oscar Wilde, Victor Hugo și Ivan Turgheniev și-au exprimat sprijinul față de lupta de rezistență bulgară. Același lucru l-au făcut și politicianul William Gladstone și eroul unificării Italiei, Giuseppe Garibaldi. Versurile pasionale ale lui Walt Whitman despre libertate din *Fire de iarbă* se aplicau cel mai bine Bulgariei, în anii când Whitman își revizuia poemul epic. Bulgaria a fost prima „cauză la modă" a lumii moderne. Occidentul a uitat demult acest lucru; bulgarii – niciodată.

În această conjunctură critică, târzie, din istoria Bulgariei, au venit rușii. O armată rusă a măturat Bulgaria în 1877-1878, eliberându-i pe bulgari de subjugația otomană pentru a crea un stat-marionetă, pro-rus, împotriva turcilor. Deși Tratatul de la Berlin din 1878 a forțat noul stat bulgar independent să cedeze Tracia și Macedonia turcilor – declanșând o nouă izbucnire a luptelor de gherilă – recunoștința bulgarilor față de ruși nu a dispărut niciodată în totalitate. Eliberarea rusă a fost unul din puținele evenimente fericite din istoria Bulgariei după Evul Mediu. Construirea bisericii memoriale Aleksander Nevski a început în 1882, în onoarea celor 200 000 de soldați morți în timpul acelui război. Însă acest devotament față de „bunicul Ivan", așa cum numesc uneori bulgarii Rusia, aveau nuanțe care rareori treceau prin zidul de clișeuri ridicat de comentatorii occidentali în perioada războiului rece. Așa cum menționase Guillermo, recunoștința față de Rusia țaristă nu a împiedicat Bulgaria să lupte împotriva Rusiei în primul război mondial.

Iredentismul teritorial, în special referitor la Macedonia, a dus Bulgaria la înfrângere în al doilea război balcanic, în 1913, făcând-o să încheie alianțe dezastruoase cu Germania atât în primul, cât și în al doilea război mondial. Pierderea Macedoniei, a unei zone de acces spre Marea Egee și a altor zone au făcut din Bulgaria un stat amar și irațional în prima jumătate a secolului douăzeci. Bulgarii urau pe toată lumea: pe sârbi, pe greci, pe români, pe turci. Între primul și al doilea război mondial, terorismul macedonean făcea ca politica Sofiei să fie în permanență violentă și instabilă. Din punct de vedere politic, în această perioadă interbelică, Bulgaria semăna cu Siria în perioada loviturilor de stat din anii '50-'60. Așa că, atunci când o armată rusă a intrat pentru a doua oară pe pământ bulgar, în septembrie 1944, Bulgaria era o națiune falită din punct de vedere spiritual, agățându-se de un sentiment extrem (chiar și pentru standardele balcanice) al destinului furat, pe care sovieticii l-au exploatat din plin.

În ceea ce privește ocupația militară și pierderea de teritorii, dominația sovietică nu i-a păgubit mult pe bulgari. Întrucât țara lor nu era învecinată cu Uniunea Sovietică, rușii nu au avut nici o pretenție teritorială – spre deosebire de cazurile României, Ungariei, Cehoslovaciei și Poloniei, pe care sovieticii le-au forțat să cedeze teritorii, pentru ca granița sovietică să se mute spre vest, după al doilea război mondial. Localizată mult prea departe pe linia confruntării dintre Est și Vest din Europa Centrală, Bulgaria a avut de asemenea cea mai mică importanță strategică dintre statele semnatare ale Pactului de la Varșovia. Astfel, atunci când comuniștii și-au consolidat controlul sub conducerea lui Dimitrov (educat la Moscova), în decembrie 1947, armata sovietică s-a

retras din Bulgaria, nemaiîntorcându-se niciodată, decât pentru manevre anuale. Bulgarii s-au iritat când au auzit impresiile celorlalte state, că ei ar fi „vasalii" sovieticilor, arătând că în timp ce Ungaria (care în anii '70-'80 se bucura de o bună reputație în Occident) găzduia 60 000 de soldați sovietici pe pământurile sale, în Bulgaria nu exista așa ceva.

În afară de faptul că nu existau trupe sau pierderi teritoriale, și în afară de amintirile plăcute, rușii au oferit Bulgariei o promisiune emoționantă din punct de vedere psihic: protecție garantată împotriva Turciei și numeroase ocazii de a avea relații cu fostul stăpân colonial dintr-o poziție puternică. Așa cum mi-a spus odată un diplomat bulgar: „Ursul ne apără de câinele furios."

În septembrie 1982, după prima mea vizită la Sofia, *Reader's Digest* a publicat un articol de Claire Sterling, o scriitoare specializată în terorismul internațional, intitulat „Complotul de asasinare a Papei". Teoria lui Sterling era că lunetistul turc Mehmet Ali Agca, cel care a tras în 1981 în Papa Ioan Paul al II-lea, rănindu-l, nu era un nebun independent, care acționa de capul lui, așa cum se crezuse prima dată. Conform lui Sterling, Agca fusese angajat de Darzhavna Sigurnost, „poliția securității de stat" a Bulgariei. La câteva luni de la publicarea articolului, poliția italiană l-a arestat pe șeful liniilor aeriene Balkan Airlines (compania aeriană națională a Bulgariei), Serghei Ivanov Antonov, acuzându-l de complicitate la tentativa de asasinare a Papei.

Povestea care a început să circule spunea așa:

În anii '70, într-un efort de destabilizare a fragilului sistem parlamentar din Turcia – bastionul estic al NATO – KGB-ul i-a încurajat pe bulgari, care aveau graniță cu Turcia, să furnizeze arme tuturor grupărilor separatiste sau extremiste turcești, indiferent de orientarea lor politică. În același timp, bulgarii i-au permis lui Bekir Celenk, un personaj important al lumii interlope din Turcia, care controla rețelele criminale din comunitățile de imigranți turci din Europa, să-și stabilească baza de operațiuni la Sofia. Bulgarii, prin firma de stat Kintex, care oficial se ocupa de camioane, aduceau arme în Turcia și făceau trafic de droguri. Agca, un asasin plătit care lucra atât pentru „Lupii cenușii" turci, pentru neo-naziști, cât și pentru „Armata de eliberare a poporului turc" marxistă, era bine-cunoscut în lumea interlopă turcă și de Sigurnost, la Sofia.

În 1978, Cardinalul Cracoviei, Karol Wojtyla, a devenit Papa Ioan Paul al II-lea. Alegerea primului papă polonez a contribuit la declanșarea mișcării de solidaritate anticomunistă din Polonia în 1980. Existența unui papă polonez submina, astfel, stabilitatea celui mai mare și populat satelit est-european al Kremlinului. Și atunci, cine să se ocupe mai

bine de eliminarea Papei decât bulgarii, al căror Sigurnost – mai mult decât orice alt serviciu secret est-european – era dominat de KGB și avea, datorită legăturilor lor cu traficul turcesc, acces la asasinii obscuri „de dreapta" care ar fi imposibil de detectat apoi la Moscova?

„Încă de la început, am fost absolut siguri că KGB-ul era în spatele complotului", a declarat un oficial al Vaticanului ziarului *Newsweek*[4].

Conform lui Sterling și autorităților italiene, Agca a venit la Sofia, în hotelul Vitosha Otani, în 1980, unde i s-a dat un pașaport fals, după care l-a cunoscut pe Bekir Celenk, șeful lumii interlope din Turcia, care i-a oferit 1,7 milioane de dolari ca să-l omoare pe Papă. Apoi, Agca a petrecut două luni în luxosul Vitosha Otani, un loc înțesat cu microfoane de sus până jos, prin grija poliției secrete bulgare.

Apoi, Agca, fiind crescut într-o periferie a unui oraș din Turcia centrală, a cheltuit 50 000 de dolari într-un tur al Europei, încercând să creeze o distanță cât mai mare între el și Bulgaria și Italia, înainte de a ajunge la Roma, unde Antonov și alți doi bulgari au aranjat sejurul lui Agca și l-au condus în Piața Sfântul Petru în ziua în care l-a împușcat pe Papă. Agca a fost arestat pe loc, imediat după ce a tras. Raportul poliției spune că avea la el cinci numere de telefon: două de la Ambasada Bulgariei din Roma, unul de la Consulatul Bulgar, altul de la biroul liniilor Balkan Airlines și ultimul, un număr neînregistrat, de la apartamentul lui Todor Aivazov, un funcționar al Ambasadei Bulgariei.

M-am întors la Sofia la sfârșitul anului 1982, tot cu trenul, dinspre România. Aveam la mine un exemplar al capodoperei lui Eric Ambler, *Masca lui Dimitrios*, povestea unui individ din lumea interlopă balcanică pe care îl chema Dimitrios, care a trecut prin Bulgaria în drumul lui spre Europa și era implicat într-o rețea alambicată de intrigi, amestecând traficul de droguri cu asasinatele politice. Cartea a fost publicată pentru prima dată în 1939. La sfârșit, Ambler scrie: „Trebuie să existe anumite condiții pentru a putea apărea genul special de criminal pe care îl reprezenta el [Dimitrios]... Atâta timp cât haosul și anarhia se ascund sub masca ordinii și a iluminării, aceste condiții sunt posibile."

Rușii ne oferă un zid de apărare în afacerile noastre cu turcii... Cum poți spune că nu avem libertate?, îmi spusese Guillermo cu un an înainte. Acum îmi dădeam seama că dacă aceste speculații erau adevărate, noțiunea de control asupra criminalului turc Agca a fost probabil foarte tentantă pentru bulgari. Aceasta ar fi fost răzbunarea perfectă: să hotărască soarta și acțiunile lui Agca, exact așa cum soarta și acțiunile lor

4. *Newsweek*, 3 ianuarie 1983.

fuseseră hotărâte de strămoșii otomani ai lui Agca. Obiectul exercițiului, omorârea unui Papă catolic, era secundar. Balcanii sunt o regiune a viziunilor înguste, și din cauză că bulgarii au fost cel mai mult timp supuși turcilor, aveau o viziune și mai limitată.

Guillermo m-a întâmpinat la poarta Grand Hotelului Bulgaria. Îl anunțasem din timp că sosesc.

„Vino, Robby, trebuie să mergem. Ai ajuns exact la timp. Despachetezi mai târziu. Băiete, o să afli *noutăți*! Șeful BTA ține o conferință de presă la clubul ziariștilor despre provocarea criminală a Occidentului. Ce spunea Wilfred despre «un nou război rus»?" Guillermo era extrem de surescitat.

Era ora 11 dimineața, 1 decembrie 1982. Clubul ziariștilor de pe strada Graf Ignatiev era deja plin de fum de țigară și vapori de țuică. În spatele camerei stătea un bărbat smead, cu părul negru și început de chelie, care își întrerupea din când în când discursul pentru a trage dintr-o țigară. Boian Traikov, directorul Agenției Bulgare de Telegraf, era ceva similar cu un purtător de cuvânt oficial al regimului comunist. Pentru prima dată de când presa internațională începuse să speculeze „conexiunea bulgară" cu tentativa de asasinare a Papei, un oficial de vârf bulgar vorbea public despre această problemă. În afară de câțiva diplomați occidentali, eram singurul străin din cameră. Guillermo îmi traducea.

„Dragul meu, ai dat lovitura! Acum vei afla ce s-a întâmplat în realitate."

Traikov a declarat că articolul lui Sterling și arestarea lui Antonov de către poliția italiană „făceau parte dintr-un complot organizat de serviciile secrete occidentale pentru a anihila destinderea relațiilor politice și pentru a declanșa sentimente antibulgare în Polonia, tocmai când situația din Polonia revenise la normal". Prin „normal", Traikov se referea la zdrobirea solidarității și arestarea liderului mișcării, Lech Walesa, cu un an înainte. Deși apariția lui Traikov era etichetată „conferință de presă", nimeni nu a pus întrebări. Iar ziariștii bulgari nu s-au repezit să ducă articolele la ziarele la care lucrau. După ce Traikov și-a terminat discursul, toată lumea a rămas și a continuat să bea.

Apoi, Guillermo a aranjat să-i iau un interviu lui Traikov în biroul acestuia, aflat în apropiere. Traikov mi-a spus că Sterling, la fel ca toți ceilalți reporteri care scriseseră articole care discreditau Bulgaria, era fie agent plătit de CIA, fie un fraier manipulat de CIA. Întrucât acuzațiile împotriva Bulgariei erau, inevitabil, o provocare la adresa Uniunii Sovietice și noului său conducător, Iuri Andropov – care era șeful KGB-ului când Agca l-a împușcat pe Papă – dacă „absurditatea asta" despre o conexiune bulgară nu va lua sfârșit, destinderea politică se va prăbuși. *Și*

oare Occidentul chiar vrea să se întâmple asta? Când am încercat să vorbesc despre speculații concrete, cum ar fi dacă anumite personaje cunoscute ale lumii interlope turcești locuiesc sau au locuit în Bulgaria, Traikov a schimbat subiectul. Traikov nu mi-a oferit nici o știre reală, nici măcar o pistă.

Mai interesant însă mi s-a părut comportamentul lui Traikov, și cel al lui Guillermo în prezența acestuia. Agenția Bulgară de Telegraf ocupa o clădire masivă pe Bulevardul Lenin din Sofia. Biroul lui Traikov era o sală lungă, întunecoasă, îmbibată de miros de tutun, de dimensiuni intimidante. Pentru a ajunge acolo trebuia să trecem prin mai multe birouri mici, ocupate de secretare și gardieni. Atmosfera semăna mai mult cu cea a unei secții de poliție, sau a unui minister, decât cu cea a unei agenții de știri. Traikov avea un zâmbet extrem de viril și lasciv. Ochii lui, aproape injectați, erau înșelători și devoratori. Dacă aș fi fost femeie, nu m-aș fi simțit în siguranță în prezența lui. Spre deosebire de Guillermo, purta un costum fabricat în Occident și mi-a oferit țigări cu filtru occidentale – un lux în Bulgaria. Guillermo, extrem de nervos, a exagerat cu aprecierile când mi l-a prezentat pe Traikov și când m-a prezentat pe mine lui Traikov, de parcă ar fi spus *Înălțimea ta, faceți cunoștință cu Înălțimea sa* (pentru că, dacă nu aș fi fost o persoană importantă – ceea ce nu eram, conform oricăror standarde ale presei în afară de cele bulgărești – de ce și-ar pierde Traikov timpul cu mine?). Traikov mai mult s-a uitat prin Guillermo, decât la el, așa cum se uită oamenii de rând la subalternii lor. Când mă gândesc la felul în care Guillermo l-a ridicat în slăvi pe Traikov, îmi amintesc ce a spus disidentul asasinat Markov despre glorificarea lui Stalin: „A fost ca și cum ne-am fi scuipat singuri."

După întrevederea cu Traikov, Guillermo m-a dus în apartamentul lui din Sofia, aflat într-un bloc dezafectat, fără încălzire. Soția lui, Margarita, pregătise un festin în cinstea mea. Am stat toți trei unii lângă alții pe un cufăr vechi care avea și funcția de bancă la bucătărie. „Fiecare e împotriva celorlalți și fiecare e cu ceilalți pentru că așa dictează legea supraviețuirii. În această apropiere incredibilă simțim căldura trupurilor celorlalți, cei mai mici fiori... putem conversa ore întregi fără să scoatem un cuvânt", scrie Markov.

Sufrageria mică a lui Guillermo era plină de antichitățile zilelor lui de corespondent în China, între 1957 și 1961: vaze, statui, ecrane de mătase, și, dominând un perete întreg, o blană de tigru pe care spunea că l-a ucis el. Mi-a descris vânătoarea în detaliu: focurile de tabără, dormitul în pădure, trezirea înainte de zori pentru a pândi tigrul împreună cu prietenii lui chinezi. „Am avut acces, am văzut lucruri, Robby, în anii

aceia, nu ți-ar veni să crezi. Știi cum a fost să mă plimb prin China în anii '50? *Ah*, astea au fost, cum să spun, zilele mele de glorie." Apucându-mă de braț, spuse: „Un bărbat, Robby, un bărbat nu este cu adevărat bărbat decât pe un drum deschis."

Guillermo mă imploră: „Scrie cărți, Robby! Mergi mai departe. Fii ca Wilfred Burchett. Nu fi fraier!"

„Ai cântat vreodată la un instrument, Robby?"

„La chitară. N-am talent."

„Eu luam lecții de vioară. Le uram. Am vândut vioara."

Am simțit un nod în gât. Așa făcuse și tatăl meu, care murise; dusese vioara la o casă de amanet.

Privat de prezent, trăind într-o lume de muzeu, a umbrelor, Guillermo nu mai avea decât trecutul de care să se agațe.

„Cum e cu Traikov, Guillermo?"

Guillermo își strâmbă gura și se aplecă spre mine, ca și cum ar fi vrut să șoptească: „Soția lui e o balerină foarte cunoscută. Amândoi sunt apropiați de-ai lui Jivkov. *Nomenklatura*, Robby", spuse, trosnindu-și degetele în aer, în camera friguroasă, și strâmbându-se din nou. Un lung răstimp de tăcere urmă.

În dimineața următoare am vizitat cripta bisericii memoriale Aleksander Nevski, care are una din cele mai dramatice colecții de icoane bizantine din lume.

Cele mai frumoase icoane erau cele de la sfârșitul secolului paisprezece, dinaintea invaziei turcești. Deși erau vechi de 600 de ani, aceste icoane fuseseră restaurate perfect. Foița de aur, roșul rubiniu și de rodie, ocrul, albastrul întunecat și chiar și griurile străluceau ca pietrele prețioase. Ochii Sfântului Gheorghe, ai Fecioarei Maria, ai lui Ioan și ai Sfântului Ioan de Rila ar fi putut fi cei ai împăraților, împărăteselor și curtenilor bizantini din Evul Mediu: în ei se citea fiecare emoție dar, mai presus de orice, evocau sentimentul ascunderii, al păstrării unui secret. Acesta era simbolul mulțimii la bulgari, mi-am dat seama atunci: icoana bizantină, o lume de pasiuni explozive, care conține un secret adânc.

CAPITOLUL TREISPREZECE
Prețul prieteniei

Acum eram în toamna lui 1985 și eram deja la a cincea mea vizită la Sofia. Ca și în vizitele precedente, venisem cu trenul din România. Guillermo m-a întâmpinat iarăși la poarta Grand Hotelului. „Trebuie să ne grăbim, Robby. Nikolai Todorov, vicepreședintele Academiei Bulgare de Științe și directorul Institutului de Studii Balcanice te așteaptă."

Venisem la Sofia din cauza unor zvonuri tulburătoare. Autoritățile comuniste forțau 900 000 de oameni, 10% din populația țării, să-și schimbe numele. Oamenii vizați erau etnici turci, reziduurile umane ale lungii sclavii turcești de 500 de ani. Fiecare „Mehmet" trebuia să devină „Mihail" și așa mai departe.

De obicei, asta se întâmpla în toiul nopții. Zgomotul camioanelor militare și strălucirea lanternelor deranjau somnul unui sat de etnici turci. Milițienii dădeau buzna în case și îi dădeau un formular bărbatului familiei, în care el trebuia să completeze noile nume bulgărești ale membrilor familiei sale. Cei care refuzau sau ezitau își vedeau soțiile sau fiicele violate de milițieni. Conform rapoartelor Amnesty International și diplomaților occidentali, milițienii bătuseră mii de oameni și executaseră sute de alți oameni. Alte câteva mii erau trimiși în exil intern.

Îmi amintesc de Nikolai Todorov ca fiind un bărbat cărunt, îmbrăcat cu un costum cenușiu, într-o cameră friguroasă și întunecată; am fost nevoit să stau lângă fereastră, cu haina pe mine, ca să-mi pot vedea carnetul de notițe. Todorov vorbea monoton. Vocea lui nu exprima nici un fel de emoție. Guillermo îmi traducea: „Statul trebuie să protejeze interesele națiunii, iar în Balcani, o națiune înseamnă un anumit grup etnic. Păstrarea păcii în regiune înseamnă că fiecare minoritate trebuie să fie asimilată în totalitate de majoritate."

Guillermo m-a dus apoi la alt oficial bulgar, care a fost și mai direct: „Dacă nu ar fi avut loc invazia turcească din secolul paisprezece, acum am fi fost optzeci de milioane (în loc de nouă milioane). Ne-au asimilat; acum îi asimilăm noi pe ei. Turcii mai au încă de plătit o poliță pentru înmormântarea lui [Vasil] Levski."

„Când Baiazid a venit aici în secolul paisprezece, a venit ca fulgerul, și mii de bulgari au fost forțați să-și schimbe numele[1]. Unde era presa voastră occidentală atunci? Suntem cu spatele lipit de zid; nu avem unde să ne retragem", spuse, referindu-se la rata natalității turcești de 2,5%, comparată cu creșterea de 0% înregistrată în rândul creștinilor bulgari.

Când i-am spus lui Guillermo că vreau să mă duc la Ambasada Statelor Unite ca să mă informez, făcu o figură îngrijorată. „Ce pot să-ți spună acolo? Fii serios, băiete!" spuse, încruntându-se. „Promite-mi că nu o să înghiți imediat ceea ce îți vor spune diplomații ăia. Ține minte, ești reporter. Se presupune că ești sceptic."

Diplomații mi-au spus că „în Bulgaria are loc o violare flagrantă a drepturilor omului". După aceea, însă, Guillermo nu m-a întrebat nimic. Își făcuse datoria – încercase să mă convingă să nu mă duc la ambasadă – și cu asta, basta.

Pe stradă, în seara aceea din 1985, îmi amintesc că era un frig mușcător. Când Guillermo și cu mine ne îndreptam spre un restaurant rusesc, unde mergeam de multe ori, un șir oficial de limuzine Ceaika ne-a depășit, ținându-ne în loc o vreme și pe noi, și pe restul lumii, care se întorcea de la lucru. Nimeni din mulțime nu a făcut cu mâna spre demnitari, nici măcar nu păreau curioși. Oamenii își țineau capetele plecate. Toate limuzinele lungi, negre, aveau perdelele trase. Distanța dintre conducător și conduși în Bulgaria comunistă mi s-a părut insurmontabilă.

„Avem nevoie de o schimbare, Robby." Guillermo vorbea repede, în timp ce mergeam.

L-am privit uluit. Pe chipul lui Guillermo nu se vedea nici o expresie. Nu fusese niciodată atât de direct. Am simțit că era momentul să-l întreb: „Ce s-a întâmplat când te-ai întors din China, Guillermo?"

„Dragul meu, ceea ce îți voi povesti, nu am mai spus nici unui străin, cu excepția lui Wilfred."

Până am ajuns la restaurant, Guillermo își terminase istorisirea. Abia câteva ore mai târziu, când m-am întors în camera mea din Grand Hotel Bulgaria, puțin ametit, am avut ocazia s-o scriu. Însă cuvintele lui Guillermo, lovindu-mi-se de ureche pe strada friguroasă, întunecată, cu castani pe margini, m-au fermecat. Știu că mi le amintesc cu acuratețe.

„Când m-am întors din China, la sfârșitul anului 1961, m-au numit redactor la departamentul de știri externe BTA. Aveam treizeci și șapte

1. Baiazid, sultanul dintre 1389 și 1403 era numit *Yildirim* în limba turcă, ceea ce înseamnă „Tunetul".

de ani, Robby. Era un post în care vedeam niște materiale foarte sensibile, care nu trebuiau să circule decât în interiorul partidului. Mă așteptam ca, peste câțiva ani, să obțin o promovare importantă, poate să ajung corespondent BTA la Moscova."

„Aveam un prieten, pe atunci; era cel mai bun prieten al meu, Boris Temkov. Când eu eram în China, Boris era la Ambasada Bulgariei din Anglia. Temkov era foarte implicat în partid. Era un tip extraordinar. Eram atât de buni prieteni incredibil!"

„Ei bine, mai era și un oficial al partidului, îl chema Ivan Todorov-Garudia. Acest Garudia era acuzat că era pro-chinez. Robby, cam în perioada aceea au început problemele dintre China și Uniunea Sovietică: era clar că urma să se întâmple ceva important. Plutea în aer. BTA a scos un anunț că Garudia s-a sinucis. I-am dat lui Temkov celălalt text – cel pentru circulație în interiorul partidului, în elita partidului, mai exact – care conținea mai multe detalii despre cazul Garudia."

„Era la sfârșitul lui aprilie 1964. Am aranjat cu Temkov să ne întâlnim, cu soțiile, la clubul ziariștilor. Vezi tu, ne împrietenisem atât de bine, încât voiam ca soțiile noastre să facă cunoștință una cu alta."

„Erai cu prima ta soție?", l-am întrerupt.

„Nu, cu cea de-a doua. Cu prima, problemele au început în China și ne-am despărțit imediat ce am ajuns în Bulgaria. Ah, China, Robby! Am avut niște aventuri acolo..."

„Eu și Boris am ajuns la club înaintea soțiilor noastre. Apoi mi-am amintit că uitasem un comunicat de presă la birou. I-am spus lui Boris să mă aștepte și m-am întors la BTA să-l iau. Când am ajuns înapoi la club, după jumătate de oră, Boris dispăruse. Soția mea a venit la mine. Era cu soția lui Boris – se cunoscuseră deja. «L-ați văzut pe Boris?», le-am întrebat. «Nu», mi-a spus soția lui Boris. «N-a venit încă». «Ba da, era aici acum jumătate de oră», am spus eu. Am dat câteva telefoane. Nimic. Apoi, cineva a venit la noi la masă și ne-a spus «Boris a fost arestat». «De ce?», am întrebat eu. Eram atât de șocați cu toții... Bărbatul a repetat doar că Temkov fusese arestat. N-am reușit să aflăm nimic, nici măcar unde-l țineau."

„Robby, înainte de procesul unui membru de partid, se face întotdeauna o ședință de excludere a persoanei respective din partid. Într-o noapte, în iulie 1964, eram la clubul jurnaliștilor când a venit un bărbat și mi-a spus că se va ține o ședință despre Temkov. Mi-a spus: «Trebuie să vii și tu, Guillermo. Tu ai fost cel mai bun prieten al lui. Ce vor crede ceilalți dacă nu vei participa la denunțarea lui?»"

„A fost cel mai îngrozitor moment din viața mea. Nu voi uita niciodată cum m-am simțit. Ce era să fac? Nu-mi lăsaseră timp."

„La ședință, l-am văzut pe Temkov pentru prima dată după ce fusese arestat. Arăta *atât* de groaznic, Robby, incredibil. Unul după altul, membrii Comitetului Central s-au ridicat în picioare și au început să-l denunțe. Au spus *asemenea* lucruri, incredibil – că Temkov era prochinez, și așa și pe dincolo. Nici măcar nu-l cunoșteau. Nici unul dintre ei nu vorbise cu el mai mult de două vorbe, la cantină. Stăteam acolo, tăcut. Speram să uite de mine. Apoi, deodată, cineva a spus «Dar tu, Guillermo?» A fost mai rău ca un coșmar. Când m-am ridicat în picioare, vedeam totul în ceață. Nu puteam să respir. Aerul era *atât* de greu. E imposibil să-ți descriu cum mă simțeam. Ce puteam să spun? Le-am spus așa: «Poate că ceea ce s-a spus aici e adevărat. Nu știu. Îl cunosc foarte bine pe Boris Temkov și nu mi-a spus niciodată nimic din ceea ce spuneți voi că a zis. Știu doar că mie, Boris Temkov nu mi-a spus niciodată nimic împotriva partidului. Știu că a ținut mereu cu Jivkov[2]. Cât despre problemele cu China și Uniunea Sovietică, este ceva neplăcut. Dar Boris Temkov nu mi-a spus nimic niciodată antisovietic. Dacă a spus ceea ce s-a povestit aici, mie nu mi-a spus așa ceva. Tovarăși, vă spun doar ce știu eu, Guillermo».“

„Când am terminat de vorbit se lăsase o tăcere mormântală. După ce toată lumea a ieșit din cameră, Boris a venit la mine și mi-a strâns mâinile. Avea mâinile *atât* de uscate. Nu puteam să mai vorbesc.“

„Mai întâi l-au trimis la Belene[3]. Acum e în Pirdop, un oraș la est de Sofia. Are o slujbă acolo.“

„Adică e în exil intern?“

„Da. După douăzeci de ani nu avea încă voie să locuiască la Sofia. De obicei o duceam cu mașina pe soția lui la Pirdop. Au încercat s-o forțeze să divorțeze de el, dar ea n-a vrut. E o femeie atât de minunată…“

„Iar eu… M-au pus la congelat, Robby. Timp de zece ani după proces am stat, cum să spun, la congelat, la un birou, manevrând hârtoage. Acum aș fi ajuns directorul BTA. Dar am fost nevoit să plec de la BTA și să muncesc la Sofia Press. Apoi, după zece ani, cineva mi-a spus: «Știi, Guillermo, totul e bine, te-au iertat». Am luat-o de la capăt, de jos. Aveam aproape cincizeci de ani. Dintotdeauna mi-am dorit să fiu un reporter adevărat, un corespondent care să meargă peste tot, să caute, ca Wilfred Burchett.“

„Nu vezi, Robby, totul s-a întâmplat din cauză că lucrasem în China. Când m-am întors din China, la sfârșitul lui '61, ruptura de Uniunea Sovietică începuse deja. Fusesem corespondentul BTA la Beijing, așa că

2. Todor Jivkov a fost șeful partidului comunist din Bulgaria între 1954 și 1989.
3. Pe insula Belene, de pe Dunăre, era o cunoscută închisoare.

eram suspect. Și pentru că îi dădusem lui Temkov textul despre Garudia, aveau ceva la mână împotriva noastră."

Nu înțelegeam. L-am rugat pe Guillermo să-mi explice. Însă explicația lui a fost confuză și deja tremuram de frig. Guillermo mă ținea de brat, plimbându-mă în cerc în fața restaurantului rusesc.

Înăuntru, bând țuică de struguri, sub o tapițerie maronie, ștearsă, cu soldații ruși care luptau în Crimeea, Guillermo se încruntă: „Îl urăsc pe Jivkov. Am crezut dintotdeauna în social-democrație, în internaționalism; nu în *nomenklatura* sau privilegii."

„Și, Robby", îmi spuse, aplecându-se spre mine, peste masă, „ce se întâmplă acum, cu turcii. Asta e cea mai mare crimă a lor."

Mai târziu, când mâncam, Guillermo mi-a povestit care era adevărul cu blana de tigru. Nu omorâse singur tigrul. Toată lumea a tras deodată. A fost greu să-și dea seama al cui glonț a omorât, de fapt, tigrul. Și cum Guillermo era oaspetele străin, i-au dat lui blana. „Vezi, Robby, Guillermo al tău nu e chiar așa de viteaz."

CAPITOLUL PAISPREZECE
Binele și Răul

Sofia din 1990 la care am ajuns tot cu trenul din România era un oraș cu totul diferit față de cel pe care-l știam eu. Cadavrul lui Dimitrov fusese incinerat, iar mausoleul alb neoclasic de vizavi de Grand Hotel Bulgaria era acum acoperit de înscrisuri anticomuniste. În loc să șoptească, oamenii vorbeau și râdeau tare pe străzi. În parcurile orașului se vindeau icoane și alte obiecte religioase. În locul singurului ziar, *Robotnicesko Delo* (*Sarcina muncitorului*), pe care nu-l citea nimeni, se găseau multe ziare, pe care lumea le cumpăra. Bisericile bizantine și neobizantine – în loc să pară distanțate înfricoșător, ca niște statui, ca în trecut – apăreau ca elemente organice ale prezentului, nemaideranjând viața publică, ci ajutând la vindecarea ei. Chiar și înainte de prăbușirea lui Jivkov, din noiembrie 1989, aceste biserici avuseseră un număr mic de credincioși, în special bătrâni. Acum, însă, se caracterizau printr-o activitate intensă. Atât bătrânii, cât și tinerii, așteptau la rând să cumpere lumânări din ceară de albine. Îmi amintesc o bătrânică drăguță, cu o bluză roșie și ruj asortat, îngenuncheată pe podeaua de marmură, în baia de lumină galbenă intrând prin vitralii, sărutând o icoană.

Guillermo m-a găsit în hol. Purta un costum maro, de bun-gust, o cămașă albastră cu dungulițe și o cravată roșie, cu batistă asortată. Avea șaizeci și șase de ani, dar părea mai tânăr ca niciodată.

„Dragul meu, îmi pare rău că am întârziat, dar sunt *atât* de ocupat zilele astea. Robby, lucrez acum pentru UPI și, Dumnezeule, ce știri sunt în Sofia. Trecem printr-o criză economică profundă, Robby. E mai rău ca în timpul războaielor balcanice. Cel puțin atunci eram uniți împotriva sârbilor și celorlalți. Dar noi, bulgarii, nu mai suntem uniți. Și în Parlament nu fac nimic, doar vorbesc, vorbesc, vorbesc. Când vom vedea și noi ceva concret? Ei nu văd că populația așteaptă niște legi noi? Acum avem prea multă democrație în Bulgaria…"

L-am condus pe Guillermo prin piață spre cafeneaua vieneză a Hotelului Sheraton, deschis după ce vizitasem eu ultima oară Sofia, unde Guillermo a ras un cappuccino și o prăjitură cu căpșuni,.cu supradoză de frișcă.

Guillermo a început să scoată ziare din servietă. Era de neoprit, insista să-mi citească, cuvânt cu cuvânt, ultimele două articole pe care le

scrisese pentru UPI, despre lipsa de combustibil și despre luptele politice dintre comuniști, care acum își spuneau „socialiști", și opoziție, Uniunea Forțelor Democrate (UFD).

„Pot să-ți spun ceva, Robby? Oamenii ăștia de la UFD – să nu crezi că sunt niște eroi. Crezi că sunt foști disidenți? Sigur că nu. Majoritatea sunt copii ai nomenclaturii. Și deodată au devenit democrați. Sunt niște oportuniști. Țipă toți în același timp despre crimele lui Jivkov. Nu pot vorbi decât despre asta. Robby, tu știi că eu am fost dintotdeauna, în sufletul meu, un disident. Dar trebuie să nu ne mai agățăm de trecut. Și știi cine ne poate ajuta? Regele, Simeon[1]. Trăiește la Madrid, dar poate se va întoarce."

În noaptea aceea am mers la clubul ziariștilor. Și acolo, atmosfera se schimbase. Mulțimea era mult mai tânără decât îmi aminteam: bărbați în jeanși mulați și femei atrăgătoare, îmbrăcate în cópii credibile după moda italiană. Deși conversațiile erau aprinse, sentimentul de intimitate dispăruse. Discuțiile erau dominate acum de politică, nu de bârfe personale. Am simțit un fior de nostalgie, conștientizând trecerea timpului. În câțiva ani, prevedeam un club remodelat: oamenii vor fuma mai puțin, iar atmosfera nu va fi cu mult diferită de cea a unui club select din Washington. Mi-am dat seama, de asemenea, cât de falsă și absolut egoistă era această interpretare; pentru bulgari, o astfel de transformare ar fi binevenită din toate punctele de vedere.

Guillermo mi-a spus că, după patruzeci și cinci de ani, părăsea partidului comunist – acum socialist. Motivul: omul pe care partidul tocmai îl alesese ca lider, Aleksandar Lilov, era unul dintre membrii Comitetului Central care îl denunțaseră pe Boris Temkov în 1964 fără ca măcar să-l cunoască. Cu puțin timp înainte de prăbușirea lui Jivkov, mi-a povestit Guillermo, Temkov fusese eliberat din exilul intern și, pentru prima dată după douăzeci și șase de ani, era liber să se întoarcă la Sofia. La BTA, tot personalul ceruse, și obținuse, izgonirea lui Boian Traikov de la conducere. „Și cel mai minunat lucru, Robby, este că după patruzeci și patru de ani, Colegiul American, vechiul meu *alma mater*, se va deschide din nou."

Deși eram de-abia în octombrie, vremea era foarte rece și înnorată. Norii de ploaie acopereau cerul precum fumul candelei acoperă o icoană. Cafeneaua în care m-am întâlnit cu Guillermo în dimineața următoare, la fel ca toate interioarele din Sofia, în afară de Hotelul Sheraton, era neîncălzită. Noaptea trecută dormisem înfofolit în mai multe pături la Grand Hotel Bulgaria, și totuși, îmi puteam vedea respirația în întuneric. Era tot frig: nu frigul plăcut, temporar din Occident, unde te în-

1. Simeon este fiul lui Boris al III-lea, regele Bulgariei care a murit în 1943.

călzești imediat ce intri undeva, ci frigul chinuitor, continuu, al Europei de Est, unde te dor coastele și stomacul după ce își încordezi mușchii ore în șir, mișcându-te în permanență pentru a te încălzi. Acesta era frigul la care se adaptau bulgarii, confruntați cu șocurile economice ale crizei din Golf – care începuse în luna august, când Saddam Hussein invadase Kuweitul – și cu prăbușirea comunismului. Aici, la fel ca oriunde în Balcani, trebuia să suferi împreună cu ceilalți pentru a înțelege.

„Aceasta este cea mai interesantă perioadă din istoria noastră, dar este și cea mai dificilă", mi-a spus Guillermo. „Dosarele securității de stat nu vor fi, poate, deschise, cel puțin nu atâta timp cât majoritatea generației mele trăiește. Da, oamenii vor să afle mai multe despre asasinarea lui Markov, despre Papă, dar există multe alte probleme. Timp de patruzeci și cinci de ani, Robby, am fost sub acest sistem. Toată lumea are dosar. Fiecare dintre noi a spus asta sau aia la un moment dat, Robby, crede-mă, trebuie să mă crezi. Eu nu am fost ca ceilalți. Nu am lucrat niciodată pentru DZ (securitatea de stat). Dar poate că, dacă dosarele vor fi date publicității, va scrie acolo că prietenul tău, Guillermo, a spus cutare sau cutare lucru, care a fost folosit împotriva cutărei sau cutărei persoane." Guillermo își ridică sprâncenele și dădu din umeri, într-o expresie a posibilităților nesfârșite și a infinitelor interpretări.

„Vrei să stârnești vecinii unii împotriva celorlalți? Nimeni nu vrea ca dosarele acelea să fie făcute publice. Și dacă le deschid, ce vor găsi? Bine, poate ceva despre omorârea lui Markov, dar și ceva despre cutare sau cutare personaj important din UFD care a fost informator DZ. Vom vedea. Dar, Robby, un singur lucru trebuie să știi" – mă apucă de braț – „Eu, Guillermo Angelov, am fost întotdeauna un social-democrat, un internaționalist. Nu am lucrat niciodată pentru DZ." Guillermo părea îngrijorat, paranoic chiar.

Vântul izbea ferestrele de aerisire ale cafenelei. Am privit afară, spre cerul plumburiu și spre valurile de domuri aurii ale bisericilor care defineau orizontul Sofiei. Știam că, indiferent ce ar fi făcut Guillermo, dacă a făcut ceva, îl iertasem deja demult.

În seara întunecoasă, mă plimbam pe Bulevardul General Zaimov. Globurile de sticlă ale stâlpilor de iluminare se aprinseseră cu câteva minute înainte. Acum se stinseseră iar: altă întrerupere de curent. Din cauza crizei de combustibil, o oră din trei nu era curent electric. Am împins o ușă de metal scârțâitoare și am intrat într-un hol întunecat, ai cărui pereți cenușii erau acoperiți de înscrisuri. Am urcat scările și am bătut la ușa de la etajul doi. Ușa s-a deschis. În lumina pâlpâitoare a lumânării stătea o femeie scundă, cu părul grizonat, și un chip care,

pe vremuri, era vioi și inteligent. Cu o lumânare în mână, m-a condus în sufrageria ale cărei ferestre dădeau spre umbrele fantomatice ale castanilor din parcul de vizavi.

„Eu sunt Vessa. Aceasta este fiica mea, Anna, și aceasta e nepoțica mea, Vanessa."

Am dat mâna cu o femeie drăguță, brunetă, și am admirat un bebeluș de optsprezece luni care făcea scandal. Camera era friguroasă. Întunericul parțial dezvăluia câteva covoare orientale, câteva rafturi cu cărți și obiecte asiatice (în special chinezești). Ținând cont că era autorul a patruzeci de cărți, Wilfred Burchett nu adunase multe lucruri. Mă gândeam la bibliotecile masive pe care le văzusem la oameni care nu realizaseră nici măcar un sfert din activitatea literară a lui Burchett. La fel ca Reed și Bourchier, Burchett ducea o viață de țigan, trăind din lucrurile pe care le putea duce într-o valiză, colecționând prieteni, nu lucruri. Spre deosebire de Reed, ale cărui cărți se vindeau bine pe vremea aceea, și de Bourchier, care primea salariu și apoi pensie de la *The Times* (din Londra), spre sfârșitul vieții, Burchett chiar a ajuns în pragul falimentului: s-a retras în Bulgaria comunistă la vârsta de șaizeci și nouă de ani, pentru a scrie o carte și pentru a colabora cu ziarele bulgărești.

Burchett a murit în 1983, la doi ani după prima mea vizită în Bulgaria. Vessa l-a cunoscut pe viitorul ei soț când Burchett a făcut prima călătorie în Bulgaria, în 1949, pentru a scrie despre procedurile de epurare împotriva lui Traicho Kostov, un erou al rezistenței comuniste din timpul războiului, care a fost executat în 1949 ca spion „titoist", doar pentru a fi reabilitat post-mortem. „Pe atunci lucram la BTA și am fost desemnată traducătoare pentru Wilfred. Ne-am îndrăgostit. Am fost exclusă din partid pentru că mă căsătorisem cu un reporter străin. A fost greu să-i conving pe cei din partid că Wilfred nu era ostil, ca ceilalți occidentali, ci chiar ne simpatiza."

„Cum crezi că ar fi reacționat soțul tău la revoluțiile din Europa de Est?"

„Ar fi fost fascinat. Nu e adevărat că Wilfred a fost comunist. Nu a fost spion. În adâncul inimii, Wilfred a fost un om de *perestroika* înainte de vreme. Mi-a spus odată: «Vessa, trebuie să recunoaștem că democrațiile populare nu funcționează»."

„Spune-mi", interveni Anna, „ce face Guillermo, mai e comunist?" Avea un ton ironic.

„Nu cred că Guillermo e comunist", am spus eu.

„Bun, deci a învățat." Anna spunea că problema Bulgariei era că comuniștii încercau încă să se agațe de putere, dar că țara avea nevoie de capitalism și de întoarcerea regelui Simeon.

Mama îi aruncă fiicei o privire aspră. „Regalitatea e un capriciu la modă", spuse Vessa. După părerea ei, opoziția, refuzând să coopereze cu comuniștii aflați la putere, era responsabilă de instabilitatea țării. Familia lui Burchett nu era foarte diferită de celelalte: copiii se revoltaseră împotriva valorilor politice ale părinților lor.

Când mă pregăteam să plec, luminile s-au aprins din nou. „Tatăl meu nu a fost comunist", îmi spuse Anna pe un ton rugător.

„Cartea lui despre Bulgaria a fost publicată?"

„Doar în portugheză, de un editor brazilian."

În această ultimă excursie în Bulgaria, în 1990, am plecat din Sofia cu un rucsac pentru a vizita puțin țara. Spre deosebire de România, aici era imposibil să fac autostopul; pur și simplu erau prea puține mașini pe străzi din cauza crizei combustibilului. Așa că am mers cu autobuzul.

În Kărdjali, un oraș destul de apropiat de granița cu Turcia, într-o zonă din Bulgaria dominată în proporție de 80% de turci, o statuie a lui Gheorghi Dimitrov, părintele comunismului postbelic bulgar, domina parcul. Dimitrov, tras la față și aplecat, cu haina aruncată pe umăr, era descris ca un slujitor umil al poporului. În spatele lui Dimitrov, în același grup statuar, se aflau mai multe blocuri masive din granit negru – unele peste altele – care încercau să simbolizeze statul industrial modern născut din munca lui Dimitrov. Însă ceea ce dezvăluiau aceste blocuri diforme era un dispreț total și profanator, ca și cum ar fi spus: „Vă putem zdrobi, și nu aveți cum să vă împotriviți."

Mi-am dat seama că diferența dintre Burchett și Dimitrov era următoarea:

Burchett era un om cu un suflet bogat și profund, dar era atât de implicat în căutarea paradisului, încât a ajuns să muncească pentru iad, oricât de inocent ar fi fost. Orice era rău la Burchett – sau la Guillermo, de altfel – era rău absolut din întâmplare. Dar la Dimitrov (și, desigur, la Stalin) ceea ce era bun, era bun absolut din întâmplare. Apărarea comunismului de către Dimitrov la procesul pentru incendierea Reichstag-ului a fost morală în măsura în care ceea ce aveau de oferit naziștii era mult mai rău[2]. Dar în restul vieții sale, mai ales în ceea ce privește subjugarea Bulgariei, Dimitrov a împlinit absolut toate dorințele și capriciile lui Stalin. Dacă Hitler nu ar fi încălcat pactul de neagresiune cu Stalin, atunci Stalin (și nu supușii săi, precum Dimitrov) ar fi

2. În februarie 1933, un incendiu a distrus Reichstag-ul (Parlamentul) german din Berlin. Dimitrov și alți comuniști au fost acuzați pe nedrept că ar fi provocat focul și au fost judecați de naziști. Apărarea ferventă a lui Dimitrov a contribuit la încheierea procesului în confuzie și dezordine.

fost cât se poate de dispus să împartă Europa cu Hitler, exact așa cum a făcut cu aliații săi occidentali.

„Pe vremea aceea mergeam la școală la Varna", a început să-mi povestească o femeie bulgară pe care o cunoscuse într-o vizită la Kărdjali[3]. „La sfârșitul anului 1984, am ajuns la Kărdjali în vacanța de Crăciun. Nimeni nu îmi spusese nimic. Toată gara era plină de soldați și milițieni, în grupuri de câte patru. Peste tot erau soldați. Zona turcească a orașului era complet izolată. Ne închipuiam lucrurile îngrozitoare care se petreceau acolo. Am rămas tăcuți. Ne era teamă. Era problema turcilor. Ceea ce s-a întâmplat a fost îngrozitor. Dar în afară de faptul că le-au schimbat numele – pe care și le pot schimba la loc acum – ce altceva rău au făcut bulgarii?"

„Cum rămâne cu crimele și violurile?", am întrebat eu.

„Da, au fost crime și violuri. Asta a fost îngrozitor. Dar acum, turcii au mai multe drepturi decât bulgarii. Vouă, celor din Occident, nu vă pasă decât de turci. Nu veniți aici decât din motivul ăsta. Acum ne temem că Turcia ne va înghiți. Sunt mai mulți decât noi și au o economie mai puternică."

Avea dreptate. Turcia, o țară de cincizeci și cinci de milioane de oameni, este de aproape șase ori mai numeroasă decât Bulgaria. După standardele occidentale, Turcia are o economie slabă, cu o rată a inflației mare, care produce bunuri de proastă calitate. Dar, spre deosebire de Bulgaria, Turcia are o economie de piață de zeci de ani. Ținând cont de produsele cu care erau obișnuiți bulgarii în timpul comunismului, și de ceea ce-și pot permite acum, produsele turcești – aflate imediat lângă graniță – sunt cât se poate de bune. La începutul ultimului deceniu al secolului douăzeci, oamenii de afaceri turci aveau toate șansele să invadeze Bulgaria, iar economia turcească avea toate șansele să o înghită pe cea bulgară, mică și slabă. Dominația turcească, pe care comuniștii au încercat cu atâta brutalitate să o evite, devenea acum un rezultat direct al comunismului. Decenii întregi, comuniștii bulgari au acționat conform urilor și obsesiilor din trecut, clocind cele mai neobișnuite conspirații și comploturi, pentru a evita soarta pe care ei înșiși au pregătit-o în mod inconștient.

În octombrie 1990 am călătorit printr-un peisaj montan acoperit de sălcii, plopi, chiparoși, brazi și meri. Vedeam, una după alta, scene frumoase, în tonuri calde de maro. Atracția deosebită în Bulgaria era că

3. Varna este un oraș bulgar aflat pe litoralul Mării Negre.

oscila între climatul rece și întunecos al Europei și cel cald, mediteranean, al Greciei. Flora ei era o combinație luxuriantă a celor două.

Am ajuns la Batak: un nume care, pe vremuri, avea în lume ecouri similare cu cele ale My Lai de mai târziu. Îi promisesem demult lui Guillermo că voi merge la Batak. Dar abia la sfârșitul anului 1990, la cea de-a șaptea vizită în Bulgaria, am ajuns acolo.

Batak era adăpostit de ceață, printre pini, molizi, fagi și brazi, o adunătură de case cu acoperișuri roșii, de țiglă, sus, pe pășunile alpine ale Rodopilor, în sudul Bulgariei, nu departe de Grecia. În aprilie 1876, turcii au hotărât să dea un exemplu aici. I-au eliberat pe basibazuci – grupuri criminale de bulgari convertiți la islamism – care au incendiat și au ciopârțit 5 000 de creștini ortodocși, aproape toată populația Batakului. Majoritatea crimelor au avut loc în biserica Sf. Nedelia, unde J. A. MacGahan, de la ziarul londonez *Daily News*, unul dintre primii observatori aflați la fața locului, a găsit cadavre dezbrăcate și însângerate aruncate într-o groapă de un metru adâncime.

În muzeul de la Batak am observat o tăietură dintr-un ziar englezesc. Din cauza modului în care era ruptă hârtia, mi-a fost imposibil să descifrez identitatea ziarului sau a autorului. Datat 30 august 1876, articolul îl ataca pe primul ministru britanic, Benjamin Disraeli, pentru că afirmase că raporturile privind atrocitățile turcești din Bulgaria fuseseră „exagerate grosolan". Adoptând un ton cinic, scriitorul spune că, după părerea lui Disraeli, nu a fost o crimă că „multe mii de oameni au fost omorâți", ci a fost o crimă mai mare din partea corespondenților de presă să spună că „treizeci de mii de oameni au fost omorâți când, de fapt, au murit doar douăzeci și cinci de mii, sau să spună că un sac de capete umane a fost dus pe străzi și desfăcut, astfel încât capetele s-au rostogolit prin orașul Phillipopolis (Plovdiv) când, de fapt, capetele s-au rostogolit în fața ușii consulului italian din Burgas". Am oftat, gândindu-mă la nenumăratele argumente similare înșirate de editoriale, despre uciderea și violarea drepturilor omului în Orientul Mijlociu și în alte zone ale Lumii a Treia. Și când mă gândesc că, în epoca modernă, totul a început aici.

Am urmat fluxul tăcut, liniștit, de vizitatori, în lumina rece și iernatică din Sf. Nedelia, cu acoperișul ei spart și cu zidurile albe înnegrite de fum, de pe care petele de sânge de acum 114 ani nu fuseseră șterse niciodată. Sub sticlă, într-o criptă de marmură, luminată de câteva reflectoare, se afla un munte uriaș de cranii și oase. Oamenii veneau în continuu: bulgari de toate vârstele și din toate categoriile sociale; țărănci cu basmale și orășeni cu haine elegante. Nimeni nu spunea nimic.

Ultima mea oprire în Bulgaria a fost la mănăstirea Rila[4]. De la mormântul ziaristului englez J. D. Bourchier, mănăstirea se vedea ca viziunea arhetipală a Shangri-la: o rapsodie de culori calde și senzuale, dominate de domuri, acoperișuri și un turn medieval, în contrast perfect cu tonurile austere, silvestre, ale peisajului. Când Nadia mă conducea spre coasta dealului, soarele strălucea printre pinii întunecoși și înalți. Nori de ceață, care mă făceau să mă gândesc la idealuri înalte, pluteau între vârfuri. Peste tot se auzeau urletele torenților montani.

Nadia a fost cea care mi-a povestit pentru prima dată de Bourchier. Am cunoscut-o la mănăstirea Rila. Era o specialistă în istoria medievală a Bulgariei, trăind și făcând cercetări la mănăstire, în timp ce lucra ca ghid. „Nu sunt o persoană religioasă", mi-a spus. „Pentru mine, Iisus, Mahomed, nu contează. Dar am venit aici ca să caut o autoritate morală supremă – o viziune – pe care comuniștii nu ne-au oferit-o niciodată în Bulgaria."

Mormântul lui Bourchier, o lespede impresionantă din granit, absolut singură într-un luminiș, dădea spre intrarea principală a mănăstirii. „Vin aici în fiecare zi", spuse Nadia. „Este cel mai frumos și mai liniștit loc din zonă. Odată, într-o vizită aici, cu regele Ferdinand, Bourchier s-a îndrăgostit de locul acesta. A spus că i-ar plăcea să fie înmormântat aici. Când Bourchier a murit [în 1920], regele Boris, care era noul rege, i-a împlinit dorința lui Bourchier. Asta se cheamă Valea Bourchier." Florile de pe mormânt fuseseră aduse de Nadia.

Sesizându-mi interesul, Nadia mă duse la ea în cameră, în mănăstire, unde avea o carte despre viața lui Bourchier.

M-a condus pe niște scări abrupte din lemn și apoi printr-o galerie lungă, cu podea scârțâitoare. Apoi a scos o cheie mare și a descuiat chilia albă și friguroasă: aici, mi-am spus, aș putea să-mi trăiesc liniștit bătrânețile și să mor.

Soarele trecea prin ferestrele prăfuite pe o masă de lemn, cu o mașină de scris veche, cu caractere chirilice. Pe podea era întins un covor oriental. Patul Nadiei era acoperit cu o cuvertură țărănească viu colorată. Cele două rânduri de rafturi din cameră conțineau câteva cărți ilustrate despre iconografie și Biserica Ortodoxă. Pisicuța de două luni a Nadiei se răsfăța într-o rază de soare.

Era toamnă, târziu, la o altitudine de 1 500 de metri. În cameră era îngrozitor de frig. Nadia mi-a adus o cană aburindă de ceai de plante și mi-a pus în brațe cartea frumos legată în piele neagră. Pe coperta interioară era o ștampilă pe care scria: „Proprietate a Colegiului American

4. Ioan de Rila, un sfânt bulgar, a fondat mănăstirea Rila. Vezi prologul.

din Sofia". M-am uitat la data predării. Ultima dată când cineva împrumutase cartea era 10 iunie 1941. Nadia mi-a explicat că, atunci când comuniștii au închis Colegiul American, în 1946, multe cărți din biblioteca Colegiului fuseseră aduse la mănăstire, pentru ca cei de acolo să aibă grijă de ele.

Cartea se numea *Viața lui J. D. Bourchier*, și era scrisă de Lady Grogan, publicată la Londra în 1932. „Bourchier a fost un mare prieten al Bulgariei. Iubea țara noastră ca pe un al doilea cămin. Nu-mi vine să cred că nu ai auzit de el." Nadia zâmbi și lăsă cheia mare, grea, pe masa de lemn. „Trebuie să mă întorc în curte acum, poate vin alți turiști. Poți să stai aici cât vrei și să citești."

A închis ușa după ea. Am privit pe fereastră, spre coasta abruptă acoperită de tufișuri și stejari. Apoi am început să citesc.

James David Bourchier s-a născut în 1850 din părinți de origini anglo-irlandezo-normande. A fost educat la Eton, unde a devenit mai târziu profesor, fiind complexat din cauza timidității și a aflării veștii că încet-încet va surzi. Surzenia lui, observă biografa, l-a salvat de la o viață mediocră, de profesor lipsit de succes. La vârsta de treizeci și opt de ani, burlac și fără prea mulți prieteni, Bourchier a plecat în Europa dorindu-și să devină scriitor. Printr-o serie de coincidențe a ajuns la București în 1888 și a scris un articol pentru *The Times* despre o răscoală țărănească ce amenința domnia regelui Carol I. Apoi, Bourchier a devenit corespondentul ziarului *The Times* în Balcani. În acest moment, întreaga lui personalitate a suferit o transformare. Într-un mediu nou și exotic, unde nimeni nu-l știa ca Bourchier, profesorul timid, și cu o slujbă nouă, care îl obliga să intre în contact cu oameni importanți și interesanți, timiditatea lui Bourchier s-a transformat în opusul ei: și-a dezvoltat o sociabilitate intensă și o empatie față de diversele grupări etnice despre care trebuia să scrie. „S-a identificat, pe rând, cu cretanii sau cu bulgarii din Macedonia, sau cu țăranii români și greci", scrie Lady Grogan. Primul ministru grec, Eleftherias Venizelos, se va referi mai târziu la Bourchier considerându-l „prietenul Greciei", în timp ce regele Ferdinand îl va numi „prietenul Bulgariei". În 1892, *The Times* l-a numit pe Bourchier corespondent permanent în Balcani, sarcină pe care a îndeplinit-o mai mult de două decenii, acoperind cele două războaie balcanice și primul război mondial. În această perioadă, Bourchier a scris de asemenea despre Grecia, Bulgaria și România în mai multe ediții ale *Enciclopediei Britannica*. La sfârșitul primului război mondial, Bourchier a apărut la diferite conferințe de pace ca apărător al pretențiilor Bulgariei asupra Macedoniei – același rol pe care îl îndeplinea atunci Lawrence al Arabiei pentru arabi, dar era o misiune fără șanse, căci Bulgaria se aliase cu germanii, care pierduseră războiul.

Ca persoană care s-a considerat dintotdeauna un ratat în tinerețe, m-am bucurat citind sentimentele lui Bourchier referitoare la prima lui călătorie în Balcani, când avea aproape patruzeci de ani: „Ah! Prospețimea tinereții!" scria el. Și lui Bourchier îi plăcea să stea în mănăstirile din Balcani. În Atena, unde Bourchier fusese pe vremuri decanul presei, eram sigur că nimeni nu auzise de el. Totul se întâmplase atât de demult: luptele de gherilă macedonene, războaiele balcanice... Și totuși, în această pădure, o femeie atrăgătoare și inteligentă, care ar fi putut să facă altceva în viață, păstra în viață flacăra lui Bourchier. Dacă există o comunicare cu cei morți, eu simțeam atunci ceva asemănător, după ce am citit ultima pagină din viața lui Bourchier. Dacă cineva putea înțelege sentimentele mele față de această țară măruntă, eram sigur că el mă înțelegea.

PARTEA A IV-A

Grecia: Amantă vestică, mireasă estică

Urmând tradiția anchetei raționale și empirice, Vestul încearcă să cucerească lumea; Estul, ațâțat de forțe subconștiente înspăimântătoare, se aruncă și el să cucerească lumea. Grecia se află la mijloc; este răscrucea geografică și spirituală a lumii.

– NIKOS KAZANTZAKIS, Raport către El Greco

CAPITOLUL CINCISPREZECE
Adio, Salonic

În octombrie 1990 am plecat de la mănăstirea Rila din Bulgaria spre granița de sud cu Grecia, de unde mai erau doar vreo 80 de km până la orașul-port al doilea ca mărime din Grecia, Salonic. În Salonic, am stat într-o cafenea, față în față cu apele calde ale Mării Egee. Pe partea cealaltă, întinzându-se kilometri întregi de-a lungul golfului imens, în formă de seceră, se aflau șiruri inoportune de blocuri din beton cu balcoane ruginite și firme din neon făcând reclamă restaurantelor fast-food și sălilor de jocuri pe calculator. Steagul alb-albastru al Greciei se ridica în amurg de pe Turnul Alb, construit în secolul cincisprezece, ultima rămășiță a deceniilor și secolelor de dinaintea celui de-al doilea război mondial pe care o puteam zări. Pentru femeia așezată pe scaun în fața mea, steagul de deasupra orașului reprezenta nu puritatea eliberatoare a ruinelor de marmură pe fondul albastru al mării, ci realitatea severă și lipsită de compromisuri a Estului.

Grecii sunt oameni cu gesturi înflăcărate: silabele delicios de seci, în tremolo și ritmate ale limbii grece trebuie subliniate cu încordarea maxilarelor și cu gesturi largi ale brațelor. Grecii își petrec o mare parte din timp vorbind în cafenele. „Noi, grecii, suntem cel mai talentat popor; este o artă să bei o ceașcă de cafea în patru ore", mi-a explicat odată un prieten, mai în glumă, mai în serios. Însă femeia din fața mea era remarcabil de economă în gesturi și, așa cum subliniase cu răceală, nu avea decât patruzeci și cinci de minute libere. Avea ochii și părul negre și o privire aspră, incisivă. „Scoate-ți carnetul", mi-a spus.

Salonic – Thessaloniki în greacă – a fost numit după Salonike, sora vitregă a lui Alexandru cel Mare. John Reed, când a ajuns aici în primăvara anului 1915, a schițat istoria orașului:

> Aici și-a lansat Alexandru flota. Orașul [Salonic] era... o metropolă bizantină depășită doar de Constantinopol, și ultima fortăreață a acelui regat latin, unde epavele cruciaților se agățau cu disperare de Levantul pe care îl câștigaseră și apoi îl pierduseră. Sarazinii și francii... grecii, albanezii, romanii, normanzii, lombarzii, venețienii, fenicienii și turcii și-au urmat unii altora la domnie, iar Sfântul Paul o plictisea cu vizite

și epistole. Austria aproape a cucerit Salonicul la mijlocul celui de-al doilea război balcanic, Serbia și Grecia au încălcat alianța balcanică pentru a-l păstra, iar Bulgaria s-a aruncat într-un război dezastruos pentru a-l cuceri. Salonic este un oraș al nimănui și al tuturor.

Apoi, Reed a adăugat: „Dar tot centrul orașului este o comunitate măreață de evrei spanioli alungați din Spania de Ferdinand și Isabella."

Conform specialistului britanic în Balcani Nevill Forbes, care scria tot din punctul de vedere al anului 1915, „orașul Salonic a fost și este aproape pur evreiesc, în timp ce în alte zone ale țării, satele turcești, albaneze, grecești, bulgare și sârbe sunt amestecate inextricabil". J. D. Bourchier credea că „soluția ideală" pentru viitorul orașului era „o republică evreiască și un port liber, protejat de Marile Puteri". Evreii înșiși s-au referit secole întregi la Salonic numindu-l „mama Israelului".

Rena Molho, femeia așezată în fața mea, era o evreică spaniolă, una dintre cei 850 de evrei rămași în acest oraș populat de un milion de greci; comunitățile de bulgari, sârbi și turci erau chiar mai mici. Ea venise să-mi vorbească despre un oraș care nu mai exista: tot așa cum grecii din Alexandria vorbeau cu durere despre orașul lor mediteranean multietnic, care avea și el un golf în formă de seceră, dominat secole întregi de greci, și care acum era în întregime arab. Rena înșira faptele istorice.

Primii evrei au venit la Salonic în 140 î.d.Ch. În anul 53 d.Ch., Sfântul Paul – adică rabinul Saul de Tarsus – a predicat la sinagoga Etz Haim („Arborele vieții") în trei Sabaturi succesive. În 1376 au venit evreii din Ungaria și Germania. După cucerirea Salonicului de către turcii otomani, 20 000 de evrei din Spania au primit permisiunea de a se stabili aici în 1492, transformând radical cultura și caracterul demografic al orașului. În 1493 au venit evreii din Sicilia. Între 1495 și 1497, după ce Inchiziția s-a răspândit din Spania în Portugalia, au venit și evreii din Portugalia. „În 1913", recită Rena, „populația Salonicului era formată din 157 000 de oameni, dintre care 80 000 erau evrei, 35 000 erau turci; dintre aceștia 10-15 000 erau *Damnes* (evrei convertiți la islamism în timpul dominației otomane), 30-35 000 erau greci și 7-12 000 erau bulgari, sârbi și albanezi."

Rena înșiră titlurile cărților – împreună cu numele autorilor și editorilor și datele publicării – pentru a-și argumenta statisticile și pentru a spune, de fapt: *Uită-te la toată lumea care gesticulează la celelalte mese. Acolo vezi stil, eu îți ofer substanță. Te provoc să-mi contrazici datele!*

Una dintre cărțile menționate de Rena era *Adio, Salonic*, scrisă de Leon Sciaky, povestea unui băiat crescut la sfârșitul epocii de dominație otomană într-un oraș adormit, cu grădini, minarete, ziduri albe, obloane verzi și acoperișuri din țiglă roșie. Mai târziu, am descoperit un exemplar al acestei cărți, demult scoasă din tipar, la biblioteca British Council din Salonic. Sciaky se referă la Salonicul din acea vreme numindu-l „capitala preponderent evreiască" a Macedoniei. În clasa lui, la școală, din cincisprezece elevi, unul singur era grec. Autorul spune că acesta era „un exemplu corect" privind structura demografică a orașului. Este o carte de memorii presărată cu reflecții istorice: „Secolul se apropia de sfârșit. Vestul se târa pe furiș, încercând să ademenească Estul cu minunile sale."

La începutul secolului, aici, în Macedonia grecească, tirania reacționară a sultanilor turci se prăbușea, în sfârșit. Dar frica și incertitudinea erau tot mai amenințătoare: într-o regiune de o mare diversitate etnică, evreii își creaseră o nișă. Naționalismul intolerant – poate din cauza îndelungatei sale oprimări – al bulgarilor, care ocupau zona din jurul Salonicului, și al grecilor, care ocupau toate teritoriile sudice, reprezenta o tiranie mult mai amenințătoare decât cea a turcilor otomani. „Trebuie să înțelegi conjunctura", spuse Rena. „În 1913, grecii au dat buzna în 400 de magazine evreiești din cauza unui zvon conform căruia evreii ar fi otrăvit fântânile." În *Raport către El Greco*, Nikos Kazantzakis povestește versiunea sa despre antisemitismul din Grecia în perioada respectivă:

> Am vrut să învăț ebraică pentru că vroiam să citesc Vechiul Testament în original... Tatăl meu l-a chemat pe rabin și s-au înțeles să mă duc la el de trei ori pe săptămână ca să mă învețe... Când prietenii și rudele noastre au auzit una ca asta, li s-a zbârlit părul în cap și au dat fuga la tata. „Ce faci?", au țipat ei. „Nu-ți iubești deloc fiul? Nu știi că în Vinerea Mare răstignitorii ăștia crucifică copiii creștini și le beau sângele?"

În 1916, trupele grecești au ocupat Salonicul. În 1917, un incendiu puternic a distrus întreaga zonă evreiască a orașului, împreună cu treizeci și patru de sinagogi. 73 448 de oameni au rămas fără case, dintre care 53 737 erau evrei. Totuși, sublinie Rena, „Salonic era încă un oraș evreiesc. Limba vorbită și limba copiilor de pe stradă era iudeo-spaniolă (*ladino*). Portul era închis în ziua de sabat până în 1923, când legile grecești au obligat oamenii să-l țină deschis." În anul acela, 100 000 de refugiați greci din Asia Mică – cucerită recent de armata turcească condusă de noul lider naționalist Mustafa Kemal „Atatürk" – s-au stabilit la

Salonic. „Evreii au permis ca școlile lor să fie folosite ca adăposturi pentru refugiați. Un timp, copiii evrei nu au mai putut să meargă la școală", spuse Rena, cu o voce din ce în ce mai furioasă.

Când naziștii au capturat Salonicul în aprilie 1944, evreii erau a doua comunitate ca mărime după greci. Deși dimensiunile comunității evreiești se reduseseră, Salonic era încă capitala culturală mondială a evreilor sefarzi (spanioli). „Naziștilor le-au trebuit doi ani de muncă, zi de zi, ca să jefuiască Salonicul de comorile sale artistice", spuse Rena. „Și au avut nevoie de cincisprezece trenuri într-o perioadă de cinci luni ca să golească Salonicul de evrei. Un oraș întreg a fost mutat într-un lagăr de concentrare. Cele 500 000 de morminte din cimitir, poate cel mai mare cimitir evreiesc din lume, au fost distruse toate." Mi s-a arătat o fotografie a unei piscine construite de germani, încadrată de pietre de mormânt evreiești.

Dintre toate orașele europene ocupate de naziști, Salonic a avut cel mai mare număr de victime evrei: dintr-o populație de 56 000 de evrei, 54 050 – 96,5% - au fost exterminați de Auschwitz, Birkenau și Bergen-Belsen. Capturarea și deportarea reușită a evreilor din Salonic au contribuit la crearea reputației abominabile a lui Adolf Eichmann. La începutul anilor '90, criminalul nazist de război cel mai urmărit în lume, încă în viață, Alois Brunner (austriac și el, ca Eichmann), era căutat în ascunzătoarea sa din Siria tocmai pentru crimele de care era responsabil la Salonic.

Când naziștii au ocupat Salonicul, mama Renei a fugit în Grecia centrală, aflată sub ocupație italiană. Cu acte false, tatăl Renei a fugit la Atena, unde vindea foiță de țigări. „Ziua eliberării Atenei a fost cea mai fericită zi din viața tatălui meu, mi-a spus ea, mai fericită decât ziua nașterii oricărui copil sau nepot al lui."

Acum, Rena se apropia de esența mesajului: „Evreii aveau douăsprezece mii de case în Salonic înainte de invazia germană. După război, au existat doar șase sute de cereri de retrocedare. Autoritățile grecești au luat în seamă doar treizeci. Astăzi, la Universitatea din Salonic nu există nici o secție, nici un curs, nimic despre evrei – și nici despre comunitatea turcească sau despre celelalte comunități. Nu există nimic în institutele de istorie. Nimic în muzeele din oraș. Poate câte o carte în librăriile grecești. Nimic. De parcă nici n-am fi trecut pe aici."

„Știi unde e bazarul, unde se organizează un târg în fiecare an, și primul ministru ține un discurs? Este construit peste cimitirul evreiesc. Nu există nici o placă comemorativă. Nimic."

Rena s-a ridicat în picioare, pregătindu-se de plecare. Avea altă întâlnire.

Rena nu exagerase. După patruzeci și cinci de ani, Municipalitatea din Salonic nu onorase încă cererea ca o stradă din oraș – orice stradă – să se numească „Strada Martirilor Evrei". Ștergerea trecutului multietnic al orașului era atât de totală, încât devenise inconștientă. Discursurile despre Salonic ale politicienilor greci din perioada postbelică din toate zonele spectrului politic conțineau rareori (sau niciodată) referințe sau mulțumiri la adresa aspectului non-grecesc al orașului din trecut. În ochii grecilor, Salonicul și restul Macedoniei erau, sunt și vor fi întotdeauna pur grecești.

Librăria Molho, deținută de socrul Renei, Saul – deschisă de strămoșii lui în 1870 și cea mai veche librărie din oraș, situată pe Strada Tsimiski nr. 10 – este o rămășiță izolată a Saloniculuí evreiesc. În marginea estică a orașului, la câțiva kilometri de blocurile de beton și de fațadele ieftine ale magazinelor, se înalță Vila Mozdah, un reper arhitectural, numit după o importantă familie de evrei spanioli care locuiseră acolo. Steagul alb-albastru al Greciei flutură în vârful cupolei rotunjite, peste coloanele și pilaștrii în stil neoclasic. Nu există nici o placă afară, nici o mențiune, de nici un fel, în orice ghid turistic local, despre trecutul non-grecesc al clădirii.

Mi-am vărsat ofu1 despre problema Saloniculuí evreiesc în fața unui prieten american de origine greacă, Aristide D. Caratzas. Caratzas, un specialist în istoria bizantină, este atât membru activ al grupului de lobby grecesc, cât și editorul academician al unor cărți despre subiecte grecești, moderne și antice. Firma lui Caratzas urma să publice o carte despre evreii din Salonic.

Iată ce mi-a spus: „Încă din Antichitatea clasică, de-a lungul secolului cincisprezece, Salonic a fost un oraș grecesc. Grecii au fost evacuați de turcii otomani, care le-au permis evreilor să se stabilească în oraș. Este adevărat, timp de cinci sute de ani, evreii au dominat Salonicul; și în termeni istorici, au păstrat orașul pentru greci, care l-au reclamat abia în secolul douăzeci – în parte din cauza unei alte expulzări turcești, de data aceasta din Asia Mică în Salonic. Dar în mitologia politică grecească, Salonicul nu poate fi decât grec. Evreii nu pot fi menționați. Construirea unei conștiințe naționale în această parte a lumii înseamnă câteodată că ceea ce știe toată lumea în mod personal nu poate fi niciodată declarat au admis în mod public." Caratzas a citat apoi un filosof grec din secolul șase, Ștefan de Bizanț: „Mitologia este ceea ce nu a fost niciodată, dar va fi întotdeauna."

Cu alte cuvinte, povestea aceasta nu era foarte neobișnuită. Exact așa cum Serbia, Albania, România și Bulgaria au depășit subdezvoltarea impusă de tirania și diversitatea otomană prin construirea unor state

uniforme din punct de vedere etnic, Grecia făcuse același lucru. Și așa cum amintirea albanezilor a fost ștearsă de sârbi, așa cum amintirea grecescului Epir de Nord a fost ștearsă de albanezi, cea a ungurilor de români și cea a turcilor de bulgari, tot așa, grecii au șters amintirea evreilor din Salonic și a celorlalte comunități etnice. Grecia se încadrează în tiparul balcanic, mai ales în acest oraș, fosta capitală a Macedoniei din vremea turcilor otomani.

Și astfel am ajuns, în fine, la esența problemei: Grecia, vârful extrem sudic al Peninsulei Balcanice, considerat locul de naștere al culturii și sistemului de valori occidentale – această Grecie va exista întotdeauna, dar n-a existat niciodată.

Am trăit în Grecia șapte ani de zile, și am vizitat-o de multe ori, înainte și după aceste convorbiri. Vorbesc și citesc în limba greacă, deși foarte prost. Am cunoscut-o pe soția mea în Grecia, m-am căsătorit în Grecia, am un fiu născut în Grecia. Iubesc Grecia. Dar Grecia pe care o iubesc este o țară reală, cu bubele și cu cruzimile ei; nu țara promisă descrisă de clasicismul predat în Universități și de cataloagele turistice.

Pentru că nu am avut atât o „experiență de călătorie" în Grecia, cât o „experiență de conviețuire", atitudinea mea față de Grecia este mai obsesivă decât cea pe care o am față de restul Balcanilor. Experiența locuirii mele în Grecia mi-a dezvăluit Grecia ca fiind o țară balcanică. Ceea ce făcea ca Grecia să fie deosebit de balcanică în anii '80, când am locuit acolo, era politica. De aceea voi vorbi pe larg despre atmosfera politică modernă a Greciei: un subiect despre care s-a scris puțin, în comparație cu toate lucrările de călătorie prin Grecia.

Înainte de încheierea războiului rece, când existența Pactului de la Varșovia a forțat o separare artificială între Grecia și vecinii ei din nord, doar occidentalii ca mine, care trăiau în Grecia, și-au dat seama cât de balcanică este Grecia. Cei din afară erau hotărâți sa vadă Grecia ca pe o țară mediteraneană și occidentală: ce contează faptele? Când am început să lucrez la această carte, în 1989 – când Macedonia era cunoscută doar ca locul de naștere al lui Alexandru cel Mare, și nu ca problema geopolitică evidentă astăzi – oamenii m-au sfătuit să nu amestec Grecia în această problemă, căci „Grecia nu face parte din Balcani". M-am opus. Evenimentele mi-au luat-o înainte. La începutul anilor '90, Grecia apărea din ce în ce mai des în știrile despre disputele de graniță din Macedonia și sudul Albaniei. Și comportamentul politic al Greciei în regiune, în pofida unei tradiții democratice cu rădăcini în Antichitate, nu s-a dovedit cu nimic mai rațională decât cea a vecinilor săi din nord, a căror tradiție democratică era, în general, inexistentă.

Prima dată am ajuns în Grecia cu trenul, dinspre Iugoslavia. A doua oară, dinspre Bulgaria, tot cu trenul. A treia oară, cu autobuzul, dinspre Albania. De fiecare dată, traversând granița în Grecia, conștientizam imediat o continuitate: lanțuri montane, costume populare, ritmuri muzicale, rase și religii, toate strâns împletite cu cele ale țării din care tocmai venisem. Și exact ca peste tot în Balcani, unde rasele și culturile se întâlneau și unde așezarea grupurilor etnice nu era întotdeauna conformă cu granițele naționale, această împletire era negată cu înflăcărare.

„În Grecia nu există turci", mi-a spus la un moment dat fostul ministru de Externe al Greciei, Ioannis Kapsis: „Există doar niște greci care întâmplător sunt musulmani și din când în când vorbesc între ei în limba turcă. Nu există nici macedoneni...", se enervă Kapsis. Era de neoprit. În toți anii cât am locuit în Grecia, din 1982 până în 1989, nu am auzit niciodată un grec – în afară de câțiva politicieni bine-cunoscuți – care să ridice problema marmurii de la Partenon (Elgin) și a refuzului Muzeului Britanic de a o înapoia. Iar dacă această problemă – care a făcut atâta vâlvă în Occident – era adusă în discuție de un străin, n-am auzit nici un grec născut și crescut acolo care să vorbească pe îndelete și cu pasiune despre ea. Dar mi-am petrecut ore întregi din viață așezat la o masă într-o cafenea grecească ascultând izbucniri paroxiste despre probleme ca turcii și Constantinopol, serbii și Macedonia sau minoritatea greacă persecutată în Albania. Când am ajuns în Grecia, în 1990, dinspre Macedonia și Bulgaria, am încercat să le explic unor prieteni greci punctul de vedere al macedonenilor slavi. S-au înfuriat, practic, la unison: „Doar pentru că țiganii ăia jegoși din Skopje ți-au băgat numai minciuni în cap, asta nu înseamnă că sunt adevărate!" Pentru greci, toți slavii care își spuneau „macedoneni" erau „niște țigani jegoși".

De aceea, atunci când am ajuns în Grecia în 1990, dinspre Bulgaria, nu m-am gândit că am ieșit din Balcani, ci că am intrat în locul care explică și rezumă cel mai bine Balcanii. Icoana a fost o invenție grecească. Biserica Ortodoxă Greacă a fost mama tuturor Bisericilor Ortodoxe estice. Imperiul Bizantin a fost, în esență, un imperiu grecesc. Turcii otomani conduceau prin intermediul grecilor – din bogatul cartier Fanar („Far") din Constantinopol – care erau adesea diplomați și guvernatori locali din partea europeană a imperiului turcesc. *Constantinopol* era un cuvânt grecesc, care desemna un oraș istoric grecesc. Chiar și denumirea turcească a locului, Istanbul, era o adaptare a expresiei grecești *tin poli* („spre oraș"). Corpurile de elită ale armatei turcești, ienicerii, erau formate din numeroși greci luați de mici de lângă părinții lor și crescuți în cazarmele sultanului. Alfabetul chirilic, folosit în Bulgaria,

Serbia, Macedonia și Rusia, era derivat din alfabetul grecesc, atunci când cei doi călugări, Chiril și Metodiu, au plecat din Salonic în secolul nouă d.Ch. pentru a predica printre slavi. Rasa modernă grecească este un amalgam de greci, turci, albanezi, români, diferiți slavi și alții, care au migrat cu toții spre sud, lângă apele calde din vârful extrem al Peninsulei Balcanice. Faptul că în Grecia au supraviețuit puține minorități distincte este o mărturie a puterii asimilatoare de atragere a culturii grecești. Țăranii din Suli, din vestul Greciei, de exemplu, și insularii din Spetsai și Hydra, din Marea Egee, erau, inițial, pur albanezi. „Grecia moștenirii clasice și a filoclasicismului romantic a dispărut și, într-un fel, a fost dintotdeauna irelevantă pentru situația Greciei", scrie Philip Sherrard, un traducător de poezie greacă modernă. „Grecia... nu a avut niciodată un Ev Mediu, așa cum îl înțelegem noi, sau o Renaștere, așa cum o înțelegem noi, sau un Iluminism. Acea ridicare a rațiunii deasupra restului vieții nu a avut loc."

Grecia este ultimul liman al Europei unde Balcanii încep să fie complet dizolvați de către Est. Tot așa, venind din direcția opusă, Grecia este, de asemenea, locul în care oxigenul Vestului începe să dizolve logica zdrobitoare și abstractă a deșerturilor mesopotamiene și egiptene. Aceasta este, în cele din urmă, ultima realizare a Atenei lui Pericle (și, prin extrapolare, a Vestului): a sufla umanism – compasiune față de individ – în inumanitatea Estului, simbolizată în acel moment de tiraniile din Egipt, Persia și Babilon în Antichitate. La Muzeul Național de Arheologie din Atena am văzut cum funcționează acest proces, când statuile mândre și impersonale din Epoca Bronzului timpurie și mijlocie s-au metamorfozat treptat, trăsătură cu trăsătură, în două milenii, în frumusețea și idealismul sublim al sculpturii clasice grecești.

Grecia clasică a primului mileniu d.Ch. a inventat Vestul umanizând Estul. Grecia a făcut asta concentrându-și energiile artistice și filosofice asupra eliberării spiritului uman, asupra luptei individului de a-și găsi sensul în lume. Între timp, în Persia, de exemplu, arta exista pentru a adora un conducător omnipotent. Dar Grecia a făcut întotdeauna parte din Est, deși în marginea sa vestică. A vedea Grecia în adevărata sa lumină orientală înseamnă a recunoaște măreția realizărilor grecilor antici.

Mai mult, înțelegerea rolului istoric al Greciei ca câmp de luptă ideologic între Est și Vest dezvăluie o percepție mai profundă a procesului prin care valorile și democrația Vestului pot influența, în zilele noastre, sistemele politice din Lumea a Treia. Grecia va fi întotdeauna o sită prin care trebuie să se cearnă atacurile Estului asupra Vestului și cele ale Vestului asupra Estului, lăsându-și reziduurile.

„Bine ai venit în Orient", m-a întâmpinat Sotiris Papapulitis, un membru de frunte al partidului conservator Noua Democrație din Grecia, ducându-mă la un prânz scump, cu specialități marine, într-un restaurant din orașul-port Pireu de lângă Atena. Tocmai venisem cu autobuzul din Salonic. „Dar în Orient", m-a avertizat Papapulitis, „nu trebuie să confunzi niciodată o inimă deschisă cu o minte deschisă."

Papapulitis se referea la el însuși. În toamna anului 1990 participase la o campanie electorală pentru a fi ales primar al orașului Pireu, dar în cele din urmă pierduse. Era strălucitor, sofisticat, naiv și limitat în același timp. Era genul de om care îl putea cita pe Descartes și credea în același timp o teorie a conspirației, purtând între timp o cămașă strâmtă, descheiată până la buric. Papapulitis era conștient de toate acestea și își dădea seama că însăși personalitatea lui, la fel ca peisajul din jurul nostru – yacht-uri, marea albastră, soarele, munții de mâncare, ineficiența și haosul – constituiau o sinteză perfectă a Balcanilor, a Mediteranei, a Europei Occidentale și a Estului levantin.

„Urăsc cuvântul *grec*. Este o deformare a cuvântului turcesc câine sau sclav", exclamă Papapulitis cu voce tare, asigurându-se că îl aude toată lumea. „Poți să spui că sunt *elen*. Poți să spui chiar că sunt *ramios*. Dar să nu spui că sunt grec."

Eleni își spuneau grecii antici, și acest cuvânt a ajuns să simbolizeze un grec (sau acea parte a sufletului grecesc) care își are rădăcinile în vest. *Ramios* înseamnă, *ad litteram*, roman, și se referă la grecii din estul Imperiului Roman (numit adesea Bizanț), care își au rădăcinile în est. Patrick Leigh Fermor, un călător britanic cu cunoștințe excepționale despre limba și cultura grecească, a identificat peste șaizeci de caracteristici și simboluri care deosebesc mentalitatea elenă de mentalitatea ramios. În timp ce elenii se bazează pe principii și pe logică, ramios se bazează pe instinct; în timp ce elenii consideră că Grecia face parte din Europa, ramios consideră că Grecia este în afara Europei; în timp ce elenii sunt oameni ai necredinței iluministe, ramios cred în proprietățile miraculoase ale icoanelor; în timp ce elenii urmează un cod vestic al onoarei, ramios etalează o lipsă de scrupule pentru a atinge scopuri personale și așa mai departe... Evident, în cazul lui Papapulitis și al altor greci pe care îi cunoșteam, atât aspectele elene, cât și cele ramios, ale personalității grecilor coexistau în aceeași persoană.

Fermor, ca mulți alți filoeleni („străini iubitori ai Greciei") era foarte conștient de aspectul oriental al Greciei. Un alt exemplu ar fi Lordul Byron, poetul romantic din secolul nouăsprezece, voluntar în războiul

de independență al Greciei, care îi ura pe savanții clasicismului grecesc, numindu-i „babalâci emasculați", plini de „vorbărie arheologică". Devotamentul filoelen al lui Byron se baza pe o imagine reală asupra țării, nu pe un mit. Cât despre luptătorii greci de gherilă care se ciondăneau în mlaștinile infestate de țânțari din vestul Greciei în anii 1820, poetul englez a observat că „viața lor este o luptă împotriva adevărului; au o apărare necinstită". Kazantzakis, care nu era un străin, nu avea nici el îndoieli privind adevăratul suflet al Greciei: „Grecul modern... când începe să cânte... sparge crusta logicii grecești; deodată, Estul, tot întunericul și misterul, se ridică din adâncurile lui."

Pentru greci, Estul – tărâmul întunericului, al misterului, al tristeții și al iraționalului – conține anumite amintiri și evenimente esențiale pentru moștenirea bizantină și otomană.

Pentru turiștii vestici și pentru admiratorii Greciei, simbolul mulțimii din această țară ar fi Partenonul, ridicat de Pericle în secolul cinci d.Ch. – epoca de aur a democrației ateniene, acea perioadă din istoria Greciei pe care o cunoaștem cu toții în Vest. Am învățat la școală despre civilizațiile cretane și miceniene dezvoltate în câteva secole în orașele-stat grecești, cum au fost Atena și Sparta, care au purtat războaie unul împotriva celuilalt și împotriva perșilor, un popor care, la vremea respectivă, reprezenta „Estul barbar". Am învățat cum a supraviețuit cultura greacă și cum s-a răspândit prin cuceririle unui macedonean grec, Alexandru cel Mare. Și suntem în general conștienți de proporțiile și de grandoarea istoriei antice a Greciei: cum lumea descrisă de Homer în *Iliada* și *Odiseea*, asociată cu cultura miceniană din mileniul doi d.Ch. este separată prin aproape o mie de ani de lumea lui Socrate, Platon și Aristotel. Istoria greacă, așa cum am învățat-o noi în Vest, este o epopee lungă și însuflețitoare. Din nefericire, această epopee a fost doar un element din trecutul Greciei, iar trecutul nu s-a încheiat odată cu Evul Mediu. Pentru că admiratorii Greciei consideră că Evul Mediu a reprezentat, cu adevărat, începutul unei alte perioade de grandoare a Greciei, cea a Bizanțului.

Astfel, pentru grecii înșiși, o altă clădire, departe de Partenon – într-adevăr, aflată în afara granițelor Greciei de azi – răscolește emoții și nostalgii mult mai profunde.

Grecii, la fel ca celelalte popoare ortodoxe, sunt legați de bisericile lor, care nu sunt numai locuri de rugăciune, ci și comori ale culturii lor materiale care au supraviețuit secolelor îngrozitoare de dominație otomană. C. P. Cavaly, cel mai mare poet modern al Greciei, descrie acest sentiment în poezia sa „Biserica".

...când intru într-o biserică greacă
aroma de tămâie,
armonia sunetului și vocea liturghiei,
apariția preoților, rând pe rând,
fiecare mergând în pas solemn,
fiecare în veșminte minunate,
mi-aduc aminte de gloria rasei noastre,
de măreția vremii vechiului Bizanț

Și dintre bisericile grecești, una este mai deosebită decât toate: biserica Hagia Sofia, sau „Înțelepciunea divină", construită la jumătatea secolului șase d.Ch. de către împăratul bizantin Iustinian, care se înalță maiestuos – un dom imens dominând o simfonie de semidomuri și contraforturi strălucitoare, plutind parcă deasupra apelor înspumate din jurul capului Seraglio în Constantinopol (Istanbul). Chiar și astăzi, despuiată de tot aurul și argintul său, cu ferestrele palide și jalnice, probabil că nu mai există vreo clădire în toată lumea al cărei interior să exprime un sentiment atât de puternic al bogăției nelimitate și al puterii mistice. Am vizitat Hagia Sofia de mai multe ori în anii '80. De fiecare dată, am știut instinctiv că pasiunile politice ale Greciei moderne își găsesc acolo o explicație – mai degrabă decât în Partenon. Trecând prin poarta imperială către domul principal, mă simțeam de fiecare dată ca într-un oraș interior, cu pereți de marmură, cu galerii și colonade, cu mozaicuri și cu spații vaste, ambigue, în zare, către periferii. Hagia Sofia a devenit prototipul tuturor catedralelor ortodoxe, al bisericii Sf. Marcu din Veneția și al moscheelor din Turcia.

Dar Hagia Sofia nu mai este o biserică. Este muzeul turcesc „Aya Sofya". În locul clopotelor, al tămâii și al preoților, se află plăci masive, rotunjite, verzi, agățate pe pereți, în colțuri, cu inscripții arabe care spun „Allah e mare". Deși turiștii greci călătoresc în Turcia pentru a vizita „Muzeul Aya Sofya", mulți se întorc acasă neliniștiți de această experiență, iar majoritatea covârșitoare a grecilor nici măcar nu suportă ideea de a merge acolo. „Ideea de a merge la biserica noastră, de a intra în ceea ce pentru noi a fost cel mai mare oraș grecesc și de a vedea toate semnele acelea musulmane, nu pot să-ți spun cum mă face să mă simt. Este îngrozitor", mi-a spus odată un prieten din Atena. Istanbul va fi întotdeauna Constantinopoli în ochii grecilor, deși, „orașul lui Constantin" nu mai există. Grecii nu suportă să spună cuvântul *Istanbul*. Auzindu-l din gura unui străin se cutremură așa cum se cutremură

israeliții când aud cuvântul *Palestina* și cum se cutremură unii arabi când aud cuvântul *Israel*. Sfinția sa Bartolomeu, patriarhul Bisericii Ortodoxe din Grecia, nu stă la Atena, ci la Constantinopoli, într-o clădire încadrată în lemn, în mijlocul unor străduțe murdare, înguste. Acestea sunt ultimele rămășițe ale Bizanțului, o civilizație și un imperiu create în 324 d.Ch., după Roma, și distruse după 1 100 de ani de o armată invadatoare de turci otomani, în 1453. În aceste unsprezece secole, Imperiul Bizantin a fost un imperiu grec, iar Grecia a fost atunci mai mult decât cultura clasică mediteraneană pe care o cunoaște Vestul: a fost un tărâm cultural nordic de o profunzime și consistență inimaginabilă, a cărui influență s-a răspândit în Rusia medievală.

Dar turcii au distrus totul. De aceea, Hagia Sofia exprimă în piatră și marmură ceea ce jelesc grecii în tăcere, în adâncul sufletului: *Am pierdut atât de mult; nu mai cedăm nimic, nici Macedonia, nimic!*

Durerea acestei pierderi a fost accentuată de experiențele și războaiele moderne. Gheorghi Seferis, poetul grec laureat al premiului Nobel, scrie, în „Casa de lângă mare":

Mi-au luat casele pe care le-am avut. Vremurile
nu au fost propice: război, distrugere, exil

Cauza suferinței lui Seferis era războiul greco-turc din 1922 – evenimentul final dintr-o serie de confruntări militare balcanice (începând cu războiul ruso-turc din 1877, din Bulgaria) care a ținut prima pagină a ziarelor la sfârșitul secolului nouăsprezece și la începutul secolului douăzeci, și au stabilit, mai mult sau mai puțin, granițele Balcanilor anilor '90, chiar înaintea izbucnirii războiului din Iugoslavia.

Deși turcii otomani i-au alungat pe grecii bizantini din Constantinopol în secolul cincisprezece, în Istanbul au supraviețuit comunități semnificative de greci, precum și de-a lungul țărmului vestic al Asiei Mici – mai ales în orașul Smirna – până la sfârșitul primului război mondial. Dezmembrarea Imperiului Otoman după primul război mondial le-a oferit grecilor (care făcuseră parte din Aliații victorioși) o șansă de a-și recăpăta teritoriile pierdute, unde locuiau încă peste un milion de etnici greci. Dar grecii voiau mai mult. Timp de ani de zile, primul ministru britanic, filoelenul Lloyd George, îi încurajase să creadă că, orice ar face Grecia, aliații occidentali vor sprijini cu siguranță o națiune creștină, moștenitoare a Greciei antice, împotriva turcilor musulmani. Această credință naivă, întărită de anarhia din ce în ce mai mare din Turcia de după prăbușirea sultanului, i-a făcut pe greci să se agațe de *Megali*

Ideea lor, „Marea idee": recăpătarea în totalitate a Greciei istorice. Iarăși apăruse acel sindrom balcanic de recuperare: fiecare națiune pretinde ca teritoriu național toate pământurile pe care le deținuse în momentul celei mai puternice expansiuni.

În 1921, armata greacă, împotriva oricărei logici militare, a intrat pe tărâmul de vest al Asiei Mici, populat de greci, până în interiorul muntos al Anatoliei, ajungând la doar 100 de km de Ankara. Această mișcare a slăbit capacitățile de aprovizionare ale armatei, anihilând-o. Un reporter de la *Toronto Daily Star*, Ernest Hemingway, scrie că ofițerii greci: „nu știau absolut nimic despre asta", în timp ce trupele grecești au venit la luptă în uniforma de ceremonie din secolul nouăsprezece, alcătuită din „cămăși albe de balerini și pantofi cu vârfurile întoarse și cu pompoane".

În acel moment, în august 1922, tânărul general turc nemilos și charismatic Kemal Ataturk, care tocmai alcătuia o nouă republică turcă din resturile dezorganizate ale Imperiului Otoman, și-a dezlănțuit forțele. Hemingway scrie că turcii avansau „liniștit și vălurit". În numai zece zile, Ataturk a împins armata greacă înapoi la Marea Egee, unde trupele grecești au dezertat pe corăbii, lăsând populația greacă din Smirna expusă focului și soldaților turci. Au murit 30 000 de greci. În schimbările masive de populație ce au urmat, 400 000 de turci din Tracia greacă au plecat în Turcia, iar 1 250 000 de greci din Asia Mică au plecat în exil în Grecia – fără case, prost îmbrăcați și muritori de foame – sporind populația Greciei cu 20%. Refugiații au copleșit Salonicul și au triplat populația Atenei.

Astfel, 3 000 de ani de civilizație greacă din Asia Mică au luat sfârșit. Smirna a devenit oraș turcesc și a fost redenumită Izmir. Grecia era din nou mică, nesigură, copleșită de sărăcie, amarnic umilită și clocotind de ură. Regimurile dictatoriale din anii '20-'30 de la Atena nu au oferit nici o posibilitate de eliberare a acestor emoții. Apoi au venit ororile invaziei și ocupației naziste, care au omorât 8% din populația țării, lăsând un milion de oameni pe drumuri și țara distrusă. Rezistența greacă împotriva naziștilor era foarte răspândită, dar trupele de gherilă care o alcătuiau erau pe cât de eroice, pe atât de dezorganizate. Toate aceste diviziuni s-au descărcat în războiul civil din Grecia între 1946 și 1949, care a provocat chiar mai multe victime și distrugeri decât războiul împotriva naziștilor.

Statele Unite au susținut guvernul grec regalist de la Atena, în timp ce Uniunea Sovietică și aliații săi susțineau insurgenții comuniști din țară. A fost prima și ultima contrarebeliune din războiul rece pe care

partea susținută de americani a câștigat-o imediat. Dar războiul civil din Grecia însemna mult mai mult decât capitalism contra comunism.

Capitalismul nu a existat cu adevărat în Grecia niciodată, căci aceasta era în secolul douăzeci o societate orientală săracă, alcătuită din refugiați, în care un număr mic de proprietari rapaci de pământuri și nave îi exploatau pe ceilalți, și în care nu exista o clasă de mijloc. Guvernul grec susținut de americani se caracteriza prin corupție și intrigi fără sens. Adepții acestui guvern aveau o noțiune foarte vagă despre democrație și libertate de opinie, și era în majoritate foști simpatizanți ai naziștilor. Erau occidentali doar în sensul că aspirau spre Occident. Între timp, comuniștii greci aveau o orientare istorică total diferită – văzând Rusia și Kremlinul nu doar ca simbol al ideologiei pe care o susțineau, ci și ca pe un al doilea cămin care, de după căderea Bizanțului în 1453, reprezentase un protector al națiunilor estice ortodoxe împotriva turcilor. Probabil că nu întâmplător prima bătălie a războiului rece, lupta arhetipală Est-Vest, a avut loc pe pământ grecesc.

În centrele de studiu din Occident, însă, ultimii 2 000 de ani din istoria Greciei sunt practic ignorați în favoarea unei versiuni idealizate a Greciei antice, o civilizație care murise deja înainte de nașterea lui Iisus. Vestul nu vrea să accepte că Grecia este mai mult copilul Bizanțului și al despotismului turc decât al Atenei lui Pericle. Ca rezultat, puțini occidentali au înțeles ce se petrecea în Grecia în anii '80, o epocă în care fostul prim-ministru și președinte al Greciei, Constantin Karamanlis, descria țara ca „un mare azil de nebuni".

Dar înainte de a ne ocupa de perioada cea mai recentă din istoria Greciei, trebuie să explorăm un alt mit romantic al Greciei, construit pe baza mitului vestic clasic: un mit adânc înrădăcinat în America înainte de a fi decapitat atât de tragic în anii '80.

CAPITOLUL ȘAISPREZECE
„Învață-mă, Zorba. Învață-mă să dansez!"

În această epocă a adevărului preambalat, multe zone, mai ales cele de lângă Marea Mediterană, sunt asociate cu mituri turistice: un amestec calculat de imagini, evocând istorie și peisaje, care formează o viziune strălucitoare a romantismului în ambianță exotică. Dar, spre deosebire de celelalte mituri turistice, mitul Grecie s-a născut dintr-un curent literar al secolului douăzeci care, în cele din urmă, s-a cristalizat într-unul din cele mai importante filme ale istoriei.

Anul 1935 este cât se poate de potrivit pentru a marca începutul acestui proces. În vara acelui an, romancierul și poetul de douăzeci și trei de ani Lawrence Durrell, soția lui, mama, doi frați, o soră și un câine numit Roger au călătorit din Anglia în insula greacă Corfu pentru a se stabili acolo. Familia anglo-irlandeză Durrell locuise în India, unde tatăl lui Lawrence lucra ca inginer. După moartea tatălui, familia s-a mutat în Anglia, dar nu s-a adaptat acolo. Din acest motiv, au luat hotărârea oarecum excentrică și spontană de a se muta la Corfu.

„Viața noastră pe acest promontoriu a ajuns să semene cu un raționament euclidian perfect", scrie Durrell în *Celula lui Prospero*, un jurnal-memoriu al celor patru ani petrecuți în Corfu. *Celula lui Prospero* a fost un gen nou de carte de călătorie: un ghid de călătorie văzut din interior pentru „peisajul și manierele" insulei, care combină deschis evenimente reale și imaginare într-un decor magic – magic, pentru că Grecia era într-un fel diferită de alte zone mediteraneene. Durrell putea descrie această diferență, dar nu o putea defini, pentru că nu mai fusese niciodată atât de departe în Est de când plecase din India, la vârsta de zece ani.

Durrell i-a scris entuziasmat, despre Grecia, prietenului său din Paris, Henry Miller, care l-a vizitat pe Durrell în 1939. Scriitor de o exuberanță extraordinară și cu un ego nețărmuit, Miller, la fel ca Durrell, a trecut printr-un fel de renaștere spirituală în Grecia. *Colosul din Marussi* ar putea fi cea mai puțin greșită carte dintre cele câteva cărți minunate, dar eronate, ale lui Miller. Lucrare de o putere și inspirație stranie, este o înșirare de aforisme care au devenit clișee doar pentru că frazele lui Miller au fost sursă de inspirație pentru două generații de

epigoni din industria turistică a Greciei: „Grecia m-a eliberat și m-a întregit... Grecia are o importanță inegalabilă pentru omul care se caută pe sine... Ea [Grecia] stă, cum a stat încă de la naștere, dezbrăcată și complet dezvelită... Respiră, strălucește, răspunde."

Dar Miller a observat și „confuzie, haos... Praful, căldura, sărăcia, goliciunea", înțelegând că toate acestea erau ingrediente necesare pentru această magie atmosferică pe care și el o putea descrie, dar n-o putea defini... În cărțile lui Durrell și Miller despre Grecia a existat un zel misionar absent în alte cărți de călătorie, și acesta era legat de o plăcere a simțurilor psihice învecinată cu anihilarea. Iată ce scrie Durrell intrând în apă la Corfu:

> Simt jocul Mării Ionice, ridicându-se și coborând cu câțiva centimetri pe ceafă. Parcă simt cum bate inima lumii... Nu mai este o regiune sau un ambient, unde conștientul și subconștientul își face jocurile, ci, ajungând la un nivel mai profund, soarele încununează însăși sursa ideilor...

Durrell și Miller vindeau Grecia cam în același mod în care mișcarea hippie va vinde California și India: ca loc în care să evadezi și să-ți găsești eul interior. Dar în anii '30, când s-a răspândit fascismul în Europa – și în timpul războiului care a urmat – lumea nu avea timp să-și acorde atâta atenție individuală. Abia după ororile dezumanizante ale celui de-al doilea război mondial mesajul hedonist al acestor autori a ajuns să satisfacă o nevoie. Din cauza războiului civil din Grecia, însă, Grecia a rămas o țară distrusă, care nu era pregătită pentru turism.

La jumătatea anilor '50, Durrell a început să scrie o serie de romane cunoscute apoi sub numele de Cvartetul din Alexandria. În același timp, un producător din New York, Jules Dassin, a plecat în Grecia cu noua sa soție, actrița greacă Melina Mercuri. Dassin, într-o discuție pe care am avut-o cu el la el acasă, în Atena, în 1989, mi-a explicat ce s-a întâmplat după aceea: „Mama Melinei tocmai venise de la film și povestea despre filmul pe care îl văzuse. Ne-am cam contrazis – nu-mi amintesc exact despre ce – și mi-am dat seama ce eram: doar un american care le spunea tuturor celor din Grecia cum să-și trăiască viețile. Concepția mea inițială fusese un film despre un pisălog. Dar pentru că în momentul acela Grecia, ca țară reală, era practic necunoscută în America, filmul a devenit altceva."

Niciodată duminica (*Never on a Sunday*) a fost un film cu buget mic, alb-negru, de nouăzeci și patru de minute, în limba greacă, subtitrat în engleză. „Am cheltuit în 1960, la Cannes, pe o petrecere de publicitate [când filmul a câștigat Marele Premiu] tot atât cât costase filmul."

Filmul începe în portul Pireu, unde un grup de marinari grosolani acceptă provocarea unei prostituate, Illia (interpretată de Melina Mercuri) de a înota cu ea în port. În momentul acela, apare o navă de pasageri. Văzând-o pe prostituata din apă, un grec aflat la bord strigă: „Unde este americanul, intelectualul, trebuie să vadă asta." Un turist cu o șapcă de baseball în cap este adus pe punte. Numele lui este Homer, și este interpretat de Dassin însuși. Zărind femeia dezbrăcată din apă, înotând înconjurată de bărbați, filosoful amator este copleșit de inspirație și scrie în jurnalul său: „Aceasta este puritatea Greciei antice!" Când aparatul de filmat arată pagina de jurnal, începe muzica *buzuki* și pe ecran apar numele actorilor și ale echipei de filmare.

În locul perfecțiunii din timpul lui Pericle, Homer descoperă rapid o lume decăzută, cu baruri la marginea mării, unde chelnerii nepoliticoși servesc cafea tare, siropoasă, și un spirt cu aromă de anison, *uzo*; unde bărbații sting țigări fără filtru pe podea și dansează și sparg farfurii în sunetele muzicii *buzuki* (muzică compusă special pentru film de compozitorul grec de atunci vestit Manos Hagidakis). Homer, un specialist în drama clasică greacă, își dă seama că nu știe nimic despre țara ciudată în care se află. Se lamentează Illiei, prostituatei, de care, în pofida intențiilor sale, se îndrăgostește: „Nu înțeleg. Grecia a fost pe vremuri cea mai măreață țară din lume." Iar ea, privindu-l senzual și strângându-l în brațe, în pat, îi răspunde: „Și acum este."

Ceea ce găsește Homer nu era, desigur, Grecia clasică, ci ceva mai bun, sau cel puțin mai amuzant și, cu siguranță, mai surprinzător. A găsit Orientul și Balcanii, cu aspectele lor cele mai dure îndulcite ușor de Mediterană.

Succesul filmului *Niciodată duminica* a apărut în același an, în 1960, când Durrell a publicat ultimul volum din Cvartetul din Alexandria, a cărui intrigă, proză senzuală și tematică sexuală deschisă l-au făcut un best-seller[1]. Deși Cvartetul este evident o carte despre portul egiptean Alexandria, el se referă și la Grecia. Povestitorul trăiește într-o meditație pașnică pe o insulă greacă anonimă din Ciclade. Alexandria descrisă de Durrell este un oraș grecesc, ale cărui caracteristici importante sunt grecești sau de influență greacă. O temă recurentă în cele patru cărți este nevoia omenirii de o replică păgână (pe care Durrell o asociază cu Grecia) la rigorile etice ale moralității iudeo-creștine.

1. Volumele care alcătuiesc Cvartetul sunt: *Justine, Balthasar, Muntele Măslinilor* și *Clea*.

Popularitatea Cvartetului s-a combinat cu cea a filmului *Niciodată duminica*. „Probabil că nu există statistici, dar cineva mi-a spus că, într-un singur an, turismul a crescut în Grecia cu 80%", mi-a spus Dassin. La începutul anilor '60 au fost redescoperite *Colosul din Maroussi* al lui Miller și *Celula lui Prospero*, de Durrell, care au fost retipărite de câteva ori. Punctul culminant a fost anul 1964, când a apărut *Zorba grecul*, filmul lui Michael Cacoyannis după romanul lui Kazantzakis.

Zorba grecul descrie Grecia în același stil absolut realist, alb-negru, ca *Niciodată duminica*, dar mai intens. Filmul începe de asemenea în Pireu, dar de această dată iarna, cu o furtună. Eroul, Zorba, interpretat de Anthony Queen, cântă melodii din Macedonia și mărturisește că a comis violuri și jafuri „pentru că erau turci sau bulgari". Însoțitorul lui Zorba este un englez timid de origine greacă, interpretat de Alan Bates, șocat de ceea ce vede și aude după ce ajunge cu Zorba în Creta.

Acolo, sătenii jefuiesc o casă înainte ca ocupantul acesteia, o franțuzoaică bătrână, să apuce să-și dea duhul. O văduvă este bătută cu pietre și apoi sătenii îi taie gâtul lângă o biserică ortodoxă pentru păcatul de a fi momit un bărbat mai tânăr decât ea. Pe fundal se văd în permanență privirile răzbunătoare ale țăranilor și bărbați descărcându-și ura furioasă pe femei în cafenele mizerabile. În locul muzicii *buzuki* a lui Hagidakis, strălucitoare și explozivă, din *Niciodată duminica*, *Zorba grecul* face cunoștință lumii cu un alt compozitor grec, Mikis Theodorakis, care aduce un accent mai întunecat și mai misterios în muzica grecească. În timp ce Mercuri se agita pe ringul de dans în pași sălbatici și exuberanți de *sirtaki*, Queen dansează un *zeimbekiko* lent, meditativ, în ritmurile melodiei lui Theodorakis. Când Queen își rotește corpul într-un picior, atât de încet, cu ochii înălțați spre cer, parcă pământul însuși se rotește în jurul axei sale.

După ce vede cum țăranii devastează casa franțuzoaicei, după ce privește scena omorârii văduvei, pentru prima dată, prietenul occidental introvertit al lui Zorba simte o răbufnire de emoții care sparge zidul cerebral protector. „Învață-mă, Zorba", spune el, cuprins brusc de un acces de nebunie comprehensivă, „Învață-mă să dansez!" Toate aceste cărți și filme spun, în esență, același lucru: există ceva în legătură cu Grecia, ceva ce Spania, Italia și alte zone sărace și însorite nu au: ceva unic și inspirator tocmai prin duritate și lipsă de milă; ceva frumos pentru că e atât de urât; ceva fericit pentru că e atât de trist; ceva unic și totuși extrem de familiar.

Grecia era locul în care renunțai la inhibiții. Marea și pietrele arse de soare înlocuiau un guru. Nu mai era nevoie de nimic altceva. Insulele – forme cenușii împietrite ridicându-se minunat din marea albastră

ca cerneala și îndulcite de satele cubiste orbitor de albe – deveneau un tărâm al dorinței, al pasiunii și al halucinațiilor. Explozia turismului grec din anii '60 a fost o precursoare a cultului drogurilor și a revoluției sexuale. Leonard Cohen era un poet canadian cvasinecunoscut când a venit în Grecia și s-a stabilit pe insula Hidra, unde a compus multe din cântecele de pe cel de-al doilea album al său, *Cântece dintr-o cameră* (*Songs from a Room*), inclusiv „Bird on a Wire", care l-a transformat într-un simbol al hipioților introvertiți.

Începutul și mijlocul anilor '60 au reprezentat epoca de aur a insulei Mikonos, după ce aceasta a fost descoperită de revista *Vogue* și de un grup de artiști „inițiați" – Jean Seberg, Yul Brynner și Yehudi Menuhin (prieten cu Durrell) – care și-au cumpărat case acolo. Elisabeth Herring, o editorialistă a revistei *The Athenian* din Atena, mi-a rezumat istoria insulei Mikonos: „Când am ajuns prima dată pe insulă, în 1961, la vârsta de zece ani, îmi aduc aminte de sărăcia extremă. Vedeam copii scheletici, dezbrăcați, și nu aveam de unde să cumpăr lapte pasteurizat. Pe la sfârșitul anilor '70, străzile erau pline de magazine de bijuterii, iar pe plajă era să calc pe un cuplu care făcea dragoste."

Acel ceva pe care îl avea Grecia și nu-l aveau celelalte țări – acel ceva unic și totuși familiar – era un amestec atmosferic perfect proporționat între Est și Vest. Sunetele ascuțite ale buzuki, materia primă a temei din *Niciodată duminica*, compusă de Hagidakis, sunt, de fapt, derivate din ritmurile bulgărești și sârbești, și sunt strâns înrudite cu muzica arabă și turcească, pe care, majoritatea occidentalilor care o ascultă în forma ei pură, o consideră obositoare. Dar, trecute printr-un filtru mediteranean, aceste sunete monotone și senzuale din Orient se potrivesc perfect gusturilor occidentale, mai ales dacă sunt ascultate în decorul unei insule din Ciclade cum e Mikonos... Grația abstractă a sculpturii și arhitecturii din Ciclade din mileniul trei î.d.Ch. a fost forța principală aflată la originea valorilor artistice care, 2 000 de ani mai târziu, au creat Partenonul. Din punct de vedere arhitectural, ceea ce noi considerăm „occidental" a apărut prima dată în Ciclade. Acesta a fost motivul principal pentru care turiștii occidentali se simțeau atât de confortabil în insulele grecești, ascultând muzica aceea ciudată ale cărei rădăcini nu le puteau identifica. Faptul că această muzică era de multe ori foarte tristă – pentru că grecii vor ca ea să evoce amintirea fostului Bizanț, a pierderii Hagiei Sofia și a Smirnei – nu o făcea mai puțin frumoasă.

Mitul turistic grecesc depindea de această rețetă fragilă, dar subtilă: a Greciei ca fiind un rezumat al Balcanilor și totuși fiind altfel; a Greciei

fiind situată la doar nouăzeci de minute cu avionul de ura obositoare și periculoasă din Orientul Mijlociu, și totuși aflată la milioane de kilometri depărtare.

Dictatura coloneilor greci, care au venit la putere în 1967, a cam dezumflat balonul turismului grecesc, dar numai parțial. Lovitura de stat din 21 aprilie de la Atena nu era complet surprinzătoare. Liderul conservator Karamanlis a remarcat după aceea: „Se poate spune că, în Grecia, democrația a fost ucisă de un regim liber. Coloneii pur și simplu au recurs la mijloace blânde de omorâre." La urma urmei, Grecia avusese atâtea lovituri de stat și crize constituționale, după obținerea independenței de sub turcii otomani în 1829, încât nimeni nu le mai ținea socoteala.

Cei trei ani de democrație parlamentară care au precedat lovitura de stat fuseseră un carnaval al răzbunării și iresponsabilității. Primul ministru de centru-stânga Gheorghi Papandreu ajunsese la putere în 1964 cu o majoritate covârșitoare, intenționând să pedepsească sistemul conservator condus de Karamanlis. Papandreu a ales un moment foarte nepotrivit pentru o astfel de dărnicie: la puțin timp după epuizarea ultimelor 10 miliarde de dolari din ajutorul economic american acordat de doctrina Truman. Mai mult, Papandreu a sporit restricțiile privind investițiile străine. Întrucât inflația a crescut, Papandreu a criticat NATO, și-a alertat forțele armate împotriva turcilor, și a tulburat și mai mult apele deja agitate ale disputei asupra insulei Cipru, cerând *enosis* („uniune") între Grecia și această insulă din Estul Mediteranei aflată anterior sub administrație britanică. Cipru avea o majoritate grecească, dar și o importantă minoritate turcă. Atunci când turcii au lansat o acțiune militară împotriva grecilor ciprioți în vara anului 1964, forțele lui Papandreu nu au făcut nimic, determinându-l pe liderul grec al cipriotilor, mitropolitul Makarios, să devină și mai cinic în privința valorii sprijinului lui Papandreu. În consecință, Makarios a semnat un tratat cu Uniunea Sovietică pentru furnizarea de arme, a renunțat la ideea de *enosis* și a început să vorbească despre „independența totală" a insulei.

Papandreu avea, evident, destule pe cap și fără activitățile fiului său de patruzeci și cinci de ani, Andreas, care era un ministru-adjunct în guvern. Născut în 1919 pe insula Chios, aproape de coasta turcă, unde tatăl său era pe atunci prefect, Andreas avea o relație extrem de rece cu bine-cunoscutul său tată. În 1939, Andreas a plecat din Grecia în Statele Unite, pentru a-și continua educația. În 1944 și-a obținut doctoratul în economie la Harvard și a devenit cetățean al Statelor Unite. A fost că-

sătorit de două ori, a doua oară cu o femeie din Minnesota, Margaret Chant, cu care a avut patru copii. Tânărul Papandreu a rămas în America până în 1959 – scăpând de cel de-al doilea război mondial și de războiul civil din Grecia – făcându-și serviciul militar în Marina Statelor Unite și predând mai târziu în mai multe universități americane, inclusiv la Universitatea Berkeley din California, unde a ajuns în cele din urmă președintele departamentului economic.

Andreas, la fel ca atâția alți imigranți tineri, s-a reinventat în întregime în America. După ce a divorțat de prima soție, o psihiatră americană de origine greacă, a avut puțini prieteni greci, și timp de ani de zile nu a manifestat nici un interes pentru comunitatea greacă din America. Dacă nu ar fi avut loc trei evenimente, probabil că nu s-ar mai fi întors niciodată în Grecia.

Tocmai când cariera sa academică din California era în floare, a primit o ofertă interesantă de la liderul grec conservator Karamanlis, și anume să înființeze un centru de cercetări economice în stil american la Atena. În același timp, Andreas a văzut că șansele politice ale tatălui său crescuseră brusc, făcând ca Gheorghi Papandreu să fie posibilul succesor al lui Karamanlis în funcția de prim-ministru. În cultura nepotistă a Greciei, acest lucru dezvăluia oportunități noi pentru fiul cel mai mare. Andreas și-a estimat șansele: s-a împăcat cu tatăl său, și, asigurându-și fonduri Fullbright și Guggenheim, și-a luat soția și copiii și s-a mutat în Grecia.

Recrearea lui ca american la vârsta de douăzeci de ani nu era ceva ciudat: era ceva ce ar fi făcut mulți imigranți. Dar recrearea lui ca grec la vârsta de patruzeci de ani, așa cum se hotărâse să procedeze Andreas, nu era ceva normal și a avut probabil un preț psihic.

În 1964, Andreas a renunțat oficial la cetățenia americană pentru a fi ales în Parlamentul grec. Ca ministru-adjunct al Economiei în noul guvern al tatălui său, Andreas a început rapid să vorbească despre numeroase subiecte. Într-un interviu din octombrie 1964 acordat cotidianului parizian *Le Monde*, Andreas a numit Grecia „un satelit" al NATO, și a numit sprijinul acordat de Uniunea Sovietică cipriotilor greci „o contribuție pozitivă la menținerea păcii mondiale" – deși Moscova tocmai își schimba poziția față de problema Ciprului, devenind din pro-greacă, pro-turcă. Aceste remarci au subminat stabilitatea guvernului tatălui său și l-au forțat pe Andreas să-și dea demisia din funcție.

După douăzeci de ani prosperi și aparent fericiți în America, atitudinea antiamericană a lui Andreas părea greu de explicat. Adepții teoriei conspirației din dreapta greacă au hotărât că nu poate fi explicată:

tânărul Papandreu era, evident, un „agent CIA" trimis în Grecia pentru a propaga instabilitatea politică. O altă teorie spunea că, fiind fiul răsfățat al unui vestit politician grec, Andreas detesta ideea de a munci pentru a urca pe scara societății egalitare din America. Astfel, deși se declara împotriva politicii externe americane, în adâncul sufletului său nu putea să sufere natura societății americane, lipsită de clase sociale. Între timp, liberalii americani și stânga greacă vedeau remarcile lui Andreas ca o reacție normală la puternica dominație americană din afacerile Greciei de după războiul civil grec. Acest lucru ar explica atitudinea critică a lui Andreas față de politica Statelor Unite în Grecia, dar nu și frenezia emoțională care o însoțea. Altă teorie era că, pentru Andreas, Statele Unite fuseseră lumea contrafăcută din campusurile universitare unde, în anii '40-'50, anumiți intelectuali americani aveau o fascinație romantică față de Stalin și de comunism. Cu alte cuvinte, conform acestei teorii, Andreas nu se comporta deloc ca un grec, ci se purta ca orice intelectual american de stânga: își distrugea propriul guvern pentru că nu reușise să se ridice la înălțimea principiilor declarate în străinătate. Această teorie părea credibilă în anii '70, dar apoi Andreas a început brusc să se poarte cât se poate de diferit de orice intelectual american de stânga.

În iulie 1965, regele Constantin l-a demis pe Papandreu din funcția de prim-ministru – mișcare pe care adepții lui Papandreu au considerat-o o subminare a Constituției din Grecia. Din acel moment a început declinul. La Atena, politicienii, ziariștii, familia regală și generalii de armată au început să se acuze și să se atace unii pe alții, până când coloneii – un grup de țărănoi ranchiunoși din sate îndepărtate, condus de un individ numit Gheorghi Papadopulos – i-au dărâmat pe toți.

În Occident, oamenii nu știau decât că un grup de ofițeri mediocri și necivilizați distrusese democrația, fără nici un motiv sau explicație, pe pământul ei de baștină – mai mult, pe pământul din *Niciodată duminica* și *Zorba grecul*[2].

Coloneii erau *ramios* în cel mai rău sens al cuvântului. Nu erau educați sau bine-văzuți. În afară de faptul că susțineau întoarcerea la cele mai pure învățături ale Bisericii Ortodoxe, nu aveau nici un fel de viziune politică. Nu știau nimic despre finanțe sau economie, decât să accepte și să răsplătească mita. Și erau cruzi la nivel psihic în mod tipic

2. Proasta imagine a coloneilor greci din Vest se datora, întâmplător, și unui film, *Z*, de Costa-Gavras.

balcanic. Demonul torturii a revenit în secțiile de poliție. Închisorile s-au înmulțit pe insule părăsite.

Coloneii l-au arestat pe Andreas, ținându-l în închisoare până când intervențiile americane au reușit să-l elibereze. Apoi, Andreas a plecat în exil în Vest, împreună cu alți membri ai sistemului politic și cultural de la Atena, inclusiv fostul prim-ministru conservator Karamanlis, actrița Mercuri și compozitorul Theodorakis. Aproape toate aceste celebrități, din cauza educației și familiei lor alese – Mercuri, de exemplu, era fiica unui fost primar al Atenei – erau întruchipări ale celor mai sofisticate aspecte elene ale personalității grecești și, în campania lor împotriva dictaturii, au reușit să-i descrie pe colonei ca uzurpatori non-greci.

Așa că în Vest, în timp ce coloneii erau detestați, grecii erau încă iubiți, mai mult chiar din cauza faptului că erau oprimați. Grecia, în afară de a fi un mit, devenise o cauză, și astfel a devenit și mai atrăgătoare.

În pofida apelurilor lui Mercuri și ale prietenilor ei de a boicota Grecia, turiștii continuau să vină în Grecia. Doar cei mai sensibili dintre ei au observat și au fost deranjați de bombănelile țâfnoase ale populației care trăiește într-un stat opresiv. La urma urmei, nu exista instabilitate, nu exista terorism, nu exista nici măcar teama tăcută atât de palpabilă în dictaturile cele mai aspre din Orientul Mijlociu. Mitul turistic grecesc s-a clătinat puțin, dar a rezistat.

Chiar și după 1974, când coloneii au abdicat și a urmat un curent antiamerican declarat, care a inclus bombardarea unui birou American Express de la Atena, imaginea Greciei în Vest nu a fost afectată. Acestea erau incidente izolate, iar noul guvern conservator al lui Karamanlis stăpânea ceea ce, la momentul respectiv, de-abia se construia. Abia în anii '80 lumea a început să înțeleagă cât de înrudită era Grecia cu Balcanii și cu Orientul Mijlociu.

CAPITOLUL ȘAPTESPREZECE
Istoria secretă

„Nedreptățile lui Iustinian au fost atât de multe, încât eternitatea însăși nu ar fi suficientă pentru povestirea lor. Îmi este suficient să aleg din lunga listă și să arăt câteva exemple prin care întregul său caracter va deveni limpede ca cristalul pentru cei ce nu s-au născut încă", scrie Procopius în *Istoria secretă*, un raport necenzurat despre domnia lui Iustinian și a soției sale, o fostă prostituată, Theodora, în Constantinopolul secolului șase.

„Fie trebuie să domnească peste noi ca asupra unor lucruri, fie refuză să domnească", scrie Michael Psellus în *Chronographia*, o relatare de primă-mână despre paisprezece împărați bizantini din secolele zece și unsprezece, considerată cel mai important memoriu al Evului Mediu.

Epopei complexe, dar iertate, ale lăcomiei, dorinței, cruzimii personale și ambiției în Bizanțul medieval, aceste povestiri sunt singura oglindă istorică utilă pentru a înțelege politica greacă din anii '80. La fel ca în epoca aceea de declin, complexitatea se unea cu superficialitatea, dând un caracter absurd acțiunilor politice.

În cei șapte ani pe care i-am petrecut în Grecia, puține lucruri mă iritau mai mult decât să-i văd pe corespondenții străini explicând tulburările politice locale cu fraze ca: „La urma urmei, grecii au inventat teatrul" și „În Grecia nu numai că există *democrație*, dar există și *anarhie*." Apoi erau aluziile drăgălașe la „tragedia greacă" și la „comedia greacă". Și eu, într-o perioadă de lene, m-am păcălit mai demult cu „teatrul" și „măștile" Greciei antice încercând să explic politica greacă modernă. Editorii și cititorii din America și din Anglia au studiat drama greacă la școală și, prin urmare, puteau înțelege legătura. Dar ce știau ei despre Bizanț sau despre scriitorii greci din Evul Mediu ca Psellus și Procopius? Rapoartele presei, în loc să explice Grecia modernă, reușeau doar să sporească ignoranța Vestului asupra perioadelor celor mai lungi și importante din istoria grecească.

„Politica noastră demonstrează mai mult decât orice altceva cât suntem de orientali și de bizantini", a spus Panaiote Dimitras, unul dintre sociologii de marcă ai Atenei. Vorbeam cu el în 1990, când am ajuns în Grecia dinspre Bulgaria; era o perioadă când Grecia începea să iasă

din haosul anilor '80. „Pot spune că în politică suntem complet orientali. Privim Vestul ca niște oameni din Orientul Mijlociu. La fel ca arabii, și noi [ca creștini ortodocși] am fost victime ale cruciadelor... Grecii sunt căsătoriți cu Estul. Vestul nu ne este decât amant. Ca orice amant, Vestul ne excită și ne fascinează, dar relația noastră cu el este episodică și superficială."

În afară de trăsăturile suspiciunii și intrigii levantine, poveștile medievale ale lui Psellus și Procopius au surprins minunat și altceva despre viața politică din Grecia: în Grecia, politica este erotică. Probabil că nu întâmplător multe cuvinte grecești legate de puterea politică sunt feminine: *kivernisi* („guvern"), *eklagi* („alegeri"), *ideologia* („ideologie"), *poreia* („marș de protest"), *eksoussia* („autoritate"), *tromokratia* („terorism").

În mod semnificativ, presa de scandal din Grecia, spre deosebire de omoloaga sa din America, nu se ocupă de viața privată a persoanelor publice, nici măcar de cea a politicienilor. Grecii nu sunt puritani, și nimic – adică aproape nimic – nu îi șochează. Presa de scandal greacă scrie despre politică, pur și simplu. În Grecia, politica nu este un domeniu profund, al cărților și ziarelor serioase. Este mult prea scabroasă pentru așa ceva: să luăm de exemplu, cariera lui Andreas Papandreu.

Sejurul meu la Atena între 1982 și 1989 a corespuns destul de mult cu perioada în care Andreas Papandreu a fost prim-ministru. Întrucât Grecia este o țară mică, relativ săracă, înconjurată de dușmani istorici, politica ei este mult mai intensă decât politica țărilor occidentale. Și pentru că politica greacă sub conducerea lui Andreas a fost deschis antiamericană, experiența mea personală privind Grecia a fost, în mare măsură, modelată după Andreas. Moștenirea conducerii sale contribuie la explicarea Greciei în anii '90 așa cum moștenirea comunistă contribuie la explicarea celorlalte țări balcanice. Istoria epocii lui Papandreu este, după părerea mea, un exercițiu esențial pentru înțelegerea Greciei de azi.

După ce America a intervenit pe lângă liderul juntei, Gheorghi Papadopulos, pentru eliberarea lui Andreas din închisoare (se spune că președintele american Lyndon Johnson l-ar fi sfătuit pe ambasadorul Greciei: „Să-i zici lui Papacumîlcheamă să-l elibereze pe celălalt Papacumîlcheamă"), Andreas a plecat în exil în Suedia și în Canada, unde a organizat ceea ce mai târziu va deveni Mișcarea Socialistă Panelenă, prescurtată în limba greacă PASOK. Din acești șase ani de exil, 1968-1974, o singură imagine și un singur fapt au rămas relevante în anii '90:

în mai multe fotografii, Andreas era îmbrăcat cu o jachetă neagră din piele și, în timp ce era căsătorit și avea patru copii, a avut o fiică nelegitimă cu o femeie suedeză.

În 1978, Aristide Caratzas, editorul american de origine greacă, a mers la sediul PASOK din Atena pentru a vorbi cu Andreas. Caratzis nu va uita niciodată această experiență: „La intrare erau o mulțime de bărbați duri, cu jachete negre din piele. Când le-am spus că am venit să-l văd pe domnul Papandreu, mi-au răspuns agresiv: «Ai programare la *archegos* [conducător]?». M-au făcut să înțeleg că trebuia să i se spună «conducătorul», de parcă rostirea numelui său ar fi fost o insultă. Mă gândeam cum trebuie să fi arătat sediul lui Mussolini înainte de lovitura fascistă de stat din 1922."

PASOK, încă de la început, nu a fost niciodată *komma*, un partid, ca celelalte grupări politice din Grecia de după dictatura coloneilor. Așa cum specifica numele, clar, era o *kinesis*, o „mișcare": Mișcarea Socialistă Panelenă. Cu alte cuvinte, trebuia să fie revoluționară și dinamică. În 1977, Papandreu a declarat: „Suntem marxiști, da sau nu?... Trebuie să spunem da. Și de aceea ne opunem în totalitate gândirii liberale optimiste."

PASOK a fost cu siguranță nedemocratică, fără constituție și fără legi. Timp de ani de zile, nici nu s-a pus problema alegerii unui lider al mișcării. Nu era nevoie. PASOK *era* Papandreu – un nume care, în Grecia de după junta, se referea la Andreas, și nu la tatăl lui, Gheorghi, care murise în 1968, la vârsta de optzeci de ani. Adorarea conducătorilor politici, ceva similar cu un cult al personalității, era ceva normal în Grecia secolului douăzeci. Gheorghi Papandreu condusese la un moment dat un partid numit „Partidul Gheorghi Papandreu". Grecii de centru și de stânga au migrat spre PASOK, considerând-o moștenitoarea naturală a politicii lui Gheorghi Papandreu. Dar Andreas Papandreu nu era Gheorghi Papandreu, iar PASOK nu era „Partidul Gheorghi Papandreu".

Gheorghi Papandreu avea mai degrabă o orientare de centru, decât de stânga. Prostia, mai mult decât ideologia sau mândria rănită, i-a motivat acțiunile în anii '60. Partidul său era el din cauza naturii paternale, de cafenea, a politicii grecești din vremea aceea. În mod firesc, grupările politice se alcătuiau în jurul personalităților puternice, fără a se acorda prea multă atenție detaliilor sau organizării. Anii de formare ai lui Gheorghi Papandreu au fost petrecuți numai în Grecia. Impulsurile lui, la fel ca cele ale rivalului său, Constantin Karamanlis, erau normale și necomplicate. Însă Andreas Papandreu, care petrecuse 30 de luni

în Marina Americană dar nu purtase niciodată o uniformă grecească, era foarte complicat. În biroul lui, etalate ostentativ, se aflau fotografii cu Fidel Castro și cu mareșalul Tito. Papandreu (de acum înainte, Papandreu va însemna Andreas) vedea în Iugoslavia comunistă modelul ideal pentru Grecia.

PASOK a avut relații de timpuriu cu partidul sirian Baath, „bazate pe pozițiile noastre ideologico-politice comune", a explicat Papandreu în 1975. În februarie 1977, la opt luni după deturnarea unui avion al companiei Air France cu pasageri israeliți de la Tel Aviv în Enlebbe, în Uganda, Papandreu l-a lăudat pe liderul Ugandei, Idi Amin: „Este un luptător împotriva centrelor metropolitane ale Vestului și el însuși este ținta lor. Acest lucru, prin el însuși, îl plasează pe tabla de șah mondială în zona forțelor anti-imperialiste"[1]. Mai târziu, în cursul anului 1977, Papandreu a călătorit în Libia lui Moamer el Geddafi, despre al cărui regim Papandreu a declarat că „este o dictatură non-militară. Contrariul este adevărat. Este guvernată după modelul vechilor *demos* ale atenienilor antici". Rapoarte consistente, atât în Grecia, cât și în presa străină, declarau că Geddafi a contribuit la finanțarea campaniei de succes a PASOK în 1981, în urma căreia Papandreu a fost ales prim-ministru. În 1984, adresându-i-se public lui Papandreu la Atena, adjunctul lui Geddafi, maiorul Abdul Salam Jalloud, i-a spus: „Frate Papandreu, te-am analizat cu atenție, te-am testat, și avem încredere în tine. Suntem hotărâți să facem tot ce putem pentru a-ți întări poziția, pentru că este în interesul nostru să rămâi la putere."

Acțiunile interne ale PASOK au demonstrat un stil totalitarist fără precedent în Grecia, în afară de mișcarea comunistă de gherilă. După câțiva ani în Grecia, mi-am dat seama că adepții PASOK erau de trei tipuri.

Primul grup – stânga urbană și sofisticată, „oamenii frumoși", ca să spun așa – ar fi fost irelevant fără celebritatea Melinei Mercuri. Numită ministru al Culturii și Științelor când Papandreu a fost ales prim-ministru, în octombrie 1981, Mercuri a fost singurul ministru al lui Papandreu desemnat în aceeași funcție după fiecare din cele cincisprezece schimbări ale cabinetului în cei opt ani la putere. Loială, fără îndoială, lui Papandreu, nu făcea parte din cercul lui de apropiați și nu a fost pătată de scandalurile și condamnările ulterioare care au distrus guvernul lui Papandreu. Statutul ei de simbol cultural al Greciei, bazat pe rolul din *Niciodată duminica*, i-a acordat lui Papandreu o oarecare legitimitate, mai ales în străinătate. În Grecia, era populară printre

1. *Ta Nea* („Știri"), 28 februarie 1977. Interviu cu Papandreu.

comuniști și susținătorii PASOK, dar disprețuită de 40% din populația greacă ce vota cu dreapta. Insulta pe care m-am plictisit s-o aud la adresa ei era: „Melina n-ar fi trebuit să joace în *Niciodată duminica*, acum se poartă ca personajul ei. Ce vedeți voi, străinii, la ea?"

Al doilea grup era alcătuit din tinerii intelectuali educați în străinătate care s-au întors în Grecia după prăbușirea juntei. Unii dintre ei erau tehnocrați de înaltă calificare, care, dată fiind alegerea clară între dreapta demodată și stânga revoluționară, o preferau pe cea de-a doua, întrucât dreapta fusese discreditată de junta. Costas Smitis, ministrul PASOK al Economiei Naționale, mai târziu concediat și umilit public de Papandreu, și Andonis Tritsis, primul ministru PASOK al Mediului, concediat și el, se încadrau în această categorie. Păcatul lui Tritsis a fost că a aplicat legile de protecția mediului fără discriminări, atât în ceea ce-i privește pe oamenii de afaceri de stânga, cât și pe cei de dreapta.

Mulți dintre tinerii intelectuali, însă, nu erau tehnocrați. Cu un trecut umil, plecau în America sau în alte țări occidentale unde primeau o educație superficială în artele liberale – suficientă pentru a căpăta un aer sofisticat și infatuat când veneau înapoi în Grecia. V. S. Naipaul avea o vorbă pentru asemenea oameni semidocți. Referindu-se la banda de idealiști marxiști educați în America ce conducea insula Grenada din Caraibe (înainte să aibă o prăbușire și să înceapă să se omoare între ei), Naipaul îi numea „mărunței", ale căror capete erau pline de „mărețe" idei vagi despre care aveau doar o viziune eronată cum să le aplice. În PASOK erau o mulțime de asemenea „mărunței", apăsați de furii personale și de prea multe poveri pentru puterile lor. Umpleau rândurile Gărzii Verzi: executanți ai ideologiei, trimiși de Papandreu la ambasadele Greciei din străinătate pentru a-i supraveghea pe diplomații de carieră. În 1988, când un bursier al Universității Harvard, Nikolaos Stavru, a publicat o carte critică la adresa lui Papandreu, un gardist de la Ambasada Greciei din Washington a declarat ziarului *New York Times*: „Dl. Stavru – nu e în stare să scrie cărți, poate doar să predea negrilor la cea mai mediocră universitate"[2].

Cel de-al treilea grup, însă – și cei mai importanți oameni din PASOK – nu aveau experiență în străinătate, din câte am observat eu, și rareori vorbeau altă limbă decât greaca. Erau oameni de la sat sau din clasa muncitoare din zonele apropiate de orașe, care învârteau între degete mătănii și aveau un limbaj presărat cu cuvinte de argou, cum ar fi *malaka* („gâozar") și, în alte circumstanțe, ar fi putut la fel de bine să lupte

2. „Cartea despre liderul grec stârnește dispute diplomatice", de Edwin McDowell, *New York Times*, 1 iulie 1988.

pentru juntă sau împotriva ei. Acest al treilea grup îl idolatriza pe Papandreu. Spre deosebire de alți intelectuali din PASOK educați în străinătate, Papandreu se simțea confortabil în cafenelele lor pline de fum și era viclean până în adâncul sufletului. Papandreu avea un stil viril și demagog de a vorbi, la care țăranii și orășenii săraci din Grecia reacționau favorabil. Avea un stil politic asemănător cu cel al lui Juan Peron în Argentina sau cu cel al lui Menachem Begin în Israel: tot un orator dinamic educat în Vest al cărui sprijin major venea din rândurile populației sărace și orientale, pe care o considera mai presus de populația europeană.

Astfel, Papandreu era înconjurat de ramios, nu de eleni; aceștia alcătuiau cercul său intern și conduceau PASOK în locul lui. Loialitatea lor față de el era tribală și mai presus de orice. Existau oameni precum Agamemnon Kotsoghiorgas – al doilea om ca putere în Grecia în anii '80 – care, în 1990, s-au trezit după gratii, în aceeași închisoare din Pireu ca liderul juntei, Papadopulos.

Papandreu ținea în permanență un astfel de om în Ministerul de Externe. Acest individ era undeva la granița dintre un tăietor de lemne și un posibil intelectual. Spre deosebire de ceilalți, vorbea engleza și odată a ținut un discurs lung în sprijinul „Ordinii Informaționale din Lumea a Treia", în care justifica cenzura impusă de anumite guverne africane prin ipoteza că și imperialismul era o formă de cenzură. În biroul lui, în 1987, l-am întrebat dacă nu cumva Grecia se apropia prea mult, din punct de vedere politic, de Africa și de Lumea a Treia. S-a aplecat peste birou și mi-a spus, cu un aer de cunoscător: „Grecia este mai departe de Africa decât America. Ai văzut vreun grec să dea mâna cu un negru pe stradă, așa cum fac americanii? Nu-ți face griji, știm cum să ne comportăm față de Africa și față de Lumea a Treia... le spunem pakistanezilor că dacă recunosc Ciprul turcesc îi vom arunca pe ticăloșii lor frați pakistanezi care muncesc pe vapoare *turas* grecești în mare"[3].

Relația frățească a lui Papandreu cu astfel de oameni, dintre care acest individ era de-a dreptul sofisticat, m-a fascinat întotdeauna. Se bazează pe esența atracției exercitate de Papandreu asupra femeilor din Grecia – în pofida faptului că era burtos și avea chelie – și, prin extensie, pe charisma lui.

Iată un om care a petrecut anii 1940-1959 în campusurile universitare americane. Nimeni nu părea să se simtă mai în largul lui la petrecerile selecte de la Berkeley decât Andy Papandreu, an după an, cu

3. Prin tradiție, Pakistan era una dintre cele mai pro-turcești țări musulmane.

pipă, jachetă sport și pulover pe gât. Și totuși, în altă încarnare, purta o jachetă de piele și cultiva prietenii lungi, strânse, cu un individ balcanic dement, câteodată criminal, care a preluat aproape în întregime controlul asupra destinului său politic. Câți profesori universitari, chiar și dintre cei care poartă bocanci și se consideră în largul lor printre oamenii obișnuiți, ar putea face asta? În Grecia, Papandreu era distant față de oamenii din PASOK educați în străinătate – ca Papandreu însuși.

Papandreu pretindea să fie adulat și, într-un fel, a fost, având un talent aparte de a răzbate, de a domina și de a manipula lumi sociale extrem de diferite.

M-am întâlnit cu Papandreu de trei ori, și o dată acest lucru s-a întâmplat în vara anului 1986, la luxosul Astir Palace Hotel, din orășelul Vuliagmeni de lângă Atena. Papandreu, în costum de baie și cu un prosop în jurul gâtului a intrat în piscina scăldată de soare însoțit de unul dintre fii săi, Andreas, și de doi bodyguarzi îmbrăcați în pantaloni negri, strâmți și în cămăși albe descheiate până la buric. Îmi amintesc că unul dintre bodyguarzi avea o pușcă atârnată de umăr, pe care a lăsat-o pe un scaun. Fiul meu, în vârstă de doi ani, a trecut prin fața lui Papandreu. Papandreu, firește, l-a ocolit, și am impresia că l-a mângâiat pe cap. M-am dus la el și m-am prezentat. „Pentru cine scrii", m-a întrebat. I-am spus că pentru revista *The Atlantic*. „Ah", a spus, aprobând din cap, „revista din Boston. Obișnuiam s-o citesc la Harvard." Accentul și privirea directă erau încă – după douăzeci și șapte de ani de când părăsise America – aproape americane. Apoi, Papandreu a aruncat o privire scurtă către unul dintre bodyguarzi, ridicându-și sprâncenele stufoase, cărunte, în stil levantin, și acesta a dispărut rapid să facă un comision. Din cauza a ceea ce se petrecea în Grecia în momentul respectiv, experiența de a-l saluta pe Papandreu era similară cu cunoașterea unei personalități interlope la un bal de liceu.

După ce Papandreu a fost ales prim-ministru în 1981, a fost ridicat în slăvi pentru că recunoscuse mișcarea comunistă de rezistență împotriva naziștilor; pentru că le-a permis veteranilor comuniști din războiul civil grec – aflați în exil de zeci de ani în Europa de Est – să se întoarcă acasă; pentru că a modificat legile privind divorțul în favoarea femeilor și pentru că a legalizat căsătoria civilă. (Eu m-am căsătorit civil în Grecia: *Mulțumesc, Andreas*). Aceste măsuri erau demult așteptate. Dar în zona critică a democrației grecești au început să aibă loc lucruri stranii.

În 1982, Papandreu practic a încetat să participe la ședințele Parlamentului. A concediat câțiva miniștri încăpățânați și a adăugat optzeci

de consilieri echipei sale personale. Acest lucru a redus dependența lui atât față de guvern, cât și față de PASOK. Acum putea conduce prin intermediul cercului său interior, cu mână de fier.

În anii de dinaintea alegerii sale, Papandreu eliminase sute de membri PASOK sub acuzația de „deviaționism". Oricine îi punea la îndoială deciziile, indiferent de problemă, era dat afară. Când Papandreu a fost ales prim-ministru, membrii PASOK au crezut că PASOK se va transforma într-un partid democratic. Asta nu s-a întâmplat. Când Aristide Bulukos, un deputat PASOK, nu a fost de acord cu Papandreu în privința unei reforme electorale, Bulukos a fost exclus din PASOK. Când Statis Panagulis, subsecretarul de la Interne, l-a criticat pe Papandreu pentru că nu-și respectase anumite promisiuni electorale, a fost și el exclus oficial din mișcare. Papandreu l-a acuzat apoi public pe Panagulis de „trădare" și „conspirație". Televiziunea și radioul conduse de stat au difuzat de mai multe ori acuzațiile lui Papandreu, ignorând replicile lui Panagulis.

Papandreu vorbea despre criticile aduse de membrii PASOK politicii sale numindu-le „apostazii" – cuvânt care, în forma sa inițială, greacească, *apostassia*, are semnificații teologice importante din epoca bizantină, când împărații, aleși prin drept divin, erau considerați „infailibili", numindu-și astfel criticii „eretici" sau „apostați".

Expulzările au continuat în timpul conducerii lui Papandreu. Modelul era aproape același. După ce respectivul era judecat de un Consiliu Disciplinar PASOK, presa controlată de PASOK lansa o campanie de distrugere împotriva lui. Această metodă era folosită de asemenea în răzbunările personale și pentru a ușura jefuirea companiilor particulare de către stat. La sfârșitul anului 1982, de exemplu, o campanie de zvonuri a fost organizată împotriva șefului unei agenții de știri locale susținută de stat, acuzându-l că ar fi travestit. A fost forțat să-și dea demisia și să părăsească Grecia temporar[4]. În 1983, presa oficială l-a acuzat pe Gheorghi Tsatsos, directorul companiei Heracles General Cement, una dintre cele mai mari firme exportatoare din Grecia, de „fraudă" și „violări ale politicii valutare". Folosind ca pretext rapoartele presei, statul a preluat Heracles Cement. În următorii trei ani, compania a pierdut 52 de milioane de dolari, în comparație cu profitul de 25 de milioane de dolari înregistrat înainte de preluarea companiei. Tribunalul a renunțat apoi la acuzațiile împotriva lui Tsatsos: nu exista nici un fel de dovadă împotriva lui.

4. La un moment dat, mai târziu, a fost reinstalat în funcție.

Televiziunea și radioul de stat din Grecia au devenit în 1982, copii la indigo ale presei controlate de partid din țările comuniste de la nord. Televiziunea și radioul din Grecia nu fuseseră niciodată libere, dar în vremea liderului conservator Karamanlis, controlul se rezuma practic la eliminarea opoziției de stânga din transmisii; emisiunile nu aveau nici un fel de ton agresiv, ideologic. Papandreu a făcut o campanie pentru *allaghi* („schimbare"), inclusiv o pledoarie de liberalizare a presei. Sub conducerea lui, însă, știrile televizate de seară au devenit o paradă a discursurilor lui Papandreu și a aparițiilor lui la inaugurări. Nimic nu era neutru. Orice grupare menționată – gherilele din Palestina, *contras* din Nicaragua – erau fie „luptători pentru libertate", fie „fasciști", conform opiniei PASOK. Când un ofițer american de Marină a fost asasinat la Atena de către teroriști, ziarele PASOK au numit crima „o conspirație a CIA", explicând că CIA și-a omorât propriul agent „într-un efort deliberat de a crea sentimente anti-grecești în Statele Unite"[5]. Papandreu a spus audienței, în campanii televizate, că America este „metropola imperialismului". Bazele militare americane din Grecia erau, a declarat acest veteran al Marinei Statelor Unite, „baze ale morții". Papandreu călătorea atunci în Europa de Est mai des decât orice alt lider membru NATO. Într-o vizită în Polonia, încă aflată sub legea marțială, Papandreu a luat în derâdere mișcarea solidarității, considerând-o „negativă, periculos de negativă". Papandreu locuia încă cu soția lui americancă și cu cei patru copii, toți cetățeni ai Statelor Unite.

Scriind despre Romanus al III-lea, împăratul Bizanțului între 1028 și 1034, Psellus a spus că „acest împărat aspira la o reputație de pioșenie... Acest lucru a dus la discuții extravagante despre problemele divinității". Pentru Papandreu, pietatea implica „pace". În numele lui Papandreu, ministrul Culturii, Melina Mercuri, a organizat „lanțurile păcii omenirii" în jurul Acropolelui, deși companiile de stat grecești vindeau arme ambelor părți din războiul irano-iraquian și celor două state africane aflate în război Rwanda și Burundi. Îmi amintesc că în permanență avea loc la Atena câte un simpozion de pace. Papandreu discuta în continuu cu președintele român Nicolae Ceaușescu despre un plan de pace comun pentru Europa.

La fel ca ceilalți conducători din Europa de Est, Papandreu a refuzat aproape toate cererile de interviu ale presei occidentale. Nu voia nici măcar să apară la conferința anuală de presă străină de la Atena unde, într-un scenariu aranjat, ar fi putut să aleagă întrebările cărora

5. Căpitanul George Tsates Jr. a fost ucis la 15 noiembrie 1983.

să le răspundă. Ziariștii ca mine puteau merge din când în când în Turcia să-l intervieveze pe primul ministru Turgut Ozal, dar Papandreu refuza întotdeauna să ne primească, deși locuiam în Grecia. Printre puținele interviuri pe care le-a acordat în cei opt ani de putere, era unul cu fosta corespondentă CBS Diana Sawyer, care l-a întrebat dacă simte vreo recunoștință față de America pentru că nu inclusese Grecia în Blocul Estic în anii '40. Papandreu a răspuns:

„Nu sunt recunoscător nimănui pentru nimic."

La fel ca jacheta de piele și aventura cu femeia suedeză, această declarație prevestea evenimentele ulterioare.

Când Papandreu a ajuns prim-ministru, a demis o unitate de poliție care investiga gruparea teroristă „17 noiembrie". 17 noiembrie a rămas până la începutul anilor '90 cea mai enigmatică și impenetrabilă organizație teroristă din Europa și din Orientul Mijlociu.

La 17 noiembrie 1973, junta a trimis tancuri să masacreze studenții care protestau la Universitatea Politehnică din Atena, o crimă care, în mitologia aripii de stânga grecești a ajuns să fie aruncată asupra americanilor. În ajunul Crăciunului, în 1975, Richard Welch, identificat mai târziu ca șeful secției CIA din Grecia, a fost asasinat. „17 noiembrie" a revendicat asasinatul, declarând explicit că avea ca scop pedepsirea americanilor pentru atitudinea lor imperialistă față de Grecia. Omorârea lui Welch a stabilit tiparul pentru celelalte. Doi bărbați pe motocicletă mergeau pe o parte a mașinii victimei în timpul orelor de vârf de dimineața sau seara. Bărbatul din spatele motocicletei trage în victimă prin geamul vehiculului; apoi, motocicleta accelerează și se strecoară printre mașinile blocate în trafic. Într-un oraș cu blocaje frecvente de trafic și motocicliști îndrăzneți, era o metodă perfect potrivită cu mediul. Iar planificarea premergătoare atacului – identificarea rolului lui Welch la Ambasada Statelor Unite, a mașinii lui și a drumului său spre muncă – era impecabilă. Următorul mare atac al grupării 17 noiembrie a fost omorârea, în noiembrie 1983, a ofițerului de marină american, care a coincis cu împlinirea a zece ani de la revolta studenților politehniști din Atena.

Patru luni mai târziu, în martie 1984, un lunetist identificat ca „arab" i-a omorât pe un ofițer de la Ambasada Marii Britanii, Kenneth Whitty și pe asistentul său grec pe o stradă aglomerată din Atena, în plină zi. În mai, o „trupă libiană sinucigașă" dedicată „urmăririi trădătorilor și câinilor vagabonzi de oriunde și lichidării lor fizice" a mărșăluit prin centrul Atenei, escortată de poliția greacă. A urmat un șir de asasinate

îndreptate împotriva disidenților libanezi anti-Geddafi, rezolvate din când în când de poliția greacă drept „socoteli privind diferende personale". Papandreu a permis apoi ca numărul „diplomaților" acreditați la Biroul de Populație al Libanului să crească la cincizeci. Deja sirienii începuseră să comită în mod regulat asasinate împotriva membrilor PLO pe pământul Greciei. Iar gruparea teroristă Abu Nidal a înființat compania de import-export Al Noor pe strada Solonos din capitala Greciei ca fațadă pentru organizarea unor operațiuni și schimburi de arme pe Mediterană[6].

Nici unul din aceste incidente nu s-a soldat cu arestări. Când, în 1983, serviciile secrete americane și britanice au identificat un arab care locuia într-un cartier muncitoresc din Atena ca fiind omul responsabil de introducerea unor explozibili lichizi în Israel prin Olympic Airways, agentul american implicat în investigație a fost expulzat din Grecia, în timp ce omul acuzat de terorism nu a fost nici măcar arestat[7]. Papandreu a spus că „actele de eliberare națională" nu pot fi considerate teroriste. Atât administrația Reagan, cât și Asociația Internațională de Transport Aerian (AITA) au pierdut un an de diplomație tăcută încercând să-l facă pe primul ministru grec să întărească securitatea aeroportului din Atena. Papandreu a reacționat forțând companiile aeriene să-și anuleze cea de-a doua rețea de supraveghere electronică din aeroport.

Mitul turistic al Greciei s-a prăbușit brusc în iunie 1985, când doi teroriști șiiți au deturnat un avion TWA de la aeroportul din Atena spre Beirut. Teroriștii își petrecuseră ziua precedentă în hol, probabil înarmați cu pistoalele și grenadele cu care au deturnat avionul. A doua zi după deturnare am luat avionul spre Atena, din Sudan, unde făceam un reportaj despre foametea din Africa. Pe aeroport nu exista încă nici un fel de supraveghere. Nu era prezent nici măcar un vameș când pasagerii își colectau bagajele și ieșeau apoi pe stradă. La câteva zile după acest incident, administrația Reagan a emis un „avertisment de călătorie", prevenindu-i pe americani să evite Grecia. Deși PASOK a strigat „provocare", la câteva ore după anunțul lui Reagan aeroportul s-a umplut de poliție pentru prima dată de la numirea lui Papandreu în funcție.

6. Ambasadorul Statelor Unite în Grecia, Robert Keeley, a predat un protest confidențial ministrului grec de Externe privind prezența grupării Abu Nidal în Grecia.

7. Fuad Hussein Shara, proprietarul unui pașaport iordanian, a fost somat mai târziu să părăsească Grecia și să se ducă „în ce țară vrea el".

Oricum, era prea târziu. Anulările turiștilor au ajuns la zeci de mii; Grecia a pierdut sute de milioane de dolari. Între 1985 și 1986, numărul vizitatorilor americani a scăzut cu 80%. Epoca începută cu un sfert de secol mai devreme, odată cu *Niciodată duminica*, părea să fi ajuns la sfârșit.

Situația a scăpat și mai mult de sub control. La patru luni după deturnare, teroriștii arabi au deturnat un avion al companiei Egypt Air din Atena și l-au deviat spre Malta: șaizeci de oameni au murit când comando-urile egiptene au atacat avionul. În 1986 au avut loc cel puțin douăzeci de atentate cu bombe, dintre care patru au fost revendicate de 17 noiembrie, care începuse să asasineze nu numai americani, ci și politicieni și oameni de afaceri greci. Mașinile aparținând personalului militar american și ofițerilor asociați cu dezvoltarea întreprinderilor particulare grecești erau printre țintele frecvente. 17 noiembrie era acum însoțită de alte grupări teroriste grecești cu denumiri ca: „Gâștele Sălbatice din Oraș", „Grupul Anarhist al Nihiliștilor Iconoclaști", sau „Lupta Revoluționară Împotriva Puterii", ultima asumându-și responsabilitatea pentru o explozie la o bază militară grecească în 1987.

La 28 iunie 1988 o bombă plasată într-o mașină-capcană a explodat lângă casa atașatului Statelor Unite pentru Apărare, William Nordeen, omorându-l. Treisprezece zile mai târziu, teroriștii arabi au omorât nouă turiști și au rănit alți optzeci într-un atac asupra feribotului grecesc *City of Paros*. Purtătorul de cuvânt al lui Papandreu, Sotiris Kostopulos, a declarat că atacul asupra vasului *City of Paros* făcea parte dintr-un complot american care urmărea să forțeze Grecia să semneze o înțelegere pentru prelungirea concesionării bazelor militare.

În același an, guvernul grec a eliberat din închisoare un terorist, Ozama Al Zomar. Zomar era bănuit de poliția italiană pentru atacul cu mitraliere și grenade din 1982 asupra unei sinagogi din Roma, care a omorât un copil de doi ani și a rănit alte treizeci și șapte de persoane. Ministrul Justiției din guvernul lui Papandreu, Vassilis Rotis, a susținut eliberarea lui Zomar explicând că „atacul asupra sinagogii se încadrează în lupta lui pentru dobândirea independenței țării sale de baștină și, în consecință, sugerează o acțiune de eliberare".

Observatorii occidentali detectaseră deja o „sinergie" evidentă între elementele de extremă-stângă din PASOK și grupările teroriste. Întrucât Papandreu era un personaj atât de fascinant, numai motivele politice și ideologice nu erau luate în considerare de grecii care încercau să-i explice comportamentul. Ei vorbeau despre Papandreu în termenii psihologici cei mai subiectivi.

„Andreas este ca Oedip", mi-a explicat Papapulitis, politicianul conservator, când am luat prânzul cu el la Pireu, în restaurantul acela de lux. „Când era copil, era foarte apropiat de mama lui. Revolta lui împotriva tatălui s-a continuat la maturitate. Revolta împotriva tatălui înseamnă adesea revolta împotriva autorității. După părerea mea, Andreas este atras, din punct de vedere emoțional, de luptele radicale de eliberare, din cauza anarhiei pe care o dezlănțuie."

13 septembrie 1987 a fost prima comemorare a unui cutremur din orașul Kalamata, aflat în sudul Greciei, care a avut ca rezultat douăzeci de morți și peste 300 de răniți. Papandreu, invocând un orar încărcat, a declarat că nu are timp să participe la ceremonia comemorativă. Primul ministru în vârstă de șaizeci și opt de ani era, cum s-a dovedit ulterior, plecat într-o croazieră de trei zile cu o stewardeză a companiei Olympic Airlines, Dimitra Liani. Liani era o brunetă atrăgătoare, foarte tânără, căsătorită atunci cu un ofițer superior din „Partidul comunist revoluționar maoist" din Grecia.

În Europa continentală, și mai ales în Grecia, faptul că un lider politic are o amantă tânără este în general o problemă de mică importanță. Dar Papandreu a comis două păcate de neiertat. A fost văzut făcând baie și dansând cu Liani într-o zi de doliu pentru națiunea greacă. Și, apărând regulat cu Liani în public, își dezonora soția și familia. Papandreu i-a oferit lui Liani propria emisiune televizată. O făcea de rușine, în public, pe soția lui, Margaret, în vârstă de treizeci și șapte de ani, mama celor patru copii ai lui, spunând: „Nu mi-a gătit nici măcar un ou". A ales ziua aniversării căsătoriei lor pentru a anunța că dorește să se căsătorească cu Liani, care, și ea, tocmai divorța. Când Papandreu și noua lui logodnică s-au întors din Anglia, unde Papandreu se refăcuse după o operație complicată de inimă, PASOK a înscenat „o explozie spontană de afecțiune" a „oamenilor simpli". Televiziunea de stat din Grecia a arătat florile aruncate de mulțimea adunată de PASOK zdrobite sub roțile mașinii primului ministru.

Apoi, unele ziare PASOK au început să se refere la Liani numind-o „amanta oficială". În jurul ei a început să se formeze un cult al personalității, pe măsură ce această fostă stewardeză, căsătorită la început cu un maoist, a început să se transforme în însoțitoarea intelectuală a primului ministru. Existau speculații conform cărora Liani, urmând tradiția Evei Peron, ar putea ajunge noua conducătoare PASOK.

Dar în afară de Argentina, așa ceva se întâmplase mai demult, în secolul unsprezece, în Constantinopol. Împăratul bizantin Constantin

al IX-lea o forțase pe soția lui, Zoe, și Senatul, să recunoască oficial puterea armatei lui, Sclerena. Psellus scrie că „în pofida situației jenante, senatorii lăudau totuși aranjamentul, ca și cum ar fi fost un document trimis din Rai". Psellus putea la fel de bine să scrie acest lucru despre PASOK. De exemplu Dimitris Marudas, aghiotantul principal al lui Papandreu, a declarat că orice critică adusă relației extraconjugale a primului ministru era „nesfântă" și „profană". Marudas a spus națiunii că acțiunile lui Papandreu demonstrau *„levantia* [bărbăție]", ceva de care poporul grec ar trebui să fie mândru. Grecii cinici l-au numit pe Marudas „ministrul Dormitorului".

După relația cu Liani, a avut loc „scandalul Koskotas", la sfârșitul verii anului 1988. Gheorghi Koskotas era un bancher multimilionar care pretindea că l-a ajutat pe Papandreu să preia peste 200 de milioane de dolari de la companiile de stat și să le transfere într-un fond murdar pentru PASOK. Banii fuseseră folosiți pentru a cumpăra ziarele grecești care îl criticau pe Papandreu, pentru a împiedica apariția unui manuscris incisiv împotriva lui Papandreu, scris de prima lui soție, o psihiatră americancă de origine greacă, Christina Rasia, pentru a-i asigura lui Papandreu suficienți bani ca să încheie divorțul cu cea de-a doua soție, Margaret, și pentru a da bani gheață diverșilor oficiali ai guvernului. Scandalul era legat și de alte lucruri. De exemplu, se făceau speculații potrivit cărora serviciile secrete grecești plasaseră microfoane în telefoanele dușmanilor politici ai lui Papandreu și că anumiți oficiali de vârf ai guvernului primiseră sute de milioane de dolari, drept comisioane ilegale, prin conturi elvețiene, pentru ca Grecia să achiziționeze patruzeci de avioane franțuzești Mirage și americane, F-16. Câțiva oficiali de vârf ai guvernului au fost condamnați sub aceste acuzații, iar Papandreu a fost acuzat de complicitate. Într-un proces marcat de demonstrații pro-Papandreu (organizate de PASOK), și de refuzul lui Papandreu de a depune mărturie, primul ministru a fost găsit nevinovat. Papandreu a numit acuzațiile care îi fuseseră aduse un complot al „forțelor întunecate de reacțiune" și al „cercurilor străine" de „destabilizare" a Greciei.

În Atena a început să circule o poveste – dubioasă, bănuiesc eu, dar totuși plină de simbolism. Se spune că un general grec a venit la primul ministru cu o geantă plină de drahme (echivalentul a 10 000 de dolari). Generalul i-a spus că dorește să-și arate astfel devotamentul față de *archegos* („conducător"). Papandreu l-a ținut pe general în picioare, poruncindu-i să lase geanta lângă piciorul biroului său. După aceea,

Papandreu l-a concediat pe general. Era modul oriental de a demonstra putere: *Cum îndrăznește acest om să mă insulte, oferindu-mi o parte din ceea ce este, oricum, al meu.*

„Singurul regim fascist de succes al Greciei a fost probabil cel al lui Andreas Papandreu", a explicat savantul american de origine greacă Aristide Caratzas în 1990. „Atât regimul militar al lui Ioannis Metaxas din 1936-1941, cât și junta din 1967-1974, nu au reușit să genereze un larg răspuns popular la mesajul lor, care era considerat artificial, chiar ridicol. Din contra, atitudinile și obiceiurile lui Papandreu au liniștit un popor care era convins că Occidentul nu avea încredere în ei și îi invidia din cauza modului lor de viață. La fel ca Mussolini, Papandreu a reușit să devină întruchiparea resentimentelor naționaliste populare. El era grecul de rând ideal. Amenința America și își apăra aceste amenințări îmbrățișându-i pe dușmanii Americii – Geddafi și teroriștii. Împărțea avere partizanilor săi ca răsplată pentru loialitatea lor. Chiar și aventura cu Liani avea o oarecare rezonanță într-o societate dominată de bărbați ca cea a Greciei. Papandreu a proiectat o imagine gen Mussolini, de *prim amant* al națiunii. Divorțul lui și umilirea Margaretei Chant nu numai că au întărit ruperea lui (și a Greciei) de America, dar au alungat și un alt demon amenințător la adresa bărbatului grec, feminismul."

Sociologul Dimitras a susținut această analiză. Faptul că aproape 40% din electorat îl sprijinea încă pe Papandreu, a spus el, chiar și după ce Papandreu a fost acuzat de ascultarea telefoanelor și de delapidare de fonduri, „arată populismul de tipul celui din Lumea a Treia, latino-american, al politicii grecești. Este tribală, xenofobă..."

În anii '80 era de așteptat o reacție anti-americană în Grecia. Deși Statele Unite nu incluseseră Grecia în blocul comunist, și contribuabilii americani din anii '50 vărsaseră miliarde de dolari pentru ajutorul economic acordat Greciei pentru a o scoate din sărăcia de tip est-european, mulți greci au interpretat acest ajutor ca pe o formă de dominație. La sfârșitul anilor '60 și începutul anilor '70, grecii au văzut că administrația Nixon critica junta represivă. Iar în 1974, secretarul de stat Henry Kissinger părea să încurajeze invazia brutală turcească din insula Cipru. Dar Papandreu a manipulat cu cinism această dezamăgire față de Statele Unite, care în nici un caz nu garanta demagogia josnică despre „comploturi" și „conspirații", sau sprijinirea terorismului internațional.

La puțin timp după alegerea lui Papandreu, în 1981, Nicholas Gage, un fost reporter de investigație de la *New York Times*, precum și auto-

rul lucrărilor *Hellas: un portret al Greciei* și *Eleni* – un best-seller despre războiul civil din Grecia – a povestit o întâmplare din viața lui Papandreu.

Tânărul Papandreu și prietenii lui bogați luau cina la un cunoscut restaurant cu specific marin din cartierul Glifada din Atena. Când a fost servită tava cu pește, Papandreu, fără să spună nimic, l-a ales pe cel mai mare. Prietenii lui au protestat. Așa că Papandreu a pus peștele la loc în tavă, dar a scuipat pe el mai înainte. Apoi, Gage a pus întrebarea: dacă Papandreu ar fi vreodată nevoit să renunțe la puterea lui în Grecia, ar accepta de bunăvoie, sau ar scuipa mai întâi pe țară?

Papandreu a răspuns cu câteva săptămâni înainte de alegerile generale din 1989. În pofida apelurilor continue ale PASOK, statisticile arătau că partidul Noua Democrație, dușmanul lui conservator, condus de Constantin Mitsotakis, avea toate șansele să câștige. Prin urmare, Papandreu a făcut o nouă lege electorală. Spre deosebire de vechea lege, care încuraja stabilitatea politică oferind locuri suplimentare partidului care avea cele mai multe voturi, noua lege urma exemplul Israelului, de reprezentare pur procentuală, făcând astfel aproape imposibil ca vreun partid să formeze un guvern care să nu fie de coaliție. Ca și în Israel, acum trebuia să existe cel puțin un partid mic cu influență în alcătuirea guvernului: Partidul Comunist Grec, încă stalinist.

Grecia a trecut apoi prin agonia a trei alegeri într-un singur an. La primele două tururi de scrutin, conservatorii au câștigat cu același procent ca PASOK cu patru ani în urmă, dar datorită noii legi nu putea forma un guvern. Liderul conservator Mitsotakis a fost forțat să negocieze coaliții cu comuniștii extremiști într-o perioadă în care comunismul se prăbușea în toată Europa de Est. Papandreu jubila, instruindu-și miniștrii să nu colaboreze la predarea puterii. Documente oficiale, tratate ale statului cu alte națiuni și mașini oficiale au dispărut subit. La al treilea tur de scrutin, în aprilie 1990, conservatorii au câștigat cu una din majoritățile cele mai importante din Europa, dar au reușit să formeze un guvern majoritar printr-un singur post. PASOK, ajutat de partidul comunist, a încurajat o serie de greve generale pentru a dărâma noul guvern.

Terorismul a continuat. Economia se prăbușea. Pentru a spori subvențiile și pentru a crea slujbe pentru membrii credincioși PASOK în birocrația de stat, Papandreu a împrumutat bani în anii '80, așa cum făcuseră statele comuniste în anii '70. Datoria externă a Greciei era de 21,5 miliarde de dolari în 1989, cu 6,5 miliarde de dolari mai mare decât cea a Ungariei, a cărei populație era doar cu puțin mai mică decât cea a Greciei.

Când m-am întors în fostul meu cămin, în 1990, Atena devenise o zonă de dezastru urban. Ziarele grecești o comparau cu Cairo. Sistemul telefonic era cel mai prost din Europa de Vest. La jumătatea anilor '80, Papandreu respinsese ofertele mai multor companii occidentale de a reconstrui rețeaua telefonică din Grecia. Rapoarte persistente și credibile arătau că încredințase contractul unui prieten, care modernizase sistemul folosind echipamente importate din Germania de Est.

Între timp, votul Comitetului Olimpic Internațional pentru alegerea orașului gazdă al centenarului jocurilor olimpice din 1996 se apropia cu rapiditate. Din cauză că olimpiada se născuse în Grecia antică și din cauză că jocurile olimpice moderne renăscuseră la Atena, Grecia fusese ani de zile favorita principală. În anii '80, când am locuit la Atena, se presupunea din start că Atena va fi gazda „olimpiadei de aur" din 1996. Dar terorismul, instabilitatea politică și infrastructura urbană dezastruoasă îi șocaseră pe delegații Comitetului Olimpic Internațional. Acum, această hotărâre era pusă la îndoială.

Slabul guvern conservator al lui Mitsotakis a apelat la PASOK și la Partidul Comunist să amâne seria următoare de greve până după votul Comitetului Olimpic Internațional din 18 septembrie 1990 de la Tokyo. Papandreu a răspuns printr-un discurs ținut la 17 septembrie care a ajuns până la Tokyo. Fostul prim-ministru a strigat în fața unei piețe pline de muncitori: „Jos junta Mitsotakis!".

Când a fost anunțată hotărârea ca jocurile olimpice să aibă loc la Atlanta, Papandreu a numit-o „jaf american". Iar Melina Mercuri, candidata PASOK la alegerile pentru primărie din 1990 de la Atena, s-a plâns: „Comitetul Olimpic Internațional voia să știe care va fi nivelul poluării în 1996 la Atena. Cum poate cineva să știe cum vor sta lucrurile peste șase ani? Cum îndrăznesc să ne pună o asemenea întrebare? Oricine întreabă așa ceva e nebun!" Cuvintele ei mi-au adus aminte de Homer, interpretat de Jules Dassin, care i-a spus Illiei în *Niciodată duminica*: „Aș vrea să pot pune rațiune, nu fantezie, în capul tău."

„Noi, grecii, suntem cel mai rău popor, iar decizia privind olimpiada dovedește că Dumnezeu vrea să ne distrugă", mi-a spus un fost vecin de-al meu. Chiar și dușmanii lui Papandreu, care înțeleseseră ce se întâmpla în Grecia în anii '80, erau distruși de hotărârea Comitetului Olimpic. După nenorocirile crude ale războiului civil și dictaturii militare de după al doilea război mondial, „Olimpiada de aur" ar fi trebuit să stabilească în fine identitatea modernă a Greciei, legând-o de gloria trecutului ei antic. Această olimpiadă ar fi trebuit să fie un punct de răscruce istoric și o șansă mitologică pentru Grecia. Ca în Antichitate, con-

cursurile de poezie și de muzică – promovate de compozitorii Theodorakis și Hagidakis – ar fi trebuit să se desfășoare în paralel cu Jocurile Olimpice. Redând Olimpiada Greciei, grecii sperau să refacă intimitatea, magia și romantismul jocurilor care fuseseră subminate în ultimul timp de marile afaceri, de comercializare și de droguri. Chiar dacă Atena trecea printr-o perioadă de declin, toată lumea știa că grecii aveau *philotimo*, un cuvânt intraductibil care implică cinste, respect față de sine, și s-ar fi asigurat că orașul este pregătit pentru Olimpiadă – chiar dacă totul s-ar fi construit în ultimul moment. Mercuri a rezumat cu amărăciune atitudinea locală. Referindu-se la Atlanta ca la capitala americană a băuturilor răcoritoare, Mercuri a spus: „Comitetul Olimpic Internațional a ales Coca Cola în locul Partenonului."

Dar însuși Comitetul Olimpic era conștient de acest lucru. Din cauza puternicelor sentimente istorice, Atena fusese dintotdeauna prima opțiune a delegaților, până când un studiu a dezvăluit că, din punct de vedere al siguranței și al infrastructurii, Atena era cel mai nepotrivit oraș – mai nepotrivit chiar decât Belgrad, capitala Iugoslaviei amenințată de un război civil. Nu Atlanta a obținut jocurile olimpice, ci Atena le-a pierdut.

La câteva clipe după anunțarea deciziei Comitetului Olimpic, am ieșit să mă plimb în Grădina Națională din centrul Atenei, spre vechiul Stadion Olimpic, un edificiu mic, din marmură albă, unde avuseseră loc jocurile olimpice din 1896. Privind în interior, îmi imaginam micile grupuri de atleți încurajați de femei cu pălării de paie și de bogați filoeleni din Europa care inițiaseră redeschiderea Jocurilor Olimpice. Atena era pe atunci un sat pitoresc, cu o ambianță otomană amorțită. Am privit curba strânsă din capătul îndepărtat al Stadionului, pe care alergătorii trebuiau s-o parcurgă fără să-și luxeze gleznele. *Gloria trece*, mi-a trecut prin cap.

Am privit în spate. Mașinile scoteau un fum gros, negru. Munți de saci de gunoi negri se ridicau lângă betonul cenușiu, necolectate de zile întregi din cauza unei greve. Apartamentele de vizavi erau luminate cu lumânări, pentru că muncitorii greviști închiseseră curentul electric. Muncitorii din industria electricității aveau plângeri legitime, dar greva lor făcea parte dintr-un haos general și dintr-un conflict social care erau fără îndoială consecințe ale conducerii lui Papandreu. Secolul douăzeci fusese o dezamăgire pentru Grecia, înapoiată prin nenumărate dictaturi, de invazia nazistă, de războiul civil, de altă dictatură și, în fine, de conducerea de opt ani de zile a unui om care a distrus economia țării, a adus anarhia Orientului Mijlociu în țară și s-a jucat de-a v-ați ascunselea cu principiile democrației înseși.

În toamna anului 1990, Grecia era la fel de balcanică cum fusese în zilele dominației otomane directe de la începutul secolului nouăsprezece. Devenise doar o altă țară est-europeană: cu o populație care intra, complet confuză, într-o lume lipsită de sentimente, în care eficiența și munca grea contau mai mult decât gloria trecută și *philotimo*.

Papandreu a fost cea mai originală fantomă a Balcanilor, un om al vremurilor noastre care s-a mutat în adâncurile trecutului întunecat: mai surprinzător decât cardinalul Stepinac, Gotse Delchev și regele Carol. Mi-l voi aminti mereu pe Papandreu pe platformă, în fața susținătorilor frenetici, cu brațele în aer, într-o atitudine cristică, și cu ochii ridicați spre cer: eterna victimă a persecuțiilor turcești și americane. La fel ca Enver Hodja, tiranul charismatic al Albaniei, Papandreu a fost fiul unei familii înstărite trimis la studii în străinătate (Hodja a fost în Franța), doar pentru ca, ajuns înapoi acasă, să atace Vestul. Papandreu nu a fost niciodată crud din punct de vedere fizic – spre deosebire de Hodja, un criminal care a comis genocide. Papandreu nu a devenit nici dictator, deși a ignorat anumite prevederi constituționale. Marginile cele mai dure ale Greciei sunt îndulcite de Mediterană; acolo, aproape, am putut să examinez începuturile proceselor care s-au maturizat peste tot în Balcani, precum și în Orientul Mijlociu.

Dar în 1992, ca pentru a sublinia adevăratul suflet balcanic al Greciei, a venit criza Macedoniei. Ca problemă, Macedonia a apărut târziu în istoria modernă a Greciei, și prin urmare nu invocă o dinamică deosebit de puternică. Așa cum a observat Evanghelos Kofos, savantul grec, Grecia era mulțumită de granița ei de nord, recunoscând că oamenii din Iugoslavia erau slavi, și nu etnici greci oprimați, ca în Albania. Prin urmare, Kofos a sugerat că Grecia (spre deosebire de Bulgaria) a crezut mult timp că rezolvase dilema Macedoniei. Dar când a devenit evident că Tito instigase naționalismul „macedonean" – încurajat pentru a-i separa din punct de vedere psihic pe slavii din Macedonia de Bulgaria – și acesta căpătase o viață pe cont propriu, Grecia s-a simțit amenințată. Pe greci nu-i deranja că la granița sa se aflau „slavi" sau „sârbi sudici", dar termenul de „macedoneni iugoslavi" i-a neliniștit, pentru că Macedonia era numele provinciei din nordul Greciei, asociată cu Alexandru cel Mare. Când, la sfârșitul anului 1991, Macedonia iugoslavă și-a declarat independența sub denumirea „Macedonia", Grecia a înnebunit. Sute de mii de oameni au demonstrat pe străzile din Salonic, iar armata greacă s-a deplasat la graniță pentru a face „manevre". Întrucât guvernul Mitsotakis avea o majoritate parlamentară atât de slabă și era în permanență atacat de PASOK, Mitsotakis nu a putut să renunțe prea ușor la această problemă.

Și totuși, Grecia avea încă speranțe. PASOK trecea printr-o reformă mult așteptată. Iar în partidul conservator Noua Democrație, Mitsotakis era evident ultimul „oligarh" în stilul lui Karamanlis. *Paleopolitiki* („vechea politică") lua sfârșit. *Perestroika* apărea în fine în Grecia. Sociologul Dimitrias a văzut că în rândul tinerilor se forma „o mentalitate apolitică privind afacerile".

Nu exista altă cale de evoluție. Atena, Pireu și Salonic ajunseseră niște orașe urâte, jefuite, care aveau mare nevoie de modernizare. Străzile adormite și pustii ale Pireului, aglomerate doar de trolee, nu mai existau decât pe pelicula alb-negru a filmului *Niciodată duminica*. Căsuța din spatele unui platan și unui cimitir turcesc unde locuise odată Lawrence Durrell în insula Rodos era acum chiar în josul străzii iluminate de firmele de neon ale discotecilor și fast-food-urilor, mult mai urâte decât orice McDonalds. Plajele nestricate ale arhipelagurilor grecești se micșorează de la an la an. Dacă anii '80 ar fi adus o administrație decentă și hotărâtă, în locul jafului oriental, mitul s-ar fi păstrat mai mult timp. „Secolul se apropia de sfârșit", scrie Leon Sciaky despre Salonicul de acum o sută de ani. „Vestul se târa pe furiș, încercând să ademenească Estul cu minunile sale."

De această dată, am senzația că va reuși.

EPILOG
Drumul spre Adrianopol

„Toată dimineața ne-am târât spre sud, printr-un pământ distrus. Aerul jos, fierbinte, era greu, parcă purta răsuflarea a nenumărate generații de morți", a observat John Reed traversând câmpia Traciei.

La sfârșitul anului 1990 am plecat de la Atena și m-am întors la Salonic. De acolo, m-am îndreptat spre est. autobuzul se mișca prin câmpuri amorțite, maronii ca tutunul, presărate cu plopi și oleandri muribunzi, înecați în praf. Pe partea stângă se vedeau ridicăturile rozalii, bolovănoase, ale insulelor Rodope, acoperite de licheni, iar pe partea cealaltă era Bulgaria. Pe partea dreaptă se întindea Marea Egee, de un albastru lăptos și amorțit. Câmpia îngustă dintre ele parcă răsuna încă de tobele armatelor neștiute avansând și retrăgându-se. Soldații greci din autobuz purtau cruci bizantine mari, din aur, la gât. La radio se auzea un ritm zgomotos din Asia Mică. Drama, Philippi, Kavalla, Xanthi, Komotini, Alexandropolis: ridicături triste de beton și neoane împovărate, parcă împotriva lor, de măreție istorică – locuri în care, în ultimul deceniu al secolului douăzeci, copiii învățau încă pe de rost lecțiile.

În Komotini am văzut pe fereastră cum treceau turcoaice îmbrăcate în negru. Am văzut moschei părăginite, închise din trei direcții între blocuri, peste drum de un cimitir grec ortodox imaculat, protejat de chiparoși. „*Exo turkos*! [Afară cu turcii!]" scria pe un zid cenușiu.

La Alexandropolis, autobuzul s-a îndreptat spre nord, de-a lungul granitei greco-turce delimitate de râul Evros. Alte orașe ale căror nume frumoase le lipseau de prezent: Sufli, Orestias. Apoi, vizibil de la kilometri întregi depărtare, am văzut un cuib de minarete și domuri rotunde: primul dintr-un lanț de orașe islamice care se întinde până în India – Adrianopol. Ajunsesem la uitata ușă din spate a Europei.

La graniță, sub un drapel roșu cu semiluna, era atârnată o fotografie decolorată a lui Gazi („Conducătorul") Mustafa Kemal Ataturk, fondatorul Republicii Turcia. Semăna cu un Dracula arian; învesmântat într-o haină de seară neagră, sfredelindu-mă cu privirea pe sub sprâncenele stufoase, cu un păr blonzuliu care indica originea lui macedoneană amestecată.

„Imperiul Otoman a dispărut în istorie. O nouă Turcie a luat naștere", a declarat Ataturk în 1922. „Poate că țările sunt diferite, dar civilizația este una și aceeași... Declinul Imperiului Otoman a început în ziua

în care, mândru de triumfurile sale din Vest, a rupt legăturile cu statele europene. Aceasta a fost o greșeală pe care nu o vom repeta." Ataturk și-a asigurat poporul că civilizația turcă „este acum o cursă continuă... care mărșăluiește dinspre Est spre Vest". Acest marș s-a împotmolit în multe perioade, și au rămas mulți kilometri de parcurs. Am traversat un râu larg, liniștit. Pe mijlocul podului se afla un pavilion otoman din marmură, cu inscripții arabe, sub care un soldat înarmat, îmbrăcat în uniformă kaki, cu o cască albă, stătea nemișcat. Expresia de pe chipul soldatului era mândră și supusă. Părea capabil de o mare cruzime.

A apărut viermuiala străzilor din Adrianopol, pulverizată de căldura și praful verii și de noroi și ploaie iarna. Eram deja destul de departe pentru a mai simți briza și vântul Mării Egee. Am privit semnele de pe marginea drumului:

BULGARISTAN, 18 km
YUNANISTAN (GRECIA), 5 km
ISTANBUL, 235 km

Fondat de împăratul roman Hadrian în 125 î.d.Ch., la răscrucea strategică dintre Europa și Asia, Adrianopol era deja o scenă centrală: asediat în mod repetat de către cruciați și, mai târziu, devenind capitala Imperiului Otoman. De aici, Mehmet Cuceritorul a mărșăluit spre capitala Bizanțului, Constantinopol, pe care de atunci o stăpânesc turcii. În primele trei decenii ale secolului douăzeci, existau puține puncte de reper mai bune decât „Adrianopol" pentru un reporter. În primul război balcanic, în 1912, trupele bulgare și sârbe au cucerit Adrianopol de la turci; apoi, turcii au luat înapoi Adrianopol în cel de-al doilea război balcanic, în 1913, doar pentru a-l pierde în 1920 în fața armatei grecești. În 1922, înainte de recăpătarea definitivă a orașului de către forțele lui Ataturk, Ernest Hemingway și-a petrecut acolo una din cele mai proaste nopți din viața lui, bolnav de malarie, într-un pat colcăind de păduchi. Întreaga agonie a conflictului greco-turc a fost cuprinsă în descrierea pe care o face refugiaților greci „mergând orbește prin ploaie".

Astăzi, refugiații lui Hemingway ajunseseră înapoi, dar de data aceasta erau turci. La începutul verii lui 1989, regimul comunist bulgar, în ultimul său act criminal, și cel mai mare, a expulzat cu forța peste 100 000 de etnici turci în Turcia. „Ne loveau cu pușile și puneau câinii să ne atace", a declarat un refugiat, arătând urmele mușcăturilor pe mâini și pe picioare[1].

1. Vezi „Turcia, moarte fără nume la Edirne", de Edward McFadden, *Wall Street Journal Europe*, 3 august 1989.

Am mers în lagărul de refugiați de la gară. Guvernul turc oferise case prefabricate, învățământ și haine noi refugiaților. Trei băieți de școală cu cămăși albe și cravate negre și o fetiță într-o rochie neagră cu guler alb s-au strâns în fața aparatului de filmat. Aveau ochii și părul foarte negre. Vagoanele de mărfuri staționate alcătuiau decorul din fața caselor lor improvizate. Acești copii refugiați au pozat ca niște statui – atât de răbdători, atât de expresivi, încât păreau că pot aștepta oricât.

Adrianopol nu se mai află la o răscruce strategică. Orașul apare pe hărțile internaționale sub numele turcesc Edirne, cuvânt care nu are nici un farmec pentru vorbitorii de limbă engleză. Astfel, a dispărut pur și simplu ca denumire dintre cele mai măreț orașe ale istoriei: o fotografie sepia pierdută într-o mansardă; ultimul impas.

Dar localizarea fără scop strategic are avantajele ei. Pentru că dezvoltarea modernă l-a depășit din punct de vedere arhitectural, Adrianopol a rămas relativ pur: un oraș de jucărie, cu alei pietruite, cu bazaruri acoperite, cu acoperișuri din țiglă și cu unele din cele mai frumoase moschei din Turcia. Dominând orizontul, se înalță masiva Selimiye Cami, moscheea sultanului Selim, proiectată în 1568 de arhitectul sultanului, Sinan, care a construit câteva din altarele din jurul Hagiei Sofia din Istanbul. Minaretele stăteau ca niște generali mândri deasupra curților tăcute, goale. La amurg, când sălile de rugăciune se umpleau de credincioși și cântul hipnotic al Coranului răsuna până în bazar, pentru prima dată în călătoria mea, dinamismul Islamului a devenit palpabil. Mânia sârbilor, a românilor, a bulgarilor și a grecilor nu mai erau aici decât o amintire. Toată lumea era liniștită și politicoasă, adoptând un aer demn, complezent, care, mi-am dat seama, era luxul cuceritorului. Turcii nu aveau umerii împovărați pentru că ei fuseseră opresorii.

„Tărâmul meu natal este acum un Imperiu Otoman?", a întrebat scriitorul de origine rusă Joseph Brodsky, laureat al Premiului Nobel, punându-și problema că soarta Imperiului Otoman ar putea determina ceva similar în Rusia. Turcia devenise o țară „jefuită" de trecut, existând doar „într-un prezent de mâna a treia" de când sceptrul despotismului estic se deplasase în nord, la Kremlin, după primul război mondial. Deși Brodsky nu a dus mai departe această comparație, paralela dintre declinul Imperiului Otoman și declinul Imperiului Sovietic era într-adevăr izbitoare. Abdul Hamid, sultanul turc din 1876-1909 era, la sfârșitul domniei, un reformator prevăzător, ca Nikita Hrușciov. Dar, la fel ca Leonid Brejnev, a retras rapid sultanatul în spatele vechiului zid al terorii pentru încă o generație (care s-a dovedit apoi crucială). Și însăși elita lui Abdul Hamid, la fel ca cea a lui Brejnev, a complotat în secret transformarea socială ulterioară. Enver Pașa și „junii turci", la fel ca

Mihail Gorbaciov și aliații săi, au dictat reforma începând de la vârf, sperând să păstreze Imperiul, într-o formă mai liberă, după liberalizarea dramatică. Dar planul a fost depășit de forțele centrifuge care au determinat populațiile supuse să ceară independența totală și de temerile oamenilor de pe stradă, care preferau să se retragă în trecut, în loc să evolueze în viitor. Revoluția „junilor turci" i-a făcut în cele din urmă irelevanți pe înșiși tinerii turci din partid. Era nevoie de un om nou: Ataturk.

Ataturk avea viziunea politică – scrie biograful lui, Lordul Kinross – „a unei națiuni turce noi (și moderne), eliberată chirurgical de cancerul membrelor sale externe pentru a se regenera ca trup compact și sănătos, înrădăcinat în pământul rodnic al strămoșilor săi".

Oricine ar scoate Rusia din haos trebuie să fie un Ataturk: un produs al sistemului reacționar care, însă, să își dea seama că esența națiunii își folosise deja prea multe resurse pentru a menține laolaltă un imperiu și că o epocă întreagă, poate un secol, trebuie să se petreacă în scopul îndeplinirii sarcinii de a ține pasul cu restul lumii.

Până în 1918, când s-a prăbușit Imperiul Otoman, turca era o limbă străină importantă pentru diplomați și ziariști. Apoi, într-o perioadă extraordinar de scurtă, a ajuns doar o altă limbă obscură. Pe măsură ce lumea trece într-o epocă în care politica s-a supus economiei și concurenței comerciale, limba rusă va deveni la fel de obscură ca turca?

Otrava despotismului și a declinului estic picurând din Bizanț, din Palatul sultanului, din Kremlin, a expirat, în sfârșit?

Simțeam că da. Aici, la capătul lumii, într-un loc a cărui prăbușire a imprimat secolului douăzeci direcția aceasta îngrozitoare, nu exista încă prea mult optimism printre oamenii pe care i-am cunoscut pe drum; o să apară mai târziu. Când am văzut dezintegrarea violentă a Iugoslaviei și tulburările care cu siguranță vor continua în alte state balcanice, mi-am adus aminte de un vers al lui Shakespeare din *Viața și moartea regelui Ioan*: „Un cer atât de negru nu se curăță fără furtună". Istoriile etnice conflictuale, inflamate de moartea vie a comunismului, au făcut cerul Balcanilor atât de negru, încât acum, din păcate, este nevoie de o furtună ca să se curețe.

Dar se va curăța.

Am simțit o epuizare copleșitoare: nu voiam să urmez alte visuri decât cele mai personale și materialiste. Deși oamenii au fost dintotdeauna motivați de ideea unei vieți mai bune pentru ei și pentru copiii lor, niciodată până acum nu mi s-au părut mai hotărâți – și capabili din punct de vedere politic – să nu accepte nimic mai prejos. Iluminismul intra, în sfârșit, pe porțile acestor națiuni asuprite. Trebuie să înceapă o epocă mai bună.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Aksan, Akil. *Quotations from Mustafa Kemal Ataturk.* Ankara, Turkey: Ministry of Foreign Affairs, 1982.

Alexander, Stella. *The Triple Myth: A Life of Archbishop Alojzije Stepinac.* Boulder, Colorado, and New York: East Europe Monographs and Columbia University Press, 1987.

Ambler, Eric. *Judgement of Deltchev.* London: Hodder & Stoughton, 1951.

*** *The Mask of Dimitrios.* London: Hodder & Stoughton, 1939.

Andrews, Kevin. *The Flight of Ikaros: Travels in Greece During a Civil War.* Boston: Houghton Mifflin, 1959.

Antoljak, Stjepan. *Samuel and His State.* Skopje, Yugoslavia: Macedonian Review Edition, 1985.

Attawer, Donald. *The Penguin Dictionary of Saints.* Harmondsworth, England: Penguin Books, 1965.

Averoff-Tossizza, Evangelos. *By Fire and Axe: The Communist Party and the Civil War in Greece, 1944-49.* New Rochelle, New York: Caratzas Brothers, 1978.

Bassett, Richard. *The Austrians: Strange Tales from the Vienna Woods.* London: Faber & Faber, 1988.

*** *A Guide to Central Europe.* New York: Viking Penguin, 1987.

*** „Siebenburgen Besieged". *Spectator,* September 8, 1984.

Belgrade Cultural Centre. (Special edition to mark the fortieth anniversary of the city's liberation.) Belgrade, Yugoslavia, 1984.

Bellow, Saul. *The Dean's December.* New York: Harper & Row, 1982.

Bischof, Henrik. *Wirtschafts Und Systemkrise in Rumanien.* Bonn: Friedrich Ebert Stifftung, 1987.

Brodsky, Joseph. „Flight from Byzantium". *New Yorker,* October 28, 1985.

Burchett, Wilfred. *At the Barricades.* New York: Times Books, 1981.

Byron, Robert. *The Byzantine Achievement.* London: Routledge & Sons, 1929.

*** *The Station: Athos, Treasures and Men.* New York: Alfred A. Knopf, 1949 (first published in 1926).

Canetti, Elias. *Crowds and Power.* (Translated from the German by Carol Stewart.) London: Victor Gollancz, 1962.

Cavarnos, Constantine. *Orthodox Iconography.* Belmont, Massachusetts: Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 1977.

Clogg, Richard. *A Short History of Modern Greece.* Cambridge, England: Cambridge University Press, 1979.

Conrad, Joseph. *Under Western Eyes.* New York: Harper & Brothers, 1911.

Corneanu, Nicolae. *The Romanian Church in Northwestern Romania Under the Horthy Scourge.* Bucharest: The Bible and Mission Institute of the Romanian Orthodox Church, 1986.

Craig, Gordon A. *Germany: 1866-1945.* Oxford, England: Oxford University Press, 1981.

Cullen, Robert. „Report from Romania: Down with the Tyrant". *New Yorker*, April 2, 1990.

Djilas, Milovan. *Conversations with Stalin*. New York: Harcourt, Brace & World, 1962.

*** *Rise and Fall*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1985.

Doder, Dusko. „Albania Opens the Door". *National Geographic*, Washington, July 1992.

Dragut, Vasile. *La Peinture Murale de La Moldavie*. Bucharest: Editions Meridiane, 1983.

Dryansky, G. Y. „Goodbye Romania". *Conde Nast Traveler*, April 1989.

Dumitriu, Petru. *The Prodigals*. (Translated by Norman Denny.) London: Collins, 1962.

Dunford, Martin, and Holland, Jack, with McGhie, John. *The Rough Guide to Yugoslavia*. London: Harrap Columbus, 1989.

Durrell, Gerald. *My Family and Other Animals*. London: Rupert Hart-Davis, 1956.

Durrell, Lawrence. *The Alexandria Quartet: Justine; Balthazar; Mountolive; Clea*. London: Faber & Faber, 1957, 1958, and 1960.

*** *Prospero's Cell: A Guide to the Landscape and Manners of the Island of Corfu*. London: Faber & Faber, 1945.

*** *Reflections on a Marine Venus*. London: Faber & Faber, 1953.

*** *Spirit of Place*. (Edited by Alan G. Thomas.) New York: E. P. Dutton, 1971.

Eminescu, Mihai. *Poems*. (Translated by Corneliu M. Popescu.) Bucharest: Editura Cartea Romaneasca, 1989.

Feldner, Josef. *Grenzland Karnten*. Klagenfurt, Austria: Verlag Johannes Heyn, 1982.

Fermor, Patrick Leigh. *Between the Woods and the Water*. London: John Murray, 1986.

*** *Roumeli: Travels in Northern Greece*. London: John Murray, 1966.

Forbes, Nevill; Toynbee, Arnold J.; Mitrany, D.; and Hogarth, D. G. *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*. Oxford, England: Oxford University Press, 1915.

Fussell, Paul. *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*. New York: Oxford University Press, 1980.

Gage, Nicholas. *Eleni*. New York: Random House, 1983.

*** *Hellas: A Portrait of Greece*. Athens: P. Efstathiadis & Sons, 1987.

Glendinning, Victoria. *Rebecca West: A Life*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1987.

Goltz, Thomas. „Anyone Who Resists Will Be Killed Like a Dog". *Reader's Digest*, 1987.

Grogan, Lady. *The Life of J. D. Bourchier*. London: Hurst & Blackett, 1932.

Hanak, Peter. *One Thousand Years: A Concise History of Hungary*. Budapest: Corvina, 1988.

Hemingway, Ernest. *The Snows of Kilimanjaro*. New York: Charles Scribner's Sons, 1961.

Hilberg, Raul. *The Destruction of the European Jews.* New York: Quadrangle Books, 1961.

Hitler, Adolf. *Mein Kampf.* (Translated by Ralph Manheim.) Boston: Houghton Mifflin, 1943. (Originally published in 1927.)

Holden, David. *Greece Without Columns: The Making of the Modern Greeks.* London: Faber & Faber, 1972.

Holy Bible (Authorized King James Version). Philadelphia: National Bible Press, 1970.

Hoppe, E. O. *In Gipsy Camp and Royal Palace: Wanderings in Rumania* (with a preface by the Queen of Rumania). London: Methuen, 1924.

Ilievski, Done. *The Macedonian Orthodox Church.* Skopje, Yugoslavia: Macedonian Review Editions, 1973.

Internal Macedonian Revolutionary Organization. *The Memoar.* Sofia, Bulgaria: 1904.

Ivandija, Antun. *The Cathedral of Zagreb.* Zagreb, Yugoslavia: Glas Koncila, 1983.

Kampus, Ivan, and Karaman, Igor. *Zagreb Through a Thousand Years.* Zagreb, Yugoslavia: Skolska Knjiga, 1978.

Kann, Robert A. *A History of the Habsburg Empire 1526-1918.* Berkeley: University of California Press, 1974.

Kazantzakis, Nikos. *Report to Greco.* (Translated by P. A. Bien.) New York: Simon & Schuster, 1965.

*** *Zorba the Greek.* (Translated by Carl Wildman.) London: Faber & Faber, 1961.

Keeley, Edmund, and Sherrard, Philip. *C. P. Cavafy: Collected Poems.* Princeton, New Jersey. Princeton University Press, 1967.

*** *George Seferis: Collected Poems (1924-1955).* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1967.

Keresztes, Peter. „Reconsidering Transylvania's Fate". *Wall Street Journal* (European Edition), May 4, 1987.

Kinross, Lord. *Ataturk: The Rebirth of a Nation.* London: Weidenfeld & Nicolson, 1964.

*** *The Ottoman Centuries.* New York: William Morrow, 1977.

Kissinger, Henry A. *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812-1822.* Boston: Houghton Mifflin (no date).

Koeva, Margarita. *Rila Monastery.* Sofia, Bulgaria: Sofia Press, 1989.

Kofos, Evangelos. „National Heritage and National Identity in Nineteenth- and Twentieth-Century Macedonia". In *Modern Greece: Nationalism and Nationality.* Athens: ELLIAMEP, 1990.

Kolaitis, Memas. *The Greek Poems of C. P. Cavafy. Volume I: The Canon.* New Rochelle, New York: Aristide D. Caratzas, 1989.

Koneski, Blazhe. *Blazhe Koneski: Poetry.* (Edited by Georgi Stardelov.) Skopje, Yugoslavia: Macedonian P.E.N. Centre, 1983.

Korobar, Pero, and Ivanoski, Orde. *The Historical Truth: The Progressive Social Circles in Bulgaria and Pirin Macedonia on the Macedonian National Question 1896-1956.* Skopje, Yugoslavia: Kultura, 1983.

Kostich, Dragos D. *The Land and Peoples of the Balkans.* Philadelphia: J. B. Lippincott, 1962, 1973.

Lawrence, T E. *Seven Pillars of Wisdom.* New York: Doubleday, 1926.

Logoreci, Anton. *The Albanians: Europe's Forgotten Survivors.* London: Victor Gollancz, 1977.

Lukacs, John. *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and Its Culture.* New York: Weidenfeld & Nicolson, 1988.

*** „In Darkest Transylvania". *New Republic,* February 3, 1982.

MacDermott, Mercia. *The Apostle of Freedom: A Portrait of Vasil Levski Against a Background of Nineteenth Century Bulgaria.* Sofia, Bulgaria: Sofia Press, 1979.

*** *Freedom or Death: The Life of Gotse Delchev.* London and West Nyack, New York: Journeyman Press, 1978.

Macedonia: Documents and Material. Sofia, Bulgaria: Bulgarian Academy of Sciences, 1978.

Mahapatra, S., and Boskovski, J. T. *Longing for the South: Contemporary Macedonian Poetry.* New Delhi: Prachi Prakashan, 1981.

Mainstone, Rowland J. *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church.* London: Thames & Hudson, 1988.

Mann, Golo. *The History of Germany Since 1789.* London: Chatto & Windus, 1968.

Manning, Olivia. *The Balkan Trilogy: The Great Fortune; The Spoilt City; Friends and Heroes.* London: William Heinemann, 1960, 1962, 1965.

Markov, Georgi. *The Truth That Killed.* (Translated by Liliana Brisby.) New York: Ticknor & Fields, 1984.

Matkovski, Alexandar. *A History of the Jews in Macedonia.* Skopje, Yugoslavia: Macedonian Review Editions, 1982.

'McCarthy, Mary. *The Stones of Florence.* London: Willliam Heinemann, 1959.

Miller, Henry. *The Colossus of Maroussi.* London: Secker & Warburg, 1942.

Milosevic, Desanka. *Gracanica Monastery.* Belgrade: Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Socialist Republic of Serbia, 1989.

Mortimer, Edward. *Faith and Power: The Politics of Islam.* London: Faber & Faber, 1982.

Newby, Eric. *On the Shores of the Mediterranean.* London: Harvill Press and Pan Books, 1984, 1985.

Njegos, P. P. *The Mountain Wreath.* (Translated and edited by Vasa D. Mihailovich.) Irvine, California: Charles Schlacks, Jr., 1986.

Osers, Edward. *Mateja Matevski: Footprints of the Wind.* Boston and London: Forest Books, 1988.

Ostrogorsky, George. *History of Byzantine State.* (Translated from the German by Joan Hussey.) Oxford, England: Basil Blackwell, 1956.

Pacepa, Ion Mihai. *Red Horizons: Chronicles of a Communist Spy Chief.* Washington, D.C.: Regnery Gateway, 1987.

Pakula, Hannah. *The Last Romantic: A Biography of Queen Marie of Roumania.* New York: Simon & Schuster, 1984.

Petkovic, Sreten. *The Patriarchate of Pec.* Belgrade: Serbian Patriarchate, 1987.

Pfaff, William. „Beginning of the End for the Conducator". *International Herald Tribune,* December 21, 1989.

*** „The Fascists in Romania May Be the Men in Power". *International Herald Tribune,* June 21, 1990.

Poljanski, Hristo Andonov. *Goce Delcev: His Life and Times.* Skopje, Yugoslavia: Misla, 1973.

Procopius. *The Secret History.* (Translated by G. A. Williamson.) Harmondsworth, England: Penguin Books, 1966.

Psellus, Michael. *Fourteen Byzantine Rulers.* (Translated from the *Chronographia* by E. R. A. Sewter.) New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1953.

Radice, Betty. *Who's Who in the Ancient World.* Harmondsworth, England: Penguin Books, 1973.

Ravitch, Norman. „The Armenian Catastrophe: Of History, Murder & Sin". *Encounter,* 1983.

Reed, John. *Ten Days That Shook the World.* New York: Boni & Liveright, 1919.

*** *The War in Eastern Europe.* New York: Charles Scribner's Sons, 1916.

Richardson, Dan, and Denton, Jill. *The Rough Guide to Eastern Europe: Hungary, Romania and Bulgaria.* London: Harrap-Columbus, 1988.

Roth, Joseph. *Hotel Savoy.* (Translated from the German by John Hoare.) London: Chatto & Windus, 1986. (First published in 1924.)

*** *The Radetzky March.* Berlin and Harmondsworth, England: Gustav Kiepenheuer Verlag and Penguin Books, 1932, 1974.

Sakellariou, M. B. *Macedonia: 4000 Years of Greek History and Civilization.* Athens: Ekdotike Athenon, 1982.

Schorske, Carl E. *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture.* New York: Alfred A. Knopf, 1980.

Sciaky, Leon. *Farewell to Salonica: Portrait of an Era.* London: W. H. Allen, 1946.

Seton-Watson, Hugh. *The „Sick Heart" of Modern Europe: The Problem of the Danubian Lands.* Seattle and London: University of Washington Press, 1975.

Sevastianos, Metropolitan of Dhriinoupolis. *Behind Albania's Iron Curtain.* Athens: Pan-Hellenic Association of Northern Epirots, 1990.

*** *Northern Epirus Crucified.* Athens: Pan-Hellenic Association of Northern Epirots, 1989.

Sherrard, Philip. *The Wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism.* London: Rex Collings, 1978.

Shirer, William L. *Midcentury Journey: The Western World Through Its Years of Conflict.* New York: Farrar, Straus and Young, 1952.

Sitwell, Sacheverell. *Roumanian Journey.* London: Batsford, 1938.

Skilling, H. Gordon. *The Governments of Communist East Europe.* New York: Thomas Y. Crowell, 1966.

St. John, Robert. *Foreign Correspondent.* London: Hutchinson, 1960.

**** From the Land of Silent People.* New York: Doubleday Doran, 1942.

Starkie, Walter. *Raggle-Taggle: Adventures with a Fiddle in Hungary and Roumania.* London: John Murray, 1933.

Stavroulakis, Nicholas. *The Jews of Greece: An Essay.* Athens: Talos Press, 1990.

Sterling, Claire. „The Plot to Kill the Pope". *Reader's Digest,* September 1982.

Stoicescu, Nicolae. *Vlad Tepes: Prince of Wallachia.* Bucharest: Editura Academiei, 1978.

Stoker, Bram. *Dracula.* Harmondsworth, England: Penguin Books, 1979 (first published in 1897).

Sulzberger, C. L. *A Long Row of Candles.* Toronto: Macmillan, 1969.

Thomas, Hugh. *Armed Truce: The Beginnings of the Cold War 1945-1946.* New York: Atheneum, 1987.

Thursby, J. M. „Cyril and Methodius: Bridging East and West". *The Athenian,* August 1985.

Tifft, Susan. „A Bitter Battle for Names". *Time,* March 4, 1985.

Tismaneanu, Vladimir. „Homage to Golania". *New Republic,* July 30 and August 6, 1990.

Todorovski, Gane. *Gane Todorovski: Poems.* (Translated by Graham W. Reid and Ljubica Tdorova-Janeslieva.) Bradford, England: University of Bradford, 1976.

Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey.* London: Constable, 1922.

Tsigakou, Fani-Maria. *The Rediscovery of Greece.* London: Thames & Hudson, 1987.

Vacalopoulos, Apostolos E. *A History of Thessalonika.* Salonika, Greece: Institute for Balkan Studies, 1963.

Waldeck, R. G. *Athene Palace Bucharest: Hitler's „New Order" Comes to Rumania.* London: Constable, 1943. (Originally published in 1942 in Garden City, New York, by Blue Ribbon Books, under the title *Athene Palace.*)

Ward, Philip. *Albania.* New York: Oleander Press, 1983.

Ware, Timothy. *The Orthodox Church.* Harmondsworth, England: Penguin Books, 1963.

Watson, Russell. „The Plot to Kill Pope John Paul II". *Newsweek,* January 3, 1983.

West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon.* New York: Viking Press, 1941.

West, Richard. „The Agincourt of Yugoslavia". *Spectator,* December 1926, 1987.

Weyr, Teddie. Unpublished papers on Austria's Slovene minority. Vienna, 1988.

White, William. *By-Line: Ernest Hemingway.* New York: Charles Scribner's Sons, 1967.

donia, trupele armate creștine s-au luptat cu trupele militare musulmane, precum și între ele; teroriști bărboși, cu banderole pe cap, precum Gotse Delchev, au pus bombe în cafenele, teatre în aer liber și stații de tren; grupări extremiste au omorât membrii grupărilor rivale, au înființat tribunale secrete, au executat civili acuzați de colaborare cu „dușmanul" și au luat ostatici, cum ar fi misionarul american protestant Ellen Stone. „În munți existau două sute patruzeci și cinci de bande. *Comitadji* de sârbi și bulgari, *andartes* de greci, albanezi și vlahi…., toți declanșând războaie teroriste", scrie Leon Sciaky în *Adio Salonic: portretul unei epoci*. Macedonia, în ziua când a început secolul douăzeci, era un loc al atrocităților și al taberelor de refugiați de care oamenii din Vest se plictisiseră deja și îl priveau cu cinism; reprezenta o situație care nu putea fi rezolvată niciodată și căreia corespondenții din străinătate ai ziarelor îi acordau mult prea multă atenție.

Dar în anii '90, cu excepția unui teanc de fotografii alb-negru afișate în rame prăfuite în muzeele din Skopje și alte orașe, toate acestea trecuseră demult și erau uitate – pentru Vest.

Macedonia, care a inspirat denumirea franceză a „salatei mixte" (*macedoine*), definește boala principală a Balcanilor: vise contradictorii despre gloria imperială pierdută. Fiecare națiune cere ca granițele ei să se stabilească conform celor pe care le avusese în perioada de apogeu a vechiului său imperiu medieval. Pentru că Filip al II-lea și fiul lui, Alexandru cel Mare, formaseră un mare regat în Macedonia în secolul al patrulea î.d.Ch., grecii credeau că Macedonia le aparține. Pentru că bulgarii, la sfârșitul secolului zece, sub regele Samuel și apoi, în secolul treisprezece, sub regele Ioan Asan al II-lea, lărgiseră granițele Bulgariei până la Marea Adriatică, bulgarii credeau că Macedonia le aparține. Pentru că regele Stefan Dușan cucerise Macedonia în secolul al paisprezecelea și făcuse din Skopje, cum spune artista Rebecca, „un mare oraș, în care a fost încoronat într-o duminică de Paști ca împărat și autocrat al sârbilor și al bizantinilor, al bulgarilor și al albanezilor", sârbii credeau că Macedonia le aparține. În Balcani, istoria nu este privită ca o succesiune cronologică de evenimente, așa cum se întâmplă în Vest. Istoria evoluează în salturi și se mișcă în cercuri; și acolo unde istoria este privită astfel se împământenesc miturile. Evanghelos Kofos, cel mai important savant grec specialist în Macedonia a observat că aceste „moșteniri istorice… susțineau națiunile în tendința lor de a-și construi un stat, de unitate națională și, poate, de re-creare a imperiilor dispărute de mult timp".

„Cum împarți trecutul?" m-a întrebat poetul Todorovski. Era ora nouă dimineața în Skopje și îmi oferea o țuică, precum și o cafea turcească – pardon, „macedoneană".

„Discuți despre ce se întâmpla în capul unui om mort", i-am răspuns.

De exemplu Gotse Delchev, cu mustața lui groasă, părul negru ca smoala și ochii negri siniștri, bântuie muzeele și birourile guvernamentale din Bulgaria și din fosta Macedonie iugoslavă. Delchev s-a născut la 4 februarie 1872, într-un oraș din Imperiul Otoman, la nord de Salonic; era numit Kukuș (Kilkis) de locuitorii bulgari. La 2 iulie 1913, în timpul celui de-al doilea război balcanic, locuitorii orașului Kukuș au fugit din fața armatei invadatoare a Greciei, crezând că se vor întoarce în câteva zile, după ce forțele bulgare îi vor „arunca pe greci în mare". Însă grecii au ars orașul până la temelii, iar locuitorii bulgari nu s-au mai întors niciodată acolo. Orașul grecesc Kilkis, care s-a înălțat din cenușă, este acum inundat de fast-food-uri și restaurante. „Nu-mi vorbi despre Kilkis", îmi spusese un diplomat bulgar, roșu la față, la Atena, în 1985, când experții considerau că Bulgaria este un satelit fidel Kremlinului. „Tu ești din America și nu știi nimic despre lucrurile astea. Află deci că nu există nici un Kilkis, orașul acela este Kukuș; și într-o zi, după ce NATO și Pactul de la Varșovia nu vor mai fi, va exista din nou Kukuș."

Delchev și-a făcut studiile de gimnaziu la o școală bulgară din Salonic (care acum este un oraș în întregime grecesc). Apoi a făcut academia militară în capitala Bulgariei, Sofia. Și-a petrecut restul vieții (scurte de altfel) ca profesor de școală și terorist în „Macedonia", o zonă care include astăzi părți din Grecia nordică și centrală, Bulgaria de sud-vest și sud-estul Macedoniei din fosta Iugoslavie. A murit la 4 mai 1903, într-un schimb de focuri cu turcii: „mantia îi flutura pe umărul stâng, fesul alb, înfășurat într-o eșarfă albastră, a căzut pe jos, iar pușca i-a alunecat de pe umărul stâng", spunea un tovarăș aflat în apropiere, Mihail Chakov. Ambuscada a avut loc în satul bulgar Banitsa – acum satul grecesc Karie. Pentru bulgari, asta nu a schimbat nimic: „Toată lumea își amintește de pământ, chiar și copiii nou-născuți, care nu au încă nume", striga MacDermott, hagiograful pro-bulgar al lui Delchev.

După moartea lui, povestea cui (sau mai degrabă a ce) a fost Gotse Delchev devine din ce în ce mai complexă. În 1923, autoritățile grecești au fost de acord să mute trupul lui Delchev din Grecia în Bulgaria. În 1947, într-o încercare de a-l constrânge pe Tito (înainte ca Iugoslavia să părăsească Cominformul), Stalin i-a forțat pe comuniștii bulgari să

renunțe la osemintele lui Delchev. Astăzi, mormântul lui Delchev se află sub un brad, marcat cu un bloc de piatră ornat cu lauri, în curtea bisericii Sveti Spas din Skopje, construită în secolul optsprezece. Dacă presupuneți că bulgarii l-au iertat pe Stalin sau pe ruși pentru acest lucru, înseamnă că nu înțelegeți natura pasiunilor care domnesc în Balcani.

„Nu-mi povesti de Macedonia", s-a înfuriat diplomatul bulgar din Atena. „Nu există Macedonia. Aceea este Bulgaria de Vest. Limba vorbită este 80% bulgara. Dar tu nu înțelegi, nu știi care sunt problemele noastre... Gotse Delchev era bulgar. A fost educat la Sofia. Bulgaria i-a finanțat activitățile de gherilă. Vorbea un dialect vest-bulgar. Cum putea fi ceva ce nu există?" Diplomatul mi-a înmânat o copie a biografiei lui MacDermott – pe care mi-o dăduse deja alt oficial bulgar – precum și o carte masivă, cu coperți albastre, conținând aproape o mie de pagini scrise mărunt, intitulată: *Macedonia: Documente și materiale* și publicată de Academia de Științe din Bulgaria. Am deschis cartea și am citit: „O trecere în revistă a problemelor-cheie analizate în această colecție de documente referitoare la Macedonia demonstrează convingător că populația slavă din această regiune este bulgară... Acesta este adevărul istoric, reflectat de o multitudine de documente..."

„Bulgarii sunt vestiți ca falsificatori de documente în întreaga lume. La ce altceva poți să te aștepți de la tătari?", a explicat Orde Ivanovski, un istoric de stat al fostei Macedonia din Federația Iugoslavă, căruia i-am luat un interviu imediat după ce băusem țuică cu poetul Todorovski. Mi-am dat seama că, din cauză că presa internațională ignorase Balcanii atâta timp (serviciile de telegraf nici măcar nu avuseseră legături cu Macedonia până în 1992), aceste popoare nu fuseseră nevoite niciodată, precum israeliții și arabii, să vorbească codat, pentru a nu ofensa sensibilitatea occidentală față de ura rasială. În Balcani, oamenii vorbeau mai cinstit decât cei din Orientul Mijlociu și, deci, se exprimau mai brutal.

Dr. Ivanovski a continuat: „Știi, bulgarii au echipe specializate care inventează cărți despre Gotse Delchev. Mituiesc autorii străini, le dau bani și posturi universitare ca să-și pună numele pe aceste cărți. Știu că bulgarii cumpără acum spațiu publicitar în India ca să facă propagandă pentru Macedonia și Gotse Delchev".

„Cum putea Gotse Delchev să fie bulgar? S-a născut în Macedonia. Vorbea limba macedoneană, nu bulgara. Cum putea fi bulgar? Era un cosmopolit; vroia o piață comună a națiunilor, cam ca cea care a apărut acum în Europa Centrală."